ئەزمووونی شیعری موکریان و
شوێنی لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا

ئەزموونی شیعری موکریان

و

شوێنی لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا

نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە – نیوەی یەکەمی سەدەی بیست

د. عوسمان دەشتی

٢٠١٣ زایینی

٢٧١٣ کوردی

* ناوی کتێب: ئەزموونی شیعری موکریان و شوێنی لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا.

* نووسەر: د. عوسمان دەشتی.

* بەرگ و سەرپەرشتی هونەری: عوسمان پیرداود.

* نەخشەسازی: عیسام موحسین.

* بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، ژمارە(٢٣٤).

* چاپخانەی حاجی هاشم – هەولێر.

* تیراژ: ٥٠٠ دانە.

* لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی( )ی ساڵی ٢٠١٣ی پێدراوە.

پێشەکی

لە سەرەتای پایزی ساڵی ٢٠١٠ و لـە دەسـتپێکی وەرزی تـازەی کـار و چـالاکی ئـەکادیمیای کـوردی سـیمینارێکمان لـە هـۆڵی (مـەلا مـەحموودی بایەزیدی) لە بارەگای ئەکادیمیا پێشکەش کرد. سیمینارەکە بـە ناونیشـانی (ئەزموونی شیعری ناوچەی موکریان و شوێنی لە مێـژووی ئـەدەبی کوردیـدا) بوو، کۆمەڵێك لە خەڵکی ڕۆشنبیر و نووسەر و ئەدیب و مامۆستایانی زانکۆی تیادا ئامادەبوون. لەوێدا تیشـك خرایـە سـەر چـەند لایـەنێکی ئـەو سـامان و ئەزموون و بزووتنەوە ئەدەبییەی هەر لە کۆنەوە لەو ناوچەیە سەری هەڵداوە و پـەرەی سـەندووە و بڵاوبۆتـەوە، وەکـو لقێکـی بەبڕشـت و تایبەتمەنـد لـە قوتابخانەی ئەدەبی کوردی ناوەڕاست (کرمانجی خواروو – بابان)، لە نیوەی دووەمـی سـەدەی نۆزدەهەمـەوە تـاوەکو سـەرەتاکانی سـەدەی بیسـت، بابەتەکە چەند پرسیار و وەڵام و گفتوگۆی بەدوای خۆیدا هێنـا و لـە ئاکامـدا پوختەکەی لەم چەند خاڵانەدا کورت کرایەوە:

١. واقیعی لێك هەڵبڕان و پارچە پارچە بـوونی خـاك و خـەڵکی کـورد لـە ڕووی مێـژوویی و جـوگرافی و سیاسـییەوە، لێکـدابڕانێکی کۆمەڵایـەتی و فەرهـەنگی و ئـەدەبی بـەدوای خۆیـدا هێنـاوە، کـە لـە ئاکامـدا بۆتـە مایـەی سـەرهەڵدان و پایـەداربوونی کۆمـەڵێك ئـەزموون و تاقیکردنـەوەی ئـەدەبی و فەرهەنگیی هەرێمایەتی تاڕادەیەك جیاواز و سەربەخۆ، کـە هـەر یـەکێکیان و لەوانەش ئەم ئەزموونە ئەدەبییەی ناوچەی موکریان، بۆتە خاوەنی کۆمـەڵێك ئەدگار و خاسیەت و تایبەتمەندیی هەرێمایەتی جیاواز.

٢. ئـەم فرەییـە لـە ئـەزموون و سـامان و تاقیکردنـەوە فەرهـەنگی و ئەدەبییانە بەقازانجی شـکۆ و دەوڵەمەنـدیی ئـەدەبی کـوردی شـکاوەتەوە و پانتاییەکی فراوان و ڕەنگاوڕەنگی پێ بەخشیوە.

٣. ئەم ئەزموون و تاقیکردنەوە ئەدەبییانە لەگـەڵ ئـەوەی لـە بنـاوان و سەرچاوە و بنچینەدا یەك ئەدەبـە، کـە ئـەدەبیاتی نەتـەوەی کـوردە، بـەڵام

ئەمــە بــەهیچ شــێوەیەك ڕێگــر نییــە لەبــەردەم ئــەوەی هــەر ئــەزموون و تاقیکردنەوەیێك، لێکۆڵینەوەی تایبەتمەندی لەبارەوە ئـەنجام بـدرێت. جـا چ لەسەر بنەمای ناوچـەیی و هەرێمایـەتی بێـت، یـا لەسـەر بنـەمای دیالێکـت و زمانە ئەدەبییەکەی بێت، یاخود بەگوێرەی بنیات و تایبەتمەندییە هونـەری و فەرهەنگییەکانی ئەو سامان و بەرهەمە ئەدەبییەوە بێت.

هەر لەدوای کۆتـایی هـاتنی سـیمینارەکە و گفتوگۆکـانی ئامـادەبووان، بەڕێز (د. ئازاد ئەحمـەد مـەحموود) کـە ئـەودەم سـکرتێری ئـەکادیمیا بـوو، پێشنیازێکی بۆ کردم کەوا بابەتی سیمینارەکە لە شێوەی پلان و پڕۆژەیەکی لێکۆڵینەوە پێشکەش بەدەسـتەی سـەرۆکایەتی ئـەکادیمیای کـوردی بکـەم، تاوەکو ئەم ئـەزموون و تاقیکردنـەوە ئەدەبییـەی لـەم ناوچـەیەدا بەدرێـژایی ڕۆژگار و بەچەند قۆناغ پایەدار بووە لەشێوەی کتێبێك یا چـەند کتێبێـك کـە هەریەکەیان تایبەت بێت بە قۆناغێـك ئامـادە بکـەین و بینووسـینەوە، وەکـو هــەوڵێك لــە پێنــاوی نووســینەوە و تۆمــارکردنی چــمکێکی مێــژووی ئــەدەبی کوردیمان.

پێشنیازەکەم بەدڵ بوو، بە مـاقووڵ و پەسـندم زانـی و هـەر چـەند ڕۆژ دواتر پرۆژەیەکم بەهەمان ناونیشان و لـە چـەند بـەش و بڕگـە و بابەتێکـەوە ئامـادە کـرد و پێشـکەش بـە ئـەکادیمیام کـرد. تـا سـەرەنجام ئـەم کـارەی بەردەستی لێ هاتە بەرهەم، لەدوای ئەوەی ماوەی ساڵ و نیوێك لێـی دابـڕام، بەهۆی سەرقاڵیم بە ئامادەکردنی (دیوانی وەفایی)، کـە ئـەویش هـەر لەسـەر داوا و پێشنیازی ئەکادیمیا بوو، ئەنجا گەڕامەوە سـەری و تـاوەکو بەئـەنجام گەیشت. ئەنجا وەکو دەروازە و زەمینە خۆشکردنێکیش بۆ ئەنجامـدانی ئـەم لێکۆڵینەوەیە بەپێی ڕێباز و میتـۆدێکی گونجـاو و تایبـەت بـە نووسـینەوەی مێژووی ئەدەبی کوردی، باسێکی تایبەتمان ئامادە و تەرخان کرد سـەبارەت بە چۆنیەتی مێژوونووسیی ئەدەبیاتی کـوردی، تیـادا ئـەو میتـۆد و ڕێچـکە و ڕێبازەمـان ڕوون کردۆتــەوە کــە ئێمــە باوەڕمــان پێیــەتی و بەپێویستیشــی دەزانــین تــاوەکو لــە نووســینەوە و تۆمــارکردنی مێــژووی ئــەدەبی کوردیــدا

پێڕەوی لێ بکرێت. بۆیە بەشی یەکەمی ئەم بەرهەمەمان بۆ ئەو مەسەلەیە تەرخان کردووە، تاوەکو پێشنیازێکیش بینێمە بەر دەستی توێژەر و ڕووناکبیران بەتایبەتیش ئەوانەی بایەخ بە نووسینەوەی مێژووی ئەدەبی کوردی دەدەن.

لە بەشی دووەمدا لە چۆنییەتی سەرهەڵدان و نەشونماکردن و تایبەتمەندییەکانی ئەو ئەزموونە ئەدەبییەی ناوچەی موکریانمان کۆڵیوەتەوە.

لە بەشی سێیەم و کۆتاییدا ڕاگوزەرێکمان بەناو ژیاننامە و بەرهەمی ئەدەبی بەرەی یەکەمی شاعیرانی موکریاندا کردووە کە قۆناغی یەکەمی ئەم ئەزموونە ئەدەبییەیان پێکهێناوە.

دیارە ئێمە میتۆد و پێوەرمان بۆ لێکۆڵینەوە لە مەڕ ژیان و بەرهەمی ئەو شاعیرانە بەگوێرەی قۆناغ و سەردەمی ژیان و نووسینی بەرهەمەکان بووە، واتا بەپێی میتۆد و تیورە ڕەخنەییەکانی ئەدەبی کلاسیك بووە، بۆیە نەهاتووین بەپێوەر و میتۆدەکانی ڕەخنەی نوێ لەمەڕ بەرهەمی ئەدەبی سەردەمێکی کۆن بدوێین، ئەگەرچی لا بە لا و لەهەر جێگایێك پێویستی کردبێت پەنجەمان لەسەر ئەو مەسەلانەش داناوە هەر بۆیەشە شێوە و ڕێبازی لێکۆڵینەوەی وەسفی و شیکاری لە زۆر ڕووەوە باس و بابەتەکانی ڕەنگڕێژ کردووە.

عوسمان دەشتی

هەولێر - ٢٠١٣/٦/٢١

بەشی یەکەم
لەبارەی مێژوونووسیی ئەدەبیاتی کوردی

هەوڵەکانی مێژوونوسیی ئەدەبی کوردی بە درێژایی سەت ساڵی ڕابردوو بە دەیان کتێب و بەرهەمی پێشکەش بە دنیای ڕووناکبیری کوردی کردووە، بەڵام بێ ئەوەی پێڕەوی لە ڕێباز و میتۆدێکی گونجاو و زانستی کردبێت، کە بەرەنجامی هەڵسەنگاندنێکی وردی بابەتی و هەڵهێنجراوی ئەو تایبەتمەندی و ڕێسا و بنەما ناوخۆییانەی ئەو سامانە ئەدەبییە فرە چەشن و دەوڵەمەندە بێت کەوا گەلی کورد لە قۆناغ و سەردەم و شوێنە جیاوازەکاندا بەرهەمی هێناوە.

لێرەوە ئەم کورتە باسە هەوڵێکە سەبارەت بە چۆنییەتی نووسینەوەی مێژووی ئەدەبی بە شێوەیەکی گشتی و بە شێوەیەکی تایبەتیش لە خەمی وەڵامدانەوەی ئەو پرسە گرنگە دایە؛ کە ئاخۆ مێژووی ئەدەبی کوردیمان چۆن بنووسینەوە؟، یاخود بە دیوێکی دیکەدا دەپرسین؛ چۆن دەتوانین مێژووی ئەدەبی کوردیمان بەشێوەیەکی لەبار و گونجاو و زانستی قۆناغبەندی و فۆرمەڵە بکەین و سنووری نێوان قۆناغەکان و قوتابخانەکانی دەستنیشان بکەین.

تەوەری یەکەم

١/١/ شوێنی مێژووی ئەدەب لە نێوان لقەکانی زانستی ئەدەب (ئەدەبیاتناسی)دا:

ئەدەبیاتناسی خۆی لە سێ لقی بنچینەیی پێك دێت:

أ- تیوری ئەدەبی.

ب- رەخنەی ئەدەبی.

ت- مێژووی ئەدەبی.

لـەپاڵ ئـەم دابەشـبوونە گشـتییە[1] لـە ڕەخنـەی تـازەدا بابەتـەکانی پەیوەست بە (ئەدەبی بەراوردکاری) و (ڕێبازە ئەدەبییەکان) و هەنـدێ جـار (کرۆکیجوانی – ئێستێتیکا)شی بۆ زیاد دەکرێت تا ئەوەی دەکرێت بـە پێـنج یا شەش لقـە زانسـت، لەگـەڵ ئـەوەی کـە بـەراوردکاریی ئـەدەبی زانسـتێکی نوێیە و ڕێبازەکانی ئەدەبیش زیاتر پەیوەستە بە ڕەخنەی ئەدەبی و دەچنە نێو بۆتەی ڕەخنەوە و جوانیناسیش ڕگەزێکی ناوەندییە لە سروشتی ئەدەب خۆیدا[2].

ئـەوەی پەیوەنـدی بـە هـەردوو بەشـی (تیـوری ئـەدەبی و ڕەخنـەی ئەدەبی)یەوە هەیە کە ئەمانە وەکو دوو لقی زانست هەر یەکەی ستانداردێکی جیهانی و گشـتییان هەیـە و لـە هـەموو شـوێن و لای هـەموو میللـەتانی دنیـا وەکو یەکن. بە نموونە (تیوری ئەدەب) لە گریمانە و تیورەکانی دەرکـەوتن و پەیدابوونی ئـەدەب و بنـەماکانی و سروشـت و ئـەرکی ئـەدەب دەکۆڵێتـەوە، هەر لـە تیـوری لاساییکردنەوە لـەلای ئـەفلاتوون و ئەرەسـتۆوە بیگریـت تـا ڕەنگدانـەوە و پەیوەنـدی لـە نێـوان ئـەدەب لەلایـەك و زانسـتەکانی وەکـو فەلســەفە و کۆمەڵناســی و دەروونزانــی و مێــژوو لەلایــەکی دیکــەوە دەگرێتەوە[3]. بەکورتی تیوری ئەدەب لەلای هەموو میللـەتان وەکـو بەشـێك لـە زانسـتی ئـەدەب دەناسـرێت کـە لـە مەسـەلەکانی تایبـەت بـە جەوهـەری داهێنانی ئەدەبی و ژانەرە ئەدەبییەکان و شێوەی دەربڕین و درك پێکردنیان دەکۆڵێتەوە[4].

سـەبارەت بـە (ڕەخنـەی ئـەدەبی)ش بەهـەمان شـێوە زانسـتێکی ئەدەبناسییە لەسەر ڕەگـەز پێکهێنـەرەکانی ئـەدەب دەوەسـتێ و لـە نـرخ و بـەهای شـوێنەوارە ئەدەبییـەکان دەکۆڵێتـەوە و لـەژێر ڕۆشـنایی میتـۆد و قوتابخانەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لە وێنەی قوتابخانەی ڕەخنەی کۆمەڵایەتی، دەروونشـیکاری، مێـژوویی، تـا بـە میتـۆدە نوێکـانی وەکـو سـیمۆلۆجی و شێوازگەری و هەڵوەشانەوەیی ڕادەگات لە بەرهەمی ئـەدەبی دەکۆڵێتـەوە و پلـەو نـرخ و بـەهای دەستنیشـان دەکـات[5]. ئـەم بابەتـەش لـە مەیـدانی

ئەدەبیاتناسـیدا لـە هـەموو گۆشـە و کـەنارێکی جیهانـدا هـەر یەکێکـە و جیاوازییەکی ڕیشەیی لە نێوان تیور و توێژەرانیدا بەدی ناکرێت.

ئـەوەی دەمێنێتـەوە لـە سـێ بەشـە بنچـینەییەکەی زانسـتی ئـەدەب بریتییە لـە (مێـژووی ئـەدەب)، کـەوا لەگـەڵ ئـەوەی لـە چـەمك و پێناسـە و چوارچێوەی گشـتیدا بریتییـە لـە کۆکردنـەوە و نووسـین و تۆمـارکردنی (بـە دیکـۆمێنتکردن)ی بەرهـەم و سـامانی ئـەدەبی لـە سـەردەمانی پێشـین و ڕابردوودا، بەڵام لە جەوهەر و ناوەڕۆکدا تایبەتمەندییەکی تـاك و سـەربەخۆی هەیە کە بریتییە لەوەی هەر گەل و میللەتێك مێژوویەکی ئـەدەبیی تایبـەت و سـەربەخۆی هەیـە، کـە بـە (مێـژووی ئـەدەبی نەتـەوەیی) دەناسـرێت و لـە چوارچێوەی مێژووی ئەدەبی جیهانی شوێنێکی تایبەتی دەبێت. بۆیـە لـەلای هـەر گـەل و نەتەوەیـەك ڕووبـەڕووی جـۆرێکی تایبـەت لـە مێژوونووسـیی ئـەدەبیات دەبینـەوە کـە هـەڵقوڵاوی سروشـت و ڕەوتـی پەرەسـەندن و پێشـکەوتنی ژیـان و ئـەدەبیاتی میللەتەکـە خۆیـەتی. ئـەم فرەییـیە لـە ڕێبازەکانی مێژوونووسی ئەدەبی (بە جیاوازی لەگەڵ دوو بەشـەکانی دیکـەی زانسـتی ئـەدەب کـە لـە بـەرایی باسمـان کـردن)، شـتێکی سروشـتی و کارپێکراوە، ئەگەر هات و مێژووی ئـەدەبی بەشـێك لـە گـەلانی ئـەورووپای لێ دەربهاوێژین کە میرات و سەرچاوەی کـەونارای زمـان و ئـەدەبیاتیان هـەمان شتە و ئەویش زمانی لاتینی و ئەدەبی دێرینی گریکی و ڕۆمانییە.

لێرەوە هەر گەل و نەتەوەیەك لـە سـەر گـۆی زەوی بـە جۆرێـك مێـژووی ئەدەبیاتی خۆی تۆمار دەکات کە لەگەڵ سروشتی مێـژوویی و سـەرهەڵدان و پەرەسەندن و پێشکەوتنی ئەدەبیاتەکەی بگونجێت و ڕێك بێتەوە.

ئەم خەسڵەت و تایبەتمەندییە فرەییەی مێژوونووسیی ئەدەبیات لـەلای میللەتان، دەبێت بە خەم و پاڵنەرێك بۆ ئەوەی کـوردیش بـیر لـە چـۆنییەتی تۆمارکردن و نووسینەوەی مێژووی ئەدەبی کوردی بکاتەوە و شێوە و ڕێبـاز و میتۆدی گونجاو و پڕ بە پێستی بۆ هەڵبژێری و بە گـوێرەی تایبەتمەنـدی و ئەدگار و سروشتی ئەدەبیاتەکە خۆی قۆناغبەندی بۆ بکات.

٢/١/ ئەزموونی گەلان لە ڕەوتی مێژوونووسیی ئەدەبیاتدا:

گوتمان تایبەتمەندی ئەم لقەی ئەدەبیاتناسی لەوەدایە کە هەر گەل و نەتەوەیەك مێژوویەکی ئەدەبی نەتەوەیی تایبەت بە خۆی هەیە، لێرەوە ئەگەر ئاوڕێك لە مێژوونووسیی ئەدەبی گەلانی دوور و نزیك بدەینەوە، بەرچاوڕوونییەکمان دەست دەکەوێت و ئەم ڕاستییەمان بۆ زیاتر یەکالا دەبێتەوە:

١/٢/١/ ئەزموونی گەلانی دەرو دراوسێ لە نووسینەوەی مێژووی ئەدەبی:

١/٢/١/أ/ مێوونووسیی ئەدەبی عەرەبی:

زۆرینەی مێژوونووسانی ئەدەبی عەرەبی مێژووی ئەدەبیاتی عەرەبی بەسەر چەند قۆناغ و سەردەمدا دابەش دەکەن بەم شێوەیە:

١- سەردەمی جاهیلی.
٢- سەردەمی ئیسلام.
٣- سەردەمی ئەمەوی.
٤- سەردەمی عەبباسی.
٥- سەردەمی دەوڵەتۆکە و میرایەتییەکان (زەبوونی – إنحطاط).
٦- سەردەمی نوێ[٦].

ئەم جۆرە لە قۆناغبەندی لە مێژووی ئەدەبی عەرەبیدا هاوتا لەگەڵ قۆناغەکانی مێژووی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەوڵەتی (عەرەبی – ئیسلامی)دا یەك دەگرێتەوە، دیارە ڕەخنە و تێبینییەکی بەجێ کە لەم شێوە قۆناغبەندییە مێژوویی و سیاسی و ئەدەبییەدا بگیرێت، لەوەدایە کەوا پێویست دەکات قۆناغە ئەدەبییەکان بە شێوەیەکی بابەتی و زانستی لەسەر بنەمای پێودانگی ئەدەبی و هونەریی خالیس دامەزرابن، بەلام هات و هەنگاوەکان لەتەك مێژووی سیاسی و کۆمەڵایەتی و فکریشدا یەکی گرتەوە ئەوا خەوشێك لە ئارادا نابێت، بە مەرجێ خاڵی دەستپێك و کۆتایی لە سەر هێڵی پەرەسەندن و پێشکەوتنی ئەدەبی هەر نەتەوەیەك ئەدەبەکە خۆی بێت وەکو ئەدەب[٧].

١/٢/١/ب/ مێژوونووسیی ئەدەبی فارسی:

لە مێژوونووسیی ئەدەبیاتی فارسیدا دوو ڕێباز گیراوەتە بەر:

یەکەمیان نووسینەوەی مێژووی ئەدەبە پێ بە پێی زنجیرەی ساڵنامە و سەدەکان، بە واتا دابەشکردنی تەواوی مێژووی ئەدەبی فارسییە بۆ سەر چەند سەردەم و چاخێك، کە هەر یەکەیان سەدەیەك یا چەند سەدەیەك دەگرێتە بەر و تیایدا ڕەوڕەوەی گەشەکردن و پەرەسەندنی زمان و فەرهەنگ و ئەدەبی فارسی خراوەتە بەرباس و لێکۆڵینەوە و ژیان و بەرهەمی ئەدەبی و فیکری نووسەران و شاعیرانی سەردەمەکەش یەکلایی کراوەتەوە. بۆ وێنە مێژوونووسانی ئەدەبی فارسی لە وێنەی: (ئەدوارد براون) لە (تاریخ ادبیات در ایران)(٨)، (د. ذبیح الله صفا) لە (تاریخ ادبیات ایران)(٩)، (جلال الدین همایی) لە (تاریخ ادبیات ایران)(١٠) ئەم ڕێبازەیان پێڕەو کردووە و مێژووی ئەدەبیانی فارسییان لە ڕۆژەکانی هەرە کۆنەوە تا سەردەمی نوێ بە پێی سەدەکانی (میلادی و کۆچی) بەسەر چەند چاخ و سەردەمدا دابەش کردووە جاری واش هەیە ئەم سەردەم و قۆناغە ئەدەبییانە لەگەڵ قۆناغەکانی مێژووی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەوڵەتی ئێرانی یەکانگیر بوونەتەوە.

بەشی دووەم لە مێژوونووسانی ئەدەبی فارسی لە دەروازەی ڕەخنەی ئەدەبییەوە بۆ مێژوونووسیی هەردوو هونەرە سەرەکییەکەی ئەدەبی فارسی (بە شیعر و پەخشان)ەوە چوون و مێژووی پەخشانیان بۆ سەر چەند چاخ و سەردەمێك دابەش کردووە بە ناوی (ادوار نثر فارسی)، بۆ شیعریش بە ناوی (ادوار شعر فارسی)، ئەنجا لە ڕوانگەی زمانەوانی و شێوازەوە بە ناونیشانی (سەبکی ئەدەبی) لە مێژووی پەرەسەندنی ئەدەبەکەیان بە هەردوو لقی پەخشان و شیعرەوە کۆڵیوەتەوە و بۆ هەر سەردەمێك جۆرێك لە سەبك و شێوازیان دەستنیشان کردووە، ئەنجا لەبەر ڕۆشنایی ئەو میتۆدە لە سامان و بەرهەمی ئەدیب و نووسەر و شاعیرانی ئێرانییان کۆڵیوەتەوە. ئەمانە مێژووی هونەرەکانی ئەدەبی فارسییان بەسەر پێنج دەورەی سەبکیدا دابەش کردووە بەم شێوەیە:

١- سبك خراسانى.
٢- سبك هندى.
٣- سبك عراقى.
٤- سبك دوره بازگشت.
٥- سبك ادب نو.

لێکۆڵەر و مێژوونووسانی ئەدەبی فارسی لە وێنەی (ملك الشعری بهار)[(١١)]، (د. سیروس شمیسا)[(١٢)]، (د. شفیعی کدکنی)[(١٣)] پێڕەویان لەم ڕێبازە کردووە. ئەم توێژەرانە هەر یەکەیان لەنگەری بایەخیان خستۆتە سەر یەکێك لە دوو هونەرە سەرەکییەکەی ئەدەب، بە نموونە بەهار لە کتێبێکی سێ بەرگیدا لە ژێر ڕۆشنایی ڕێبازی زمانەوانی مێژوویی لە دەورەکانی (سبك نثر فارسی) کۆڵیوەتەوە، شەمیسا و کدکنی بایەخیان بە (سبك شعر) داوە، بەم جۆرە قۆناغەکانی مێژووی پەرەسەندن و پێشکەوتنی ئەدەبیاتیان لە ڕێگەی سەرهەڵدان و گۆڕان و پەرەسەندنی زمان و شێوازی هەردوو هونەرە سەرەکییەکانی ئەدەبی فارسی نووسیوەتەوە.

١/٢/١/جـ/ مێژوونووسیی ئەدەبی تورکی:

مێژوونووسی ئەدەبی تورکی (کوپرلی زادە محمد فؤاد) لە کتێبی (Turk Edebiyati Tarihi)دا نووسیویەتی کەوا ئەدەبی تورکی لە دەستپێکەوە تا ئەمڕۆ بەقەڵەمی درشت بەم قۆناغانەدا تێپەڕیوە:

١- قۆناغی بەر لە ئیسلامەتی.
٢- قۆناغی کارتێکردنی شارستانییەتی ئیسلامی.
٣- قۆناغی کارتێکردنی شارستانییەتی ڕۆژئاوا.

ئەنجا هەر یەکێك لەم قۆناغانە بەسەر ڕۆژگار و بزاوتی ئەدەبی و مێژوویی جیاجیادا دابەش کراون[(١٤)].

وەکو دەبیندرێت ئەم قۆناغبەندییەی مێژوونووسیی ئەدەبیاتی تورکیش لە ژێر ڕۆشنایی کارتێکردن و بڵاوبوونەوەی قۆناغەکانی مێژووی سیاسی و

کولتووری و ئایینی ئیسلام داڕێـژراوە تـا دەگاتـە هـووروژمی شارسـتانییەتی ڕۆژئاوا لە سەدەکانی مێژووی نوێی ناوچەکەدا.

لێـرەوە دوای ئـەوەی کورتەیـەکی میتـۆد و قۆناغـەکانی مێژوونووسـیی ئەدەبی هەرسێ نەتەوەی سەرەکی ڕۆژهەڵات خرایە ڕوو مرۆڤ بـە ڕوونـی درک بـەو ڕاسـتییە دەکـات کـە مێـژوو و کولتـووری ئیسـلامەتی ڕۆڵـی فاکتـەری سەرەکی دەبینێت لە دەستنیشـانکردنی قۆناغـە مێژووییـەکانی ئـەدەبیاتی ئەو گەل و نەتەوانە.

۲/۲/۱/ مێژوونووسیی گەلانی ئەوروپا:

بەو هۆیـەوە چـاوگە مێـژوویی و دێرینـەکانی زمـان و ئـەدەبیاتی گـەلانی ئەوروپا بـە شـێوەیەکی گشـتی لـە یـەك سەرچـاوەوە هـەڵقوڵاون و پـەرەیان گرتووە، کە ئەویش زمانی لاتینی و کولتوور و ئەدەبیاتی گریکی و ڕۆمانییە، بۆیە لە مێژوونووسیی ئەدەبی میللەتانی ئەوروپادا جۆرێـك لـە هاوچەشـنی و چون یەکی بەدی دەکرێت. ئەوان بە پێی ڕێڕەوی گەشەکردن و پەرەسەندنی ئەدەبیاتەکـەیان لەگـەڵ ڕەوتـی زەمانـە لـە چوارچـێوەی چـەند ڕێبـاز و قۆتابخانەیەکی ئەدەبیدا، چەند قۆناغێکی مێژوویی ئەدەبییان لـە سـەرەتاوە بـۆ ئـەمڕۆ دەستنیشـان کـردووە، هـەر قۆناغێکیشـیان بـە قوتابخانەیـەکی ئەدەبی ناوزەد کردووە بەم ڕەنگەی لای خوارەوە(١٥):

١- قۆناغی بەر لە کلاسیزم (سەدەی ٨ تاوەکو ٦ی پ. ز).

٢- قۆناغی کلاسیزمی دێرین (سەدەی ٦ پ. ز تا سەدەی ١٣ زایینی).

٣- قۆناغی سەدەکانی ناوەڕاست (١٣٠٠ - ١٤٥٠).

٤- سەردەمی ڕێنیسانس (١٤٥٠ - ١٦٥٠).

٥- قۆناغی کلاسیزم (١٦٥٠ - ١٧٠٠).

٦- سەردەمی ڕۆشنگەری (١٧٠٠ - ١٨٠٠).

٧- قۆناغی ڕۆمانسیزم (١٨٠٠- ١٩٠٠).

٨- ڕیالیزم ..... سیمبۆلیزم .... سوریالیزم ....(١٦).

هات و خوێندنەوەیەکی ورد بۆ قۆناغ و قوتابخانـەکانی مێـژووی ئـەدەبی ئــەوروپا ئــەنجام بــدەین، دەبیـــنین بــە ڕوونـــی شـــەقڵی پەرەســـەندنی شارستانییەتی ئەوروپاییەکانی تیادا ڕەنگی داوەتەوە.

تەوەری دووەم

٢/١/ تیور و میتۆدەکانی مێژوونووسیی ئەدەبیات:

ئەدەبیات بە شێوەیەکی گشتی بەسەر دوو قۆناغی مێـژوویی سـەرەکیدا دابەش دەکرێت:

قۆناغی یەکەم: ئەدەبیاتی سەرزارەکی (فۆلکلۆر).

قۆناغی دووەم: ئەدەبیاتی نووسراو.

لێرەدا مەبەست لە مێژوونووسیی ئەدەب، بەشی دووهەمە واتا (ئـەدەبی نووسراو). ئەگەر هات و ئەدەب بە هونەر و داهێنـانی قسـەی جـوان پێناسـە بکەین، ئەوا مێژووەکەی دەبێت ئەو کتێب و تۆمارە بێـت کـە هـەموو قسـە و داهێنانێکی هونەری و جوانی میللەتی تیادا تۆمار کرابێت لە کۆنـەوە تـاوەکو ئێستا. لەمەوەش کۆی ژیننامـە و بەرهـەمی ئـەدەبی شـاعیران و نووسـەرانی دەگرێتەوە بـە هـەموو چەشـن و جـۆرە ئەدەبییـەکان و هـەموو قۆناغـەکانی گەشە و نەشە و پەرەسەندن و پێشکەوتنی هەر لە سەرەتاوە تاوەکو ئەمڕۆ، لێرەوە دەبێ ئەوەمان لەبەرچاو بێت کە مەبەست تەنها کۆبەرهەمی هونـەری ئەدەبییە بە شـیعر و پەخشـانەوە دوور لـە بەرهەمـە زانسـتی و فکرییـەکانی دیکـەی کۆمەڵـگە لـە وێنـەی؛ مێـژوو، جوگرافیـا، کۆمەڵناسـی، فەلسـەفە، دەروونزانـی و ... تـاد. ئـەنجا دەستنیشـانکردنی وەهـا چوارچـێوەیەك بـۆ (مێـژووی ئـەدەب) وەکـو زانسـتێکی سـەربەخۆ، ئـەوە ناگەیـەنێت کـە ڕێگـە لەبەردەم مێژوونووسیی ئەدەب بگیرێت بۆ دەسـتبردن و سـوود وەرگـرتن لـە زانسـتەکانی دیکـە، لەوێنـەی مێـژووی سیاسـی و کۆمەڵایـەتی و ئـابووری، بەمەبەستی پەیبردن بە بنەماکانی سـەرهەڵدان و داهێنـانی ئـەدەبی لـە هـەر سەردەم و قۆناغێکی جیـاوازدا. بـەڵکو لـە زۆر ڕۆژگـار و سـەردەمدا وا هەیـە

قۆناغـــەکانی مێـــژووی ئـــەدەب لەگـــەڵ قۆناغـــەکانی مێـــژووی سیاســـی و کۆمەڵایەتیدا یەك دەگرێتـەوە، بـەڵام بـە دوو ڕەوت و تێڕوانینـی جیـاواز کـە ناشێت سنووری نێوان ئەم زانستە و ئـەوانی دیکـە تێکـەڵاو بکـرێن، مێـژووی سیاسی – کۆمەڵایەتی کۆمەڵگە شتێکە و مێژووی ئـەدەب شـتێکی دیکەیـە. لە تەوەری یەکەمیندا باس لە ئەزموونگەلێك کرا کەوا میللـەتانی دەوروبـەر و دنیا لە مێژوونووسیی ئـەدەبیی تایبـەت بـە خۆیانـدا پێڕەوییـان لێ کـردووە، ئێستا با بـزانین ئـەو **شێوە و تیـور و میتۆدانـە** چـین کـە لـە مێژوونووسـیی ئەدەبیـدا پێـڕەوی لێ دەکرێـت بـۆ هـەر گـەل و نەتەوەیـەکیش هەیـە کـە لـە نووسینەوەی مێژووی ئەدەبی خۆیدا سوودیان لێ ببینێت:

٢/١/١/ مێژوونووسیی ئەدەبی بەگوێرەی قۆناغەکانی مێژووی سیاسی و کۆمەڵایەتی:

جۆرێکـە لـە میتـۆدی گێڕانـەوەیی – وەسـفی بـۆ مێـژووی ئـەدەب و قۆناغەکانی لەبەر ڕۆشنایی سەدە و سەردەم و قۆناغەکانی مێـژووی سیاسـی و کۆمەڵایەتی کۆمەڵگادا دەنووسرێتەوە. لەمەوە بەشی زۆری مێژوونووسانی ئـەدەبی عـەرەبی ئـەم ڕێڕەوەیـان گرتـووە لـە تۆمـارکردن و نووسـینەوەی قۆناغەکانی مێژووی ئەدەبی عەرەبیدا[١٨]. وەکو لێکۆڵەرێکی عـەرەب دەڵـێ: ئەمەیان بریتییە لە ڕێبازێکی گێڕانەوەی ئینشائی، لە کەڵەکە و کۆکردنەوە و تۆمارکردنی زانیاری بۆ هەر یەکێك لە قۆناغە مێژووییەکانی ئەدەبی عەرەبی وەکو چۆن لـە (١/٢/١/أ)دا هـاتووە[١٩]. هـەروەها بەشـێك لـە مێژوونووسـانی ئـەدەبی فارسـی و تـورکیش هـەمان ڕێچـکەیان گرتـووە وەك ئـەوەی لـە (١/٢/١/ب) و (١/٢/١/جـ)دا باسی لێ کراوە.

٢/١/٢/ مێژوونووسیی ئەدەبی بەپێی ڕێباز و قوتابخانە ئەدەبییەکان:

ئـەم پێـڕەوە لـە مێژوونووسـیی ئـەدەبیات دوابـەدوای چـەکەرەکردنی ئەدەبی نەتەوەیی لەلای میللەتانی ئەوروپا پەرەی گرتووە لەو کاتەوەی ئـەو

کۆمەڵگایانە لە مێژووی نوێیاندا هەنگاوە سەرەتاییەکانیان بەرەو بنیاتنانی دەوڵەت و زمان و ئەدەبی نەتەوەیی هەڵهێناوە[٢٠]. بەو مەعنایەی بە دابڕاندنی ئەو میرات و پاشخانە هاوبەشە دێرینەی ئەدەبیاتی (گریك و ڕۆمان و لاتین) لە ڕابردووی ئەو نەتەوانە، مێژووی نوێی ئەدەبی نەتەوەیی لای گەلانی ئەوروپا لە ڕۆژگاری ڕێنیسانسەوە سەرهەڵدەدات و قۆناغبەندی دەکرێت بۆ سەر چەند ڕێباز و قوتابخانەیەکی پەرەگرتووی یەك بە دوای یەکدا بەم شێوەیە:

١- قوتابخانەی کلاسیزم.
٢- قوتابخانەی ڕۆمانسیزم.
٣- قوتابخانەی ریالیزم.
٤- قوتابخانەی سەمبۆلیزم.
٥- قوتابخانەی پارناسیزم.
٦- قوتابخانەی سوریالیزم..... تاد.

ئەم جۆرە لە دابەشکردن و قۆناغبەندییەی مێژووی ئەدەبی بۆ سەر چەند ڕێباز و قوتابخانەیەکی دیاریکراو لەسەر بنەمای تایبەتمەندییە گشتییەکانی ئەدەبیاتی گەلانی ئەوروپایە کە لە بنچینەدا ڕەنگدانەوە و هەڵقولاوی ڕەوتی گەشەکردن و پێگەیشتنی ئەو کۆمەڵگایانەیە لەگەڵ هی گەلانی ڕۆژهەڵاتیش جیاوازە بۆیە مەرج نییە بەڵکو ناشگونجێ قۆناغەکانی مێژووی ئەدەبیاتی گەلانی ڕۆژهەڵات کۆپیکراوی ئەوان بێت. لێرەوە مێژوونووسیی ئەدەبی بە گوێرەی میتۆدی قوتابخانە ئەدەبییەکان وەك ئەوەی لە پێشەوە ئاماژەی بۆ کرا، لە تەك بنەماکانی ڕەخنەی ئەدەبی و تیوری ئەدەب یەکانگیر دەبێتەوە و لە دوا شیکردنەوەدا ئەدەب (وەك هونەر یا زانست) وەکو گشتێك سەیر دەکات و لێی دەکۆڵێتەوە، لە ئاکامی ئەمەشدا مێژووی ئەدەب دەبێت بە کۆی مێژووی ئەو ڕێباز و قوتابخانە ئەدەبییانە کە لە وڵاتانی ئەوروپا لە کۆنەوە تاوەکو ئیمڕۆ پەرەیان سەندووە.

٣/١/٢/ مێژوونووسیی ئەدەب بە گوێرەی هونەرەکانی ئەدەب:

سامانی ئەدەبی وەکو دیاردەیەکی زمانی هەر لە سەرەتاوە لە (دوو بەش) یا (دوو هونەر)ی سەرەکی پێك هاتووە:

١- هونەری شیعر.

٢- هونەری پەخشان.

ئەنجا هەر یەکێك لەم هونەرانە لق و پۆپ و چەشن و جۆری جیاجیای لێ دەکەوێتەوە[٢١].

ئەم ڕێبازە لە نووسینەوەی مێژووی ئەدەب هەر لە سەرەتاوە ئەم دوو هونەرە لە یەکتری دادەبڕێ و هەر لقێکیان بە شێوەیەکی سەربەخۆ وەردەگیرێت، ئەنجا ڕێڕەوی مێژوویی بۆ سەرهەڵدان و دابەشبوون و پەرەسەندن و پێشکەوتنی جۆرەکانی دەگرێتەبەر. ئەمەشیان میتۆدێکی وەسفییە کە یەکێك لە هونەرەکانی ئەدەب و بنەما و لق و جۆر و بەشەکانی وەردەگرێت هەر لەسەرەتای دەرکەوتن و نەشونمایەوە تاوەکو دوایی لەگەڵی دەڕوات بەدەر لە قۆناغبەندیی کات و شوێن، واتا بە شێوەیەکی ئازاد و سەربەخۆ لەتەك ڕەوتی پەرەسەندن و پێشکەوتنیدا[٢٢].

لەناو مێژوونووسانی ئەدەبی عەرەبی (مصطفی صادق الرافعي) لە (تاریخ آداب العرب) پێڕەوی لەم ڕێبازە کردووە، لە چەند بەشی جیاجیادا مێژووی ئەدەبی عەرەبی بە گوێرەی هونەرەکانی ئەدەب لێکداوەتەوە. هەروەها (د. شوقی ضیف) لە دوو کتێبی (الفن ومذهبه في الشعر العربي) و (الفن ومذهبه في النثر العربي) ئەم ڕێبازەی هەڵبژاردووە و لە یەکەمدا لە هونەر و جۆرەکانی شیعری عەرەبی کۆڵیوەتەوە و لە دووەمیشدا هونەر و جۆرەکانی پەخشان. لەناو فارسەکان (محمد تقی بهار) سێ بەرگی کتێبی (سبك شناسی) بۆ مێژووی پەرەسەندنی زمان و شێوازی پەخشانی فارسی تەرخان کردووە و (سیروس شمیسا) (سبك شناسی شعر)ی بۆ مێژووی پەرەسەندن و پێشکەوتنی زمان و شێوازی شیعری فارسی تەرخان کردووە.

٤/١/٢/ مێژوونووسیی ئەدەب بەپێی ژانەرەکانی ئەدەب:

ئەمەیان لە بنەڕەتدا پەیوەستە بە بنیاتی بەرهەم و جۆرە ئەدەبییەکان بە گوێرەی دەرکەوتن و گەشەکردن و پێشکەوتن و گۆڕانیان بۆ ئەوەی سنوور لە نێوان جۆرە ئەدەبییەکانی شیعر لەگەڵ پەخشاندا بکێشرێت. لێرەدا مێژووی ئەدەب دەبێت بەکۆی مێژووی سەرجەم جۆرە ئەدەبییەکان کە لە هەرە کۆنینە و سەرەتاییەکانیەوە دەست پێ دەکرێت لە نموونەی لیریک، داستان، شانۆنامە، گوتار ...... ئەنجا بەپێی تیوری (گەشە و پەرەسەندن – التطور والارتقاء) ئەم ژانەرانە بە درێژایی مێژوو هەم ئاڵوگۆڕیان بەسەردا دێت هەم ژانەری تازەیان لێ لە دایك دەبێت، وەك ئەوەی چۆن، ڕۆمان وەکو ژانەرێکی نوێی ئەدەبی، لە هەقایەتی فۆلکلۆری و شیعری داستانییەوە داکەوتووە. لێرەدا مێژوونووسیی ئەدەبی شوێن پێی هەر یەکێك لە ژانەرە ئەدەبییەکان هەڵدەگرێت بە شێوەیەکی سەربەخۆ لە ڕابردووەوە بۆ ئێستا بەتێبینی کردنی کۆی ئەو ئاڵوگۆڕانەش کە بەسەر هەر ژانەرێك دادێت تا ئەوەی لە ئاکامدا کوێر دەبێتەوە یا ئەوەتا ژانەری تازە و نوێی لێ وەبەرهەم دێت.

دەستەیەك لە پسپۆڕانی یەکێتی سۆڤیەت لە کتێبی (نظریة الادب) مێژووی ئەدەبیاتیان بە گوێرەی سەرهەڵدان و نەشونماکردنی ژانەرە ئەدەبییەکان لێك داوەتەوە[٢٣].

هەروەها ئەو زنجیرە کتێبەش کە (د. جمیل نصیف التکریتی) لەژێر سەردێری (موسوعة نظریة الادب) کە هی زانایانی سۆڤیەتە و وەرگێڕراوەتە سەر زمانی عەرەبی، هەمان میتۆدی پێڕەو کردووە[٢٤]، تۆژەری ئێرانی (سیروس شمیسا)ش چەند کتێبی لەم بارەوە نووسیوە[٢٥]. وەکو چۆن توێژەرە ئەورووپاییەکانیش لە لێکۆڵینەوە لە ڕەوتی پەرەسەندن و پێشکەوتنی ئەدەبیاتی ئەورووپا هەمیشە ئەم لایەنە ڕەچاو دەکەن.

٢/١/٥/ مێژوونووسی ئەدەبی وەك بەشێك لە سیستەمی كۆمەڵایەتی:

بەرلەوەی ئەم تەوەرە جێ بهێڵین پێویستە ئاماژە بە تیـور و میتـۆدێكی تازە بكەین كە بە مەبەستی مێژوونووسـییەكی ئـەدەبی نـوێ بانگەشـەی بـۆ دەكرێت و لەچەند لایەنێكەوە تیۆریزە كراوە، ئەویش لەو گۆشـە نیگایەوەیـە كە ئەدەب و مێژووی ئەدەب وەكو بەشێك لە (سیستەمێكی هونەری) و لەپاڵ سیستەمەكانی ئایینی و پەروەردەیی دادەنرێت كە بە هەموویان هاوكار دەبن لـە پێكهێنـانی (سیسـتەمی ڕۆشـنبیری) هـەر كۆمەڵـگایەك، ئـەنجا ئـەم سیستەمەی دوایـی بـە یاریكـاریی سیسـتەم گـەلێكی دیكـەی وەك، زانسـتی، ئابووری، سیاسی، دەبن بە كۆی سیستەمی كۆمەڵایەتی هەر كۆمەڵگایەك لە هەر سەردەمێكی زەمانیدا، وەكو چۆن لەم هێڵكارییەدا بەدیار دەكەوێت:

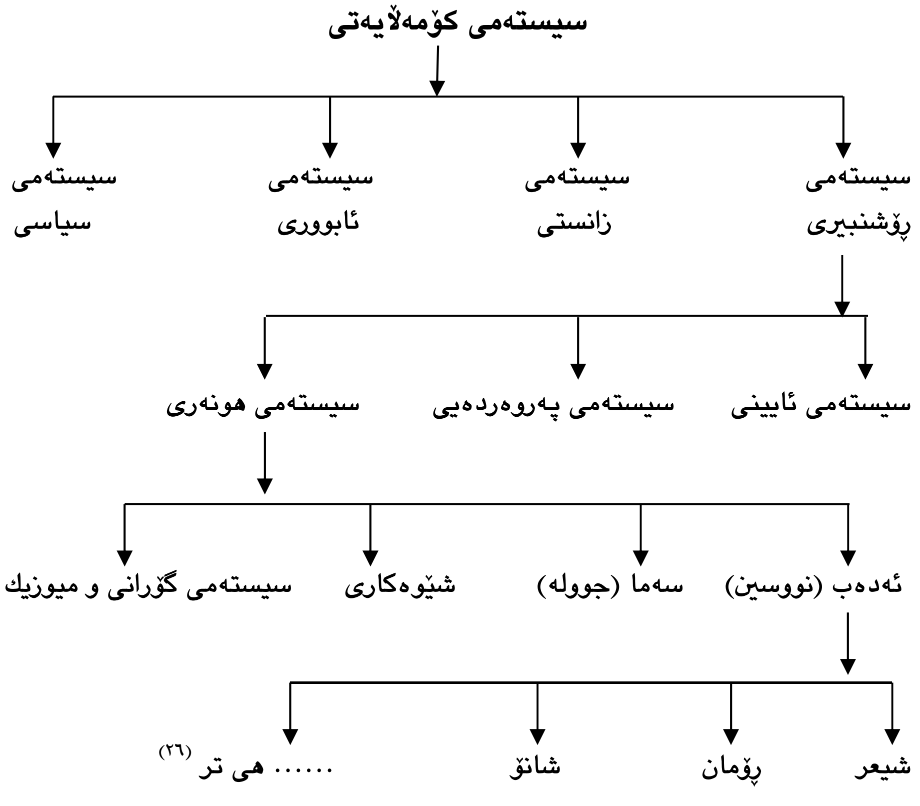

ئەنجا بۆ ناسین و لێکۆڵینەوەی هەر پلە و ئاستێکی ئـەدەبی و (ئاسـتی هەر ژانەرێك)، لە هەر ڕۆژگار و سەردەمێکدا وا پێویستە لە چوارچێوەی کۆی سیسـتەمی کۆمەڵایـەتی ئـەو سـەردەمەدا تـاوتوێ بکرێـت. لێـرەدا مێـژووی ئەدەبی هەر گەل و نەتەوەیەك لە ڕێڕەوی ڕابردووی مێژوویی و کۆمەڵایەتی و شارستانی ئەو گەلەوە هەڵدەهێنجرێت.

تەوەری سێیەم

٣/١/ هەوڵەکانی مێژوونووسیی ئەدەبی کوردی:

ئەم هەوڵانە بە هۆکاری مێژوویی و سیاسی وەکو هـەر لایـەنێکی دیکـەی ژیانی ڕووناکبیریی کۆمەڵگای کوردەواری درەنگ دەستی پێ کردووە. لایەنی بـەپیت و درەوشـاوەی ژیـانی ڕوونـاکبیریی نەتـەوەی کـورد ئـەو گەنجینـە و سامانە ئەدەبییە بە بڕشت و دەوڵەمەندەیە کە بەمیرات بۆمان ماوەتەوە (لـە فۆلکلۆر و لە ئەدەبی نووسراو). سـەرەتاکانی سـەدەی بیسـت دەشـێ وەکـو ڕۆژگار و سەردەمی ڕێنیسانس و بووژانەوە لە مێژووی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕووناکبیریی گەلی کورد سەیر بکرێت. مێژوونووسیی ئەدەبی کوردی ئەگـەر لایـەنێکی بریتـی بێـت لـە نووسـینەوە و تۆمـارکردنی ژیننامـە و بەسـەرهاتی شاعیران و نووسەران، ئـەوا دەشـێ پەنجـە بـۆ نامەیـەکی (مـەلا مـەحموودی بایەزیدی/ ١٧٩٩– ١٨٦٠) درێژ بکرێت کە لە کاتی خۆیدا بۆ (ئۆگۆست ژابـا/ ١٠٨٣ – ١٨٩٤) نووسـیوە و تیایـدا کورتەیـەکی ژیاننامـە و باسـی شـیعر و بەرهەم و دیوانی هەشت شاعیری کوردی تیادا تۆمار کردووە وەکـو یەکـەمین هەوڵی سەرەتایی بـۆ تۆمـارکردنی مێـژووی ئـەدەبی کـوردی[٢٧]. دوای ئـەوە (ئەنجومەنی ئەدیبان) دێت کە زانای بەهرەمەندی کورد (ئەمین فەیزی بـەگ/ ١٨٦٠ – ١٩٢٨)، لە ساڵی ١٩٢٠ لە ئەستەمبوڵ بە چاپی گەیاندووە. ئەمە بە هەوڵێکی پێشکەوتوو دەدرێتە قەڵەم، بـە شـێوەیەکی ڕەخنەگرانـە و وردبـین ژیان و بەرهەمی پۆلێك لە شاعیرانی کوردی تۆمار کردووە[٢٨].

دوای ئەوە ئـەو هەوڵانـە لـە کـات و شـوێنی جیاجیـادا بـەردەوام بـووە، کۆمەڵێك کتێب و بەرهەمی دیکـە هاتۆتـە نـاوەوە، کـە هـەر یـەکێکیان وەکـو هەوڵێك، چمکێکی مێژوونووسیی ئەدەبی کوردییان گرتۆتـەوە کـە لێـرەدا بـە جۆرێك لە پۆلینبەندی نیشانیان دەدەین:

لە وڵاتی سوریا/

١- صفحات من الادب الكردي، روشن بدرخان، بيروت، ١٩٥٤.

٢- تاريخ الادب الكردي الحديث والمعاصر، ريوي، بيروت، ١٩٩٧.

لە وڵاتی تورکیا/

٣- دەسـتپێکا ئـەدەبیاتا کـوردی، محەمـەد ئـۆزۆن، ئەنقـەرە، ١٩٩٢، (لاتینی).

٤- دیرۆکا وێـژەیا کوردی، فـەقێ حوسـەین سـاگنیچ، ئەسـتەنبۆڵ، ٢٠٠٢. (لاتینی)

٥- ئـەنتۆلۆژییا ئـەدەبیاتا کـوردی، محەمـەد ئـۆزۆن، دیاربـەکر، ٢٠٠٣. (لاتینی).

لە وڵاتی سۆڤیەت/

٦- تاریخـا ئـەدەبیاتا کـوردی، پ. قـەناتی کـوردۆ، ئەسـتەمبۆڵ، ١٩٩٢، (لاتینی). (چاپی یەکەم ستۆکهۆڵم ١٩٨٣)

لە وڵاتی ئێران/

٧- مێـژووی وێـژەی کـوردی، صـدیق بۆرەکـەیی، چـاپی دووەم، ٣ بـەرگ، هەولێر، ٢٠٠٨.

٨- تاريخ ادب وفرهنك موكريان، ابراهيم افخمى، ٢ جلد، تبريز، ١٣٧٣.

٩- شـاعران کـرد پارسـی گـوی، سـید عبدالحمیـد حـیرت سـجادی، تهـران، ١٣٧٥.

١٠- گلزار شاعران کردستان، سید عبدالحمید حیرت سجادی، تهران، ١٣٨٢.

١١- گوڵچینی شێعری شاعیرانی کـورد، انتشـارات صـلاح الـدین ایـوبی، ٣ بەش، ارومیە، ١٣٨١.

له وڵاتی عیراق/

١٢- کۆمەڵـە شـیعری شـاعیرانی کـورد، عەبدولکـەریم هـەکزی، سـلێمانی، ١٩٣٨.

١٣- گوڵدەستەی شوعەرای هاوعەسرم، عەلی کەمال باپیر ئاغا، سـلێمانی، ١٩٣٩.

١٤- شیعر و ئەدەبیاتی کوردی، رەفیق حیلمی، دوو بـەرگ، بەغـدا، ١٩٤١ - ١٩٥٦.

١٥- مێژووی ئەدەبی کوردی، علاء الدین سجادی، بەغدا، ١٩٥٢.

١٦- کۆیە و شاعیرانی، کەریم شارەزا، بەغدا، ١٩٦١.

١٧- ئەدەبی کوردی و لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی، علاء الدین سجادی، بەغدا، ١٩٦٧.

١٨- الواقعیة في الادب الکردي، د. عزالدین مصطفی رسول، بیروت، ١٩٦٧.

١٩- ئەدەبی فۆلکلـۆری کـوردی، د. عیـزەدین مسـتەفا ڕەسـووڵ، بەغـدا، ١٩٧٠.

٢٠- دیوانە کرمانجی، عبدالرقیب یوسف، ١٩٧٠.

٢١- کاروانی شیعری نوێی کوردی، کاکەی فەللاح، ١٩٧٨.

٢٢- شیعری کوردی - ژیان و بەرهـەمی شـاعیرانی، د. عیـزەدین مسـتەفا ڕەسووڵ، بەغدا، ١٩٨٠.

٢٣- ئـەدەبیاتی نـوێی کـوردی، د. عیـزەدین مسـتەفا ڕەسـووڵ، هـەولێر، ١٩٩٠.

٢٤- مێژووی ئەدەبی کوردی، پ. د. عیـزەدین مسـتەفا ڕەسـووڵ، بەشـی یەکەم، سلێمانی، ٢٠١٢.

٢٥- هۆزانڤانێت کورد، صادق بهاءالدین ئامێدی، بەغدا، ١٩٨٠.

٢٦- مـوجز تـاریخ الادب الکـردي المعاصـر، د. معـروف خزنـەدار، ترجمـة: د.عبدالحمید شیخو، سوریا، حلب، ١٩٩٣.

٢٧- له بابەت مێژووی ئـەدەبی کوردییـەوە، د. مـارف خەزنـەدار، بەغـدا، ١٩٨٤.
٢٨- مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، ٧ بەرگ، هـەولێر، ٢٠٠١ – ٢٠٠٦.
٢٩- ئەدیب و نووسەرانی کفری و دەوروپشتی، مستەفا نەریمان، دەزگـای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ٢٠٠٧.
٣٠- معجم الشعراء الکرد، تحسین ابراهیم الدوسکی، دهۆك، ٢٠٠٨.
٣١- ئەدەبی کۆنی کوردی، د. ابراهیم احمد شوان، هەولێر، ٢٠١٢.

لێرەدا ناکرێ یەك بەیەکی ئەم بەرهەمانە لە گۆشە نیگایـەکی زانسـتی و ڕەخنەگرانەوە هەڵسەنگاندنی بۆ بکەین، بەڵام لـە چـەند خـاڵێکی نـاوکۆیی و گشتگیر دەتوانین بڵێین:

١. هـــەموویان بـــەپێی ڕێبـــاز و ڕێچـــکەیەکی کـــۆن و تەقلیـــدی نووسـراونەتەوە، بەچـاولێکەری لـە هەنـدێ کتێـب و شـوێنەواری تایبـەت بـە مێژووی ئەدەبی گەلانی دەوروبەر لـە عـەرەب و عەجـەم. لـە وێنـەی (تـذکرة الشعراء، طبقات الشعراء، حدیقة الشعراء، گلزار شاعران ...) بێ ئەوەی پشت بەسـتووبن بـە میتـۆد و ڕێبـازێکی زانسـتیی بـاوەڕپێکراو لـە مێژوونووسـیی ئەدەبیدا. لە کۆی ئەمانەدا چەند بەرهەمێکیان مایەی سەرنج و تێڕامانن[٢٩].

٢. زۆرترینـــی ئەمانـــە لەبابـــەت تـــاوتوێکردن و مێژوونووســـیی شـــیعری کوردین و بە تەواوی بەشێکی گرینگی ئـەدەبی کوردییـان فـەرامۆش کـردووە کە بریتییە لە مێژووی هونەر و جۆرەکانی پەخشانی کوردی.

٣. بەشـێوەیەکی دەسـتبژێر و ئینتیقـائی شـاعیرانیان هەڵبـژاردووە بـێ ڕەچـاوکردنی پۆلینکارییـەکی ڕێکخـراو و لـە باشـترین حاڵەتـدا بـە گـوێرەی ساڵنامە (کرۆنۆلۆجیا) لە کۆنەوە بۆ تازە شـاعیرەکانیان ڕیزبەنـدی کـردووە، واش هەیە بەپێی زنجیرەی ئەلفوبێی شاعیرەکانیان ڕیزکردووە.

٤. نـاواخنی بەرهەمــەکان زیـاتر کۆکردنــەوە و تۆمــارکردنی زانیــارین سەبارەت بە ژیننامەی شاعیرەکان و ئەنجا بەپێی مەبەست و ناوەرۆك بەڵگە و نموونەی شیعرەکانیان خستوونەتە ڕوو.

٥. هیچ کام بۆ ئەوە نەچوون کە شاعیرەکان دەستەبەندی و پۆلینکـاری بکەن بەپێی ڕێباز و قوتابخانە ئەدەبییە ناسراوەکان، لە وێنـەی: (شـاعیرانی سەر بە ڕێبازی کلاسیك)، (شاعیرانی سەر بە ڕێبـازی رۆمانتیـك)، (شـاعیرانی سـەر بـە ڕێبـازی ریـالیزم) و ... تـاد، یـا بـەپێی قوتابخانـە مێژووییـیـەکانی ئـەدەبی کـوردی لـە وێنـەی: (شـاعیرانی سـەر بـە قوتابخانــەی گـۆران)، (شاعیرانی سەر بە قوتابخانەی کرمانجی)، (شـاعیرانی سـەر بـە قوتابخانـەی بابان) وەکو لە درێژەی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا دێینە سەری.

٦. هـیچ کـام لـەو بەرهەمانـە لـە گۆشـە نیگایـەکی زانسـتی ڕەخنـەی ئەدەبییەوە ژیـان و بەرهـەمی شـیعری شـاعیرانیان تـاوتوێ نـەکردووە، وەك ئەوەی باری کێش و ئاواز و زمان و فەرهـەنگی شـیعری و قالـب و شـێوازەوە تایبەتمەنـدی هـەر شـاعیرێك و هـەر قوتابخانـە و هـەر سـەردەمێکی ئـەدەبی دیاری بکەن.

٧. بۆ سـاغکردنەوەی ژیننامـە و بەرهـەمی شـاعیران زیـاتر کـەلکیان لـە دیوانە چاپکراوەکان وەرگرتووە. واتە زانیارییـەکانیان لـەوێوە ڕاگواسـتووە. بەشـێوەیەکی ڕاگـوزاری و گێڕانــەوەیی دوور لــە هەڵســەنگاندنی زانسـتی و لێکۆڵینەوە و شیکاری و بە دەستەوەدانی ئەنجام و زانیاریی نوێ.

٨. وەکو گوترا لە باشترین حاڵەتدا بریتین لە کاری ئینسکلۆپیدیایی، کە سامانێك لە هەواڵ و زانیارییان بەسەریەکدا کەڵەکە کـردووە و نووسـیوەتەوە لەمەڕ بەرهەم و ژیننامەی شاعیرەکان کە هەنـدێ لـەو زانیارییانـە، بەتایبـەت ئەوانـەی پەیوەسـتن بـە ژیـان و بەسـەرهاتی شـاعیرەکانەوە تـاوەکو ئـەمڕۆ یەکلایی نەکراونەتەوە.

٢/٣/ لە پێناوی مێژوونووسیی ئەدەبی کوردی، لە کوێوە دەست پێ دەکەین؟:

لێرەدا مەبەست بەشی دووەمی ئەدەبە کە بە ئەدەبی نووسراو یاخود (ئەدەبی دیوانی) دەناسرێت[٣٠].

ئەم بەشە دوابەدوای پەیدابوونی نووسین و خوێندەواری پەیدا بووە، لە کۆنەوە بەشێوەی نووسراو و شتی تۆمارکراو بۆ نەوەکان ماوەتەوە، لەم ڕووەوە یەکەمین شت و گرنگترین شت لە ئەدەبدا بریتییە لە (بەرهەم) یاخود (دەق و تێکست)ی ئەدەبی کە هەموو بەشەکانی دیکەی ئەدەبیاتناسی لەسەر بنیات دەنرێ، تاوەکو (بەرهەمی ئەدەبی) لە ئارادا نەبێت ئەوا زانستێکی وەکو ڕەخنە یا تیوری یا مێژووی ئەدەبی لە ناوا نابێت. وەکو دیارە بەرهەمی ئەدەبی لەسەرەتادا دانە دانە و بە فرەیی و هەمەچەشنی لە دایك دەبێت و وردە وردە کەڵەکە دەبێت، تا دەبێت بە سامان و بە خەرمان، ئەوسا تاوتوێکردنی لە بەرگی (ڕەخنە) و لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی لە شێوەی (تیوری) و کۆکردنەوە و تۆمارکردن و نووسینەوەی لە شێوەی (مێژووی ئەدەب) دێتە کایەوە.

کەواتە لە پێناوی مێژوونووسیی ئەدەبی هەر گەل و نەتەوەیەك پێویستە بۆ تێکست و بەرهەم و دەقە کۆنەکان بگەڕێینەوە کە لە کات و شوێنی تایبەتدا نووسراون. سەبارەت بە مێژوونووسیی ئەدەبی کوردیش هەر وایە واتە دەبێ مێژوونووسیی ئەدەبی بەر لە هەموو شتێك تێکستی لەبەر دەستدا بێت، کۆنترین تێکستی نووسراو و باوەڕپێکراو، ئەنجا لەوێوە دەست بکات بە تۆمارکردنی مێژووی ئەدەبەکەی بۆ ئەو مەسەلەیە دوو خاڵی گرینگ لە گۆڕێدا هەیە پێویستە لەسەری ڕێك بکەوین کە ئەمانەن:

یەکەم: هۆکارگەلێکی مێژوویی – سیاسی وای کردووە کە نووسین بە زمانی کوردی تا ڕۆژگارێکی درەنگ بەدوا بکەوێت. بۆیە ئەمڕۆ بەرهەم گەلێکی بە کوردی نووسراو و تۆمارکراوی (کەونارا و دێرینەمان) لەبەر دەستدا نییە.

دووەم: بەشی زۆر و تاکە بەرهەمی سەرەتایی ئەدەبی کوردیی نووسراو بریتییە لە شیعر. واتە هونەری پەخشان لە ئەدەبی کوردیدا تا سەردەمێکی دواتر بەرچاو ناکەوێت.

کەواتە بۆ دەستنیشانکردنی سەرەتاکانی ئەدەبی کوردی دەبێ بە دوای کۆنترین بەرهەم و شوێنەواری شیعری کوردیدا بگەڕێین و لێرەدا پرسیارێك دێتە پێشەوە: ئایا یەکەمین بەرهەم و تێکستی شیعری کوردی، باوەڕپێکراو و متمانە بەخش، کە بۆمان مابێتەوە و بە دەستی ئێمە گەیشتبێت کامەیە؟، وە لە چ ڕۆژگار و سەردەمێکدا بەرهەم هاتووە و خاوەنەکەی کێیە؟

نزیك بە نیو سەدە لەمەو پێش چەند پارچە و تێکستێك کەوتۆتە ناوەوە بە ناوی کۆنترین تێکستی شیعری کوردی، کەوا مشتومڕێکی زۆری لێ کەوتۆتەوە و کۆمەڵێك وتار و نووسین و گفتوگۆی بە دوای خۆیدا هێناوە کە تاوەکو ئەمڕۆش ناوە ناوە لێرە و لەوێ سەر هەڵدەدەنەوە، ئێمە نامانەوێ بچینە نێو ئەو کێشمە کێشەوە ئەوەندە نەبێ کەوا ئەم بەرهەم و تێکستانە کە بە سەرەتاکانی ئەدەبی کوردی دراونەتە قەڵەم لە کات و شوێنی خۆیدا لە لایەن زانایانی زمانەوانی ناوداری کورد و بیانییەوە بە بەڵگە و دەلیلی زانستی بەرپەرچ دراونەتەوە و مایە پووچ دەرهاتوون[٣١].

ئەوەی تاوەکو ئەمڕۆ لەلای کۆی لێکۆڵەر و توێژەر و مێژوونووسانی ئەدەبی کوردی وەکو سەرەتا و دەستپێکی مێژووی ئەدەبی کوردی ناسراوە (دوو بەیتییەکانی بابە تاهیری هەمەدانی — عوریان)ە کە بە کۆنترین دەق و تێکستی شیعری کوردی دەزاندرێت. بابە تاهیر خۆی لە سەرەتای سەدەی ١١ی زایینییدا کۆچی دوایی کردووە، مێژووەکەی بەم جۆرە تۆمارکراوە (٩٣٧ — ١٠١٠) و دوو بەیتییەکانیشی بێ کێشە نین، بەهۆی ئەوەی لە ئەنجامی چەندین جار چاپکردنەوەی دیوانەکەی و دەستکاری و گۆڕانکاری جار لە دوای جاری وشە و گوزارە و دەربڕینەکانی لەسەر دەستی نووسەرانی فارسەوە وای لێ هاتووە لە فارسییەوە نزیکتربن تا لە کوردی، تاوەکو دواتر ژمارەیەك دوو بەیتی ڕەسەنی هەم لە مۆزەخانەی (قونیە)دا و هەمیش

لەلایەن مینۆرسکییەوە لە پەراوێزی کتێبی (سەرەنجام)دا دۆزراونەتەوە کە دەستی گۆڕانکاری و ئالۆزیان پێ ڕانەگەیشتووە و ئەوەش ڕوون بۆتەوە کە جیاوازی لەنێوان دەقە ڕەسەنە دۆزراوەکان و دەقە چاپکراوەکان ئاسمان و ڕێسمانە.

لەلاییەکی دیکەش کاتێك دان بەو ڕاستییەدا دەنێین کە بابەتاهیر، هەم خۆی لەژێر نازناوی (تاهیر قەلەندەر) و هەم شیعر و دوو بەیتییەکانی تێکەڵ بە کولتوور و ئەدەبی ئایینی یارسانەکان دەبێت، ئەوسا شك و گومانێك لە ئارادا نامێنێت کە وەکو سەرامەدی ئەدەبی کوردی بژمێردرێت[٣٢].

٣/٣/ مێژووی ئەدەبی کوردی لە چوارچێوەی سێ قوتابخانەی ئەدەبیدا: (گۆرانی – کرمانجی – بابانی)

ئەگەر لە زاراوەکەوە دەست پێ بکەین، **قوتابخانەی ئەدەبی** بریتییە لە کۆمەڵێ تایبەتمەندی و بنەما و ڕێسای ئەدەبی و ڕۆشنبیری کە لە هەلومەرجێکی مێژوویی – کۆمەلایەتی تایبەتدا لەلایەن ئەدیب و نووسەرانی ناوچە و وڵاتێکەوە پێڕەوی لێ دەکرێت و دەبێت بە نەریتێکی ئەدەبی باو و بڵاو.

وا هەیە ئەم تیور و بنەمایانە پێش وەخت لە بەیاننامە و مانفێستێکی تایبەتەوە ڕادەگەیەندرێت و لەلایەن ئەدیب و نووسەرانەوە پێڕەوی لێ دەکرێت، واش دەبێ لە ئاکامی پەرەگرتن و بڵاوبوونەوەی پێڕەوێکی هاوبەش لەکاری ئەدەبیدا لەڕیزی نووسەران، جا چ بە چاولێکەری بووبێت یا بە ڕێککەوتن یا لە خۆڕا، دەبێتە مایەی زاڵبوونی شەپۆڵ و ئاراستەیەکی ئەدەبی تایبەت لە پانتاییەکی فراوان و بۆماوەیەکی درێژ. لێرەوە ئەو بنەما و تایبەتمەندی و ڕێسا و سەرەتاکانی ئەو شەپۆڵ و ئاڕاستەیە لە دووتوێی بەرهەم و داهێنان و کەرەستە ئەدەبییەکانی پێڕەوەکەوە هەڵدەهێنجرێن، و لە دوایە شەقڵ و سیمای نەریت و قوتابخانەیەکی ئەدەبی لەخۆوە دەگرێت. ئەم پێناس و تێگەیشتنە لە ڕەخنەی ئەدەبی ئەورووپاوە سەرچاوەی

گرتووه. هەر بەو پێودانگەش ئەوان چەندین قۆناغ و قوتابخانە و نەریتی ئەدەبییان بۆ مێژووی ئەدەبیاتی ئەورووپا دەستنیشان کردووە، وەکو لە (٢/٢/١) خستوومانەتە ڕوو.

لە ڕۆژهەڵاتیش مێژوونووسانێکی ئەدەب هەوڵیان داوە و تێکۆشاون کەوا مێژووی ئەدەبی نەتەوەیی خۆیان بەو چەشنە قۆناغبەندی بکەن، بەڵام لەم ڕێگایەدا دووچاری ئاستەنگ و ئیشکالیەت هاتوون، بەو هۆیەی ڕەوتی پەرەسەندنی مێژوویی و شارستانی و ڕۆشنبیریی گەلانی ڕۆژهەڵات، لەوانەش گەلی کورد، لەگەڵ هی ئەوان جیاوازە و تێك ناکاتەوە. ئینجا ئەگەر هەوڵ و بیر و بۆچوونێکی لەو بابەتەش لەلای ئێمە بۆ مێژوونووسیی ئەدەبی کوردی لە ئارادا هەبێت ئەوا بێ شك ئاکامەکەی لەسەر حسابی لە قالبدانی ڕەوتی سروشتی و گەشەسەندنی ئەدەبەکەمانەوەیە لە چوارچێوەی چەند ڕێباز و قوتابخانەی نامۆ و ناگونجاودا[٣٣].

ئێمە کاتێك باس لە ڕێباز و میتۆدێکی لە بار و گونجاو دەکەین سەبارەت بە قۆناغ و قوتابخانەکانی مێژووی ئەدەبی کوردی، پێویستە بەر لەوەی باس لە (دابەشکردنی قۆناغەکانی ئەدەبیاتی گەلان و قوتابخانەکانی جیهانی نوێ ..... تاد) بکەین، بۆ خودی ئەدەبەکە خۆی بگەڕێینەوە و بە ڕەچاوکردنی سەرەتا مێژووییەکانی داهاتن و بە دیارکەوتنی و تایبەتمەندی و بنەما و بەش و خەسڵەتە ئەدەبی و هونەری و ڕۆشنبیرییەکانی ئەنجا بڕیار لەسەر میتۆد و ڕێباز و قوتابخانەی گونجاو بدەین بۆ مێژوونووسییەکەی لە چوارچێوەی ئەو هەلومەرجە مێژوویی و سیاسی و شارستانییەی کە تیایدا بەرهەم هاتووە و پەرەی سەندووە و پێشکەوتووە، ئەوسا بەرچاو ڕوونییەکی باشترمان بۆ دەستەبەر دەبێت.

ئێمە وای بۆ دەچین کە ئەدەبی کوردی بە درێژایی مێژووی هەزار ساڵەیدا لە چوارچێوەی سێ قۆناغی مێژوویی و سێ زمانی ئەدەبی و سێ قوتابخانەی هونەریدا خۆی دەنوێنێت، کە هەر یەکەیان لە زۆر ڕووەوە خاوەنی ناسنامە و تایبەتمەندیی خۆیەتی، کە هەم وەك ڕێباز و قوتابخانە و

نەریتێکی ئـەدەبی لـە زەمـان و زەمینێکـی دیـاریکراودا ئامـادەیی هـەبووە و خۆی سەلماندووە، هەمیش بەو ناسنامە و تایبەتمەندییانـەوە سـنوورێکی بـۆ خۆی دەستنیشـان کـردووە کـە لـە قۆنـاغ و قوتابخانـەکانی دیکـەی دواتـری جیـای دەکاتـەوە. لێـرەوە دەپرژێینـەوە سـەر تـاوتوێکردنی زیـاتری ئـەو مەسەلانە.

قۆناغی یەکەم: قوتابخانەی ئەدەبی گۆرانی(*)

تایبەتمەندییەکانی ئەم قوتابخانەیە:

١- کـۆنترین بەشـی ئـەدەبی کـوردی پێـك دەهێنێـت و سـەرەتاکانی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پێش ئیسلامەتی(٣٤).

٢- لەسەر کێش و ریتمی بڕگەییە کە (گۆران) نازناوی کێشی نەتەوەیی پێ بەخشیوە، وەکو چۆن لەڕووی سـەرواوە پێـڕەوی لـە سیسـتەمی جـووت سەروا و، سەروای ڕەنگاوڕەنگەوە دەکات(٣٥).

٣- لە باری زمان و شێواز و دەربڕینەوە خـاوەنی کۆمـەڵێك خەسـڵەت و تایبەتمەنـدیی زمانەوانییـە کـە زادەی زار و دیـالێکتی قسـەپێکەرانی ئـەو سەرزەمین و نیشتیمانەیە.

٤- لە ڕووی وشـە و زمـان و فەرهەنگـەوە شـێوەیەکی شـیرین و پـاراوی هەیـە و لـە کاریگـەریی فەرهـەنگ و زمـان و زاراوەی ئـەدەبی ڕۆژهـەڵاتی (عەرەبی - فارسی - تورکی) بە دوورە.

٥- ئـەدەبی گـۆرانی، ئـەدەبێکی لیریکیـی ناسـك و ڕەوانـە، کـە سـۆز و گودازێکی مرۆڤانە، بیر و خەیاڵێکی بە پیت، هەوێنێکی جوانیناسی، بـەرودوا و تانوپۆی چنیوە.

٦- سروشـێکی ئایینـداری و بیروباوەڕگـەلێکی کـۆنی کـوردی (ئـاییـنی یارسان)، بۆتە ماکی داهێنانی سامانێکی دەوڵەمەندی ئـەدەبی، (ئـەدەبیاتی یارسان) و هـەر ئـەم ئایینـەش بۆتـە بنـەمای پـەرەگرتنی زمـانێکی ئـەدەبی (زمـانی ئـەدەبی گـۆرانی) لـەنێو شـێوەزارەکانی سـەر بـەدیالێکتی کـوردیی خواروو (هەورامانی، زەنگەنەیی، کاکەیی، دیملی، ....).

٧- ماوەی هەشت سەدە (لە بابەتاهیرەوە بۆ مەولەوی)، لە پانتاییەکی جوگرافیی فراوان (مەڵبەندی سێکوچکەی کەرکووك - هەمەدان - کرماشان)، بە شێوەی جۆراوجۆر بەردەوامی هەبووە و لە ماوەی ٤٠٠ساڵی دواییدا (١٤٠٠ - ١٨٠٠) زمانی ئایینی و زمانی ئەدەبیی ڕەسمی و دانپیانراو بووە[*].

٨- کۆمەڵێ ژانەری ئەدەبی جوانی بۆ یەکەمین جار هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردی لە وێنەی سروودی ئایینی، جەنگنامە، داستان و مەقام و گۆرانی[٣٦].

٩- بەدەیان شاعیر و بوێژی هەڵکەوتەی لێ پەیدابووە، کە سامانی شیعر و داهێنانیان ڕژاوەتە ئەو ڕووبارەی کە نەریتێکی ئەدەبیی سەرتاپاگیری پێکهێناوە و سامان و گەنجینەیەکی ئەدەبیی شکۆداری لێ کەوتۆتەوە.

١٠- پشتیوانەیەکی سیاسی و شارستانی هەبووە کە بریتییە لە میرایەتی (ئەردەڵان) و ناوەندی دەسەڵاتی ئەو میرنشینە لەنێوان (شارەزوور و هەورامان و سنە)دا بووە کە بۆ ماوەی ٤٥٠ ساڵ (لە سەرەتای سەدەی چواردەهەوە بۆ ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم) حوکمڕان و باڵادەست بووە و ئەمە بە یەکێك لە فاکتەرەکانی بەردەوامی و دەوڵەمەندی ئەو نەریتە ئەدەبییە دەژمێردرێت[٣٧].

١١- بەم پێیە دەشێ ئەم قۆناغە ئەدەبییە - مێژووییە، لە مێژوونووسیی ئەدەبی کوردیدا بە (قوتابخانەی ئەدەبی گۆران)، وەکو یەکەم و کۆنترین نەریت و قوتابخانەی ئەدەبی کوردی ناوزەد بکەین[٣٨].

قۆناغی دووەم: قوتابخانەی ئەدەبی کرمانجی

لە هەلومەرجێکی جیاواز نەریت و ڕێبازێکی ئەدەبیی نوێ لە کوردستان سەر هەڵدەدات و بە کۆمەڵێك خەسڵەت و تایبەتمەندیی ئەدەبییەوە نەشونما دەکات و سەروسامان پەیدا دەکات. کە هەر بەردەوامی و تەواوکەری قۆناغی پێشووە چونکێ بەشێکە لە سامان و گەنجینەی ئەدەبی کوردی، بەڵام لە

شێوەی تاقیکردنەوەیەکی مێژوویی و ئەدەبیی نوێ و لە قۆناغێکی دیکەدا خۆی دەنوێنێت.

شەقڵی دیار و بەرچاوی ئەم قۆناغە ئەدەبییە لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە لەوەدایە کە کاریگەریی شارستانییەت و ئەدەبیات و زانستەکانی ئایینی ئیسلامی بە خەستی تیادا ڕەنگی داوەتەوە، لێرەوە دیاردە و تایبەتمەندییە ئەدەبی و مێژووییەکانی ئەم قوتابخانە ئەدەبییە بەم شێوەیە دەستنیشان دەکرێت:

١- لە ژێر دەواری نیزامی عەرووزی عەرەبی و هونەرەکانی بەلاغەت و پایەکانی شیعری کلاسیکی ڕۆژهەڵات دامەزراوە، کە پێشتر لە ئەدەبی کوردیدا لە وێنەی نابیندرێت(*).

٢- بەرهەمی ئەم نەریت و قوتابخانە ئەدەبییە بە گشتی ئەدەبێکی پلە بەرزە و لەسەر بنەمای ئەقڵ و زانست و زانیاری و ڕۆشنبیری دامەزراوە و لە ئاستی ئەدەبی کلاسیکیی ڕۆژهەڵاتە.

٣- غەزەل و قەسیدە وەکو دوو فۆرمی زاڵ و ناسراوی شیعری کلاسیکیی ڕۆژهەڵاتی چەکەرە دەکات بۆ ناو ئەدەبی کوردی لە پاڵ فۆرمە ئەدەبییەکانی وەکو (ڕوباعی، قەتعە، مولەمەع، پێنچین و پێنج خشتەکی، موستەزاد، موسەممەت، تەزمین، تەرکیب بەند و تەرجیع بەند و .... تاد.

٤-زمانی شیعر دەبێتە زمانێکی ڕۆژهەڵاتیی تەژی لە وشە و زاراوەی بێگانە (عەرەبی و فارسی و تورکی)و، لە پاڵ ئەوەدا زیادەڕۆیی لە وشە ئارایی و سنعەتسازی بێژەیی (الصنائع اللفظية) تانوپۆی دادەپۆشێ.

٥-لە بابەتی واتا و ناوەڕۆکەوە کۆمەڵێك مەبەستی تازە هاوشێوەی شیعری کلاسیکیی عەرەب و عەجەم لە شیعری کوردیدا پەیدا دەبن و پەرە دەسێنن، لە وێنەی مەبەستەکانی ئایینی ئیسلامەتی لە چەشنی (پاڕانەوە – موناجات) و (ستایشی پێغەمبەر و یارانی – نەعت) و (سۆفیگەری ئیسلامی)، وەسف، دڵداری، ستایش، شانازی، داشۆرین، شینگێڕی...تاد.

٦- بۆ یەکەم جار بیر و فەلسەفەی عەشقی سۆفییانە و رەمز و وشە و زاراوەکانی فەرهەنگی سۆفیایەتی، لە پاڵ هێما و ئاماژەکانی تایبەت بە زانستە ئیسلامییەکان لە وێنەی مەنتیق و عیلمی کەلام و شەرع و فیقھ و فەلەکیات ... تاد لە بەرهەمی ئەدەبیدا ڕەنگ دەداتەوە[٣٩].

٧- ئەم قوتابخانەیە بەرهەمهێنەری بیری نەتەوەییە لە ئەدەبی کوردیدا.

٨- زمانی ئەدەبیی ئەم قوتابخانەیە لە نێو شێوەزارەکانی سەر بە دیالێکتی کوردی باکوور، (جزیری، بۆتانی، هەکاری، بادینانی، ئاشتەیی، بایەزیدی)، لە شێوەزاری (بۆتانی)یەوە سەرچاوەی هەڵگرتووە، کەوا کۆمەڵێك خاسیەتی ڕێزمانی و گراماتیکی هەیە کە لە زمانی ئەدەبیی هەردوو زارەکەی دیکە (گۆرانی و کوردی ناوەڕاست)ی دادەبڕێت.

٩-وەکو زەمینەسازی و ڕێخۆشکردنێك بۆ پایەدار بوونی ئەم قوتابخانەیە، سامانێك لە ئەدەبی میللی هەیە کە لەلایەن دەستەیەك لە شاعیرانەوە بە بەرهەم هاتووە و بۆتە پێش قۆناغ بۆی.

١٠- پشتیوانەیەکی سیاسی و شارستانی و مێژوویی هەبووە کە بریتییە لە (میرایەتی بۆتان)، ئەنجا بۆ ماوەیەکی درێژ لە پانتاییەکی جوگرافیی فراوان، سامانێکی ئەدەبیی دەوڵەمەند و فرەی لێ کەوتۆتەوە.

١١- ئەگەر باوەڕمان بەوە هەبێت کەوا نەریت و ڕێبازێکی ئەدەبی بە ناوی (کلاسیزمی کورد)ی لە ئارادا بێت، ئەوا ئەم قۆناغ و قوتابخانەیە بەدیهێنەری ئەدەبی کلاسیزمی کوردییە کە پایەکانی لەلایەن شێخی جزیرییەوە (١٥٦٧ - ١٦٤٠)، وەکو مامۆستای یەکەمی شیعری کلاسیکی کوردی داڕێژراوە[٤٠].

قۆناغی سێیەم: قوتابخانەی ئەدەبی بابانی[*]

دیاردەیەکی ئەدەبیی نوێ بوو لە مێژووی ئەدەبی کوردی، لە ئاکامی کۆمەڵێك فاکتەری - مێژوویی و سیاسی و ڕۆشنبیری لە زەمان و زەمینێکی

تایبـەت و جیـاواز سـەری هەڵـدا. بنیاتنـانی شـاری سـلێمانی و خورتبـوونی میرایـــەتی بابانـــەکان و بـــرەو ســـەندنی ئـــاوەدانی و شارســـتانییەت و لـــە ئـــامێزگرتنی بوێـــژ و زانایـــان و بووژانـــەوەی زانســـت و زانیـــاری و هـــەردوو تەریقـەتی قـادری و نەقشـبەندی لـە هۆکـارە سـەرەکییەکانی پێگەیشـتن و پەرەسەندنی ئەم قوتابخانە ئەدەبییە بوون.

لە تایبەتمەندییەکانی ئەم قوتابخانەیە:

١- غەزەل و قەسیدە و فۆرمەکانی شیعری کلاسیکی لەم قوتابخانەیە بە هەندێ گۆڕانکارییەوە، لە ژێر چەتری نیزامی عەرووز و ڕەوانبێژیی عەرەبی و سەبکی عیراقی و هیندی و خشتەکییەکانی فارسیدا بەردەوامی هەیە.

٢-زمانی ئەدەبیی ئەم قوتابخانەیە لە نێو شـێوەزارەکانی (موکریـانی، ئـەردەڵانی، بابـانی، گـەرمیانی، سـۆرانی)، بابانییـە، کـە خـاوەنی کۆمـەڵێك تایبەتمەندیی ئەدەبی و زمانی و شێوازی تایبەت بـە خۆیـەتی کـە لـە ئاسـتە جیاوازەکانی زمان و بیر و بەکارهێنانی خەستی هونـەرەکانی جوانکاریـدا بـە دیار دەکەوێت[٤١].

٣- ئـــەم زمـــان و نەریتـــە ئەدەبییـــە لـــە پێگـــەی میرنشـــینی بابـــان (سلێمانی)یەوە هەڵقوڵاوە و بەسەر هەر پێنج ئیقلیمی بەشە دیالێکتی کوردی ناوەڕاست، (موکریـانی، ئـەردەڵانی، سـلێمانی، گـەرمیانی، سـۆرانی)دا بـڵاو بۆتەوە و تا دەرکەوتنی ئەدەبیاتی نوێ بەردەوامی هەبووە.

٤-هەموو هونەرەکانی شیعری کلاسیکی ڕۆژهـەڵاتی لـە ڕووی فۆرمـەوە لەم قوتابخانەیە ڕەنگی داوەتـەوە لـە نموونـەی: (غـەزەل، قەسـیدە، فـەرد، مەسنەوی، روباعی، دوو بەیتی، مولەمەع، قەتعە، موستەزادە، موسـەممەت، تەرجیع بەند، تەرکیب بەنـد، تـەخمیس، موخەممـەس، تـەزمین، تـەشـطیر و .... تاد).

٥- غەزەل سەرایی بە ناوەرۆکێکی وەسفیی جوانی و عیشقی مـەجازی، سیمای دیار و بەرچاوی بەرهەمی شیعری ئەم قوتابخانەیەیە.

٦- تەواوی مەبەستەکانی شیعری کلاسیکی لـە ڕووی ناوەڕۆکـەوە لـەم قوتابخانەیەدا بەدی دەکرێن لە وێنـەی: شـیعری ئـایینی، وەسـف، سـتایش، شانازی، لاواندنەوە، داشۆرین و شیعری بۆنە و موناسەبات .... تاد.

پوختەی باس:

ئەم ڕێباز و نەریتە ئەدەبییانە، کە لە سێ قۆناغی مێژوویی جیاواز و سێ مەڵبەندی دوور لە یەکتر وەکو سێ قوتابخانەی ئەدەبی خوڵقاون و پـەرەیان سەندووە، هیچ کامێکیان لەسەر بناغەی ئەوەکەی دیکـەیان بنیـات نـەنراوە، وەکو چۆن پەیوەندی نێوانیشیان زۆر کاڵ و کەم ڕەنگە، بۆیە لەگەڵ ئـەوەی سەر بە سامانی زمان و ئەدەبی میللەتێکن، بەڵام ئاوێتـەکردنیان بـە کـارێکی شـیاو داناندرێت، چـونکێ هـیچ یـەکێکیان لـە ڕووی بابـەتی و تایبەتمەنـدیی ئەدەبی و هونەرییەوە بە پێشینەی ئەوی دیکەیان دانانرێت[٤٢].

لەگەڵ ئەوەشدا ئەم واقیعە ڕێگر نابێت لەبەردەم ئەوەی کـەوا ئـەم سـێ قۆناغ و قوتابخانە ئەدەبییە جیاوازانە بەشەکانی ئـەدەبی یـەك نەتـەوە پێـك بهێنێت.

لێـرەوە تێکـەڵاوکردن و لـە قالبـدانیان چ لەسـەر شـێوەی قۆناغبەنـدی مێژوونووسیی ئەدەبی عەرەب و عەجەم یان میللەتانی ئەورووپا، وە چ لەسەر شێوەی مێژوونووسیی ساڵنامەیی و کرۆنۆلـۆجی وەك ئـەوەی لـە کتێبـەکانی مێژووی ئەدەبی کوردی تاوەکو ئەمڕۆ پەیڕەوی لێ کراوە، کـارێکی نازانسـتی و نا دروستە، بەو هۆیەی کە ئـەوەی ڕۆڵـی پێـوەر و پارسـەنگ دەگێڕێـت لـە سـنوور کێشـانی قۆنـاغ و قوتابخانــە ئەدەبییــەکان ئــەوا تایبەتمەنــدی و خەسڵەتە ئـەدەبی و هونەرییـەکانن کـە لـە خـودی ئـەو سـامانە ئەدەبییـەوە هەڵدەهێنجرێن. لەمەوە و بە پشت گرێدان بـەم ڕاسـتییانە ئێمـە لامـان وایـە مێژوونووسیی ئەدەبی کوردی پێویستە لـە ژێـر ڕۆشـنایی ئـەم سـێ قۆناغـە مێژووییـە و، ئـەم سـێ قوتابخانـە ئەدەبییـەی (گـۆران، کرمـانجی، بابـان) بەڕێوە بچێت.

٤/٣/ ئەزموونە ئەدەبییەکانی هەر قوتابخانەیەك:

بە ڕەچاوکردنی پێڕەوی مێژوونووسیی ئەدەبی کوردی لە چوارچێوەی سێ قوتابخانەی ئەدەبیدا هەر لە سەرەتاوە تا کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەم، بەو هۆیەوەش کە هەر قوتابخانەیەك سامانێکی فرەی لە ئەزموون و بەرهەم و تاقیکردنەوەی ڕەنگاوڕەنگ لە خۆ گرتووە. ئەنجا بە مەبەستی پۆلینکردنێکی بابەتییانە و لەبارو زانستی، کە بەرچاو ڕوونییەکی زیاتر ببەخشی و ببێتە جێگای متمانە و هاریکاریی مێژوونووسی ئەدەبی کوردیش بکات، لێرەدا بە پشتبەستن بە دیاردە هونەرییە زمانەوانی و شێوازییەکان و بە یەکانگیری لە تەك دیاردە مێژوویی و سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان جۆرێك لە پۆلینبەندی و نەخشە و دابەشکاری پێشکەش دەکەین وەکو دانپێدانان و ڕاستەقینەیەکی فرەئەزموونی ئەدەبی لە چوارچێوەی هەر قوتابخانەیەك، تاوەکو مۆدێلێك لە نووسینەوەی مێژووی ئەدەبی کوردی لەسەر بنەمایەکی واقیعی زانستی بگیرێتە بەر.

لاری لەوە ناکرێت کە هونەری شیعر، سیما و شەقڵی زاڵی سامانی ئەدەبی کوردییە لە هەر سێ قۆناغ و قوتابخانەکەدا، بەم پێیە مێژووی ئەدەبی لە هەر یەکێك لە قۆناغ و قوتابخانەکان دەبێت بە (مێژووی ئەزموونەکانی شیعری کوردی) لە چوارچێوەی ئەو قوتابخانەیەدا، هەر ئەزموونێکیش، کە خاوەنی کۆمەڵێ تایبەتمەندی و خاسیەتی ناوچەیی خۆیەتی، کەوا لە بەرهەمی ئەدەبی شاعیرانی ئەو ناوچە و مەڵبەندەدا ڕەنگ دەداتەوە، بۆیە دەشێ هەر ئەزموونێك بە شێوەیەکی لاوەکی لە چەند ئەڵقەیەکی بەیەکەوە گرێدراو لە ژێننامە و بەرهەمی شیعری شاعیرانی لە چوارچێوەی قوتابخانەکەدا لێکۆڵینەوەیان لە بارەوە بکرێت. لە ئاکامدا هەر ئەزموونێك لە وێنەی جۆگەلەیەکی بزواو و گەشە سەندوو دەڕژێتە ئەو قوتابخانەیەوە[٤٣].

لێرەدا ئەو مۆدێل و پۆلینکارییە بۆ ئەزموونەکانی شیعری کوردی لە چوارچێوەی هەر یەك لە قوتابخانەکان دەخەینە ڕوو:

قوتابخانەی ئەدەبی گۆرانی :

١- شاعیرانی لەك و لوڕ: بابا تاهیر، ئەركەوازی .....(*).

٢- ئەزموونی ئەدەبی ئایینی یارسان: شاعیرانی ئەدەبی یارسان؛ بابا سەرهەنگ، شاخوشین، بابا ناوس، سوڵتان سەهاك، مەلا پەرێشان، ئیل بەگی جاف.

٣- ئەزموونی ئەدەبی شاعیرانی هەورامان: بێسارانی، ئەڵماس خان، میرزا شەفیع، خانای قوبادی، مەولەوی، سەیدی هەورامی، وەلی دێوانە، كۆماسی، مەستوورە، سەی یاقو، مەلای جەباری، فەقێ قادر.

٤- شاعیرانی ناوچەی پاوە و كرماشان: ئۆلقادر، ......

٥- ئەزموونی ئەدەبی شاعیرانی زەنگەنە و كاكەیی: ڕەنجووری، خەلیل منەوەر.

٦- ئەزموونی ئەدەبی (زازا)یییەكان و عەلەوییەكان.

قوتابخانەی ئەدەبی كرمانجی:

١- ئەزموونی ئەدەبی میللی و شیعری داستانی: فەقێی تەیران، عەلی حەریری، مەلا ئەحمەدی باتەیی، بەكر بەگی ئەرزی، حوسنی بامەڕنی ......

٢- ئەزموونی شیعری كلاسیكی: جزیری، خانی، پرتەوبەگی هەكاری، شێخ خالد، سیاپۆش، بریفكانی، شەهابی مائی، نەقشبەندی، ناڵبەند، مەمدووح ....

٣- ئەزموونی ئەدەبی كوردی لە وڵاتی یەكێتی سۆڤیەت.

قوتابخانەی ئەدەبی بابانی :

١- ئەزموونی شیعری میللی و ئایینی: عەلی بەردەشانی، موناجاتی شێخ صادق، مەلا محەمەدی سێوەچی.......

٢- ئەزموونی شاعیرانی بابان: نالی، سالم، نەفعی، كوردی، مەلا وەسمان.

٣- ئـەزموونی شـاعیرانی ناوچـەی سـلێمانی: مـەحوی، فایـەق، ئـاهی، فکری، خەستە، خاکی، مەلا حەمدوون، بێخود، زیوەر، حەمدی، تاهیر بـەگ، ئەحمەد موختار، ....

٤- ئەزموونی شاعیرانی گەرمیان: شێخ رەزا، سابیری، ئەسـیری، تـاهیر فوئاد.

٥- ئەزموونی شیعری لە کۆیە و سۆران: حـاجی قـادر، مـەلا عەبـدوڵڵای جەلی، ڕەمزی، ئەختەر، کەیفی، مەلای گەورە، سافی، .....

٦- شاعیرانی سنە و ئەردەڵان: سالمی سنە، مەجدی (مەلیکولکەلام).

٧- ئـەزموونی شـیعری ناوچـەی موکریـان: ئەحمـەدی کـۆر، وەفـایی، حەریق، ئەدەب، سالار سەعید، ئەدیب، ....(٤٤).

٥/٣/ کێشە و گرفتی ئەم جۆرە دابەشکردنە:

گرفتی سەرەکی لـە بـەردەم ئـەم جـۆرە قۆناغبەنـدی و دابەشـکردنە لـە مێژوونووسیی ئەدەبیاتی کـوردی، لـە مەسـەلەی باباتـاهیر و زمـانی شـیعر و دووبەیتییەکانیدایە(٤٥)، ئەویش مەسەلەیەکی چەند لایەنەیە:

١- بابەتاهیر بە نەژاد بابایەکی لـوڕی هەمـەدانی و، دووبەیتییەکانیشـی هەر بەو شێوەزارە خۆوڵاتییەی خۆی، واتە بە (لوڕی) هۆنیوەتەوە، ئەمە لـە کاتێکدا بڕێـك لـە ڕۆژهەڵاتناسـان و هەنـدێ لـە تـۆژەرانی خـۆییش نـە لـوڕ و بابەتاهیر بە کورد و نە زمانی شیعرەکانیشی بە کوردی دەزانن (٤٦)!

٢- قالبی شیعرەکانی بابا تاهیر (روباعی)یە، کە لە بنەڕەتدا جۆرێکە لە هونـەر و قـالبی شـیعری فارسـی و، کێشـی شـیعرەکانیش (عـەرووز)ین، لـە کاتێکدا قالبی باوی شیعری کۆنی کوردی (ئـەدەبی گـۆران) (مەسـنەوی)یە و لەسەر کێشی خۆماڵیی بڕگەییش هۆنراونەتەوە.

٣- شەرەفخان لە سـاڵی (١٥٩٦)ی زاییـنـی لـە نووسـینی (شـەرەفنامە) بۆتەوە، کەچی باسێك لە ئەدەب و شیعر و شاعیرانی ناوداری کورد ناهێنێتـە گۆڕێ و وەك ئەوەی کە هەر نەبووبن!.

٤- جۆرێك لە دابڕان و دوورایی لە نێوان باباتاهیر و (ئەدەبی گۆران)دا هەیە و، کەلێن و بۆشاییەکی گەورەش لە نێوان هەر یەك لە قوتابخانەکانی ئەدەبی کوردی (گۆران، کرمانجی، بابانی)دا بەدی دەکرێت، کە ئەمە زنجیرەی مێژوویی و بەیەکەوە گرێدانی ئەدەبەکە لەبەر یەك هەڵدەوەشێنێتەوە !.

ئەگەر بە کورتی تاوتوێی ئەم خاڵانە بکەین، دەتوانین چەند سەرنج و تێبینییەك لەو بارەوە دەربڕین:

١- مێژوونووسانێکی زۆرتر بەلای کوردبوونی (لوڕەکان) و زار و زمانەکەیشیاندا دەشکێننەوە، تەنانەت شەرەفخان خۆیشی لوڕی بە یەکێك لە تایفە سەرەکییەکانی کورد ناساندووە.

ئەنجا لە بارەی نەبوونی شیعر و شاعیرانی کوردەوە ناشێ (شەرەفنامە) وەکو سەنەدێکی قەتعی وەربگیرێت!، ئەوەتا لەو سەرچاوە مێژووییە گرنگەدا بەشێکی گەورەی میللەتی کورد، (کوردانی سەر بە دیالێکتی کرمانجی خواروو)، فەرامۆش کراون، ئەنجا لە مەسەلەی لە یەکتر جیاکردنەوەی (لوڕ و کەلهوڕ) لە باری ڕەچەڵەك و زمان و کولتوورەوە سەرکەوتوو نەبووە !

٢- زمانی شیعرەکانی بابەتاهیر کوردییە، ئەمڕۆ هەموو خوێندەوارێکی کورد، بەتایبەتی لە ناوچەکانی گۆراننشین، بە ئاسانی تێیان دەگات، بەو ئەندازەیەی لە کوردییەوە نزیکە چەند ئەوەندە لە فارسییەوە دوورە، پێویستە ئەمە لە ڕووی گراماتیکی و زمانناسییەوە بە پەیوەست لەگەڵ شێوەزارەکانی (لەك و لوڕ و کەلهوڕی)یەوە لێی بکۆڵدرێتەوە و هەر گومانێك لە ئارادا هەبێت بڕەوێندرێتەوە.

٣- لە بارەی قالب و کێشی شیعرەکانیشەوە ئەمە لە ژێر تاوی ئەدەبی فارسییەوە بووە، هەروەها لە ڕووی فرەیی لکسیکون و موفرەداتی فارسیش لە شیعرەکاندا هەروایە، بەڵام ئەمانە هەرگیز لە کوردیبوونی دایناشۆرێت، ئەم دوو بەیتییانەی باباتاهیر ئەوەندەی لە ڕووی زمانی شیعری و گیانی

داهێنان و جەوهەری هونەرییەوە لە ئەدەبی گۆرانەوە نزیکن، چەند ئەوەندە لە ئەدەبی فارسی و شیعری کلاسیکی کوردییەوە دوورن. وەکو لە پێشەوەش گوترا شیعر هەر بە تەنیا بە کێش و عەرووز نابێت بە کلاسیك.

٤- ئەگەر حیساب بۆ بیروڕای هەندێك لە مێژوونووسانی ئەدەبی کوردی بکرێت، ئەوا باباتاهیر هەرگیز بە دابڕاو و تەریك هەڵکەوتوو بەدی ناکرێت، چ لەگەڵ دەوروبەرە کولتوورییەکەی خۆی (ئەدەبیاتی لەك و لوڕ)، وە چ لەگەڵ (ئەدەبی گۆران)[٤٧].

بۆ مەسەلەی لێکدابڕان و بۆشایی نێوان قوتابخانەکانی ئەدەبی کوردیش، ئەوە حوکمی تاریخ و جوگرافیایە، واقیعێکە و کەس ناتوانێت نکوولّی لێ بکات، کورد خۆی میللەتێکی پارچە پارچە و لێك دابڕاو و لاتەریك کەوتوو بوون بە درێژایی مێژوو کە تاوەکو ئێستاش ئەم واقیعە بەردەوامیی هەیە.

قوتابخانەکانی ئەدەبی کوردی

١- ق. ئە. گۆرانی

ئەزموونەکانی قوتابخانەی ئەدەبی گۆرانی:

* شاعیرانی لەك و لوڕ.
* ئەزموونی ئەدەبی ئایینی یارسان.
* ئەزموونی ئەدەبی شاعیرانی ناوچەی هەورامان.
* شاعیرانی پاوە و کرماشان.
* ئەزموونی ئەدەبی شاعیرانی زازایی و عەلەوییەکان.

٢- ق. ئە. کرمانجی

ئەزموونەکانی قوتابخانەی ئەدەبی کرمانجی:

* ئەزموونی ئەدەبی میللی و شیعری داستانی.
* ئەزموونی شیعری کلاسیکی.
* ئەدەبی کوردی لە وڵاتی سۆڤیەت.

٣- ق. ئە. بابانی

ئەزموونەکانی قوتابخانەی ئەدەبی بابانی:

* شیعری میللی و ئایینی.
* ئەزموونی شاعیرانی بابان.
* ئەزموونی شاعیرانی ناوچەی سلێمانی.
* ئەزموونی شاعیرانی گەرمیان.
* ئەزموونی شیعری لە ناوچەی کۆیە و سۆران.
* شاعیرانی سنە و ئەردەڵان.
* ئەزموونی شیعری ناوچەی موکریان.

٦/٣/ قۆناغبەندیی ئەدەبی کوردی بە پێی بنەمای هێڵی مێژوویی:

ئەگەر بێت لەسەر هێڵێکی مێژوویی – زەمانی ئاوڕێك لە ڕابردووی ئەدەبی کوردی بدەینەوە لە دێر زەمانەوە تاوەکو ئێستا، ئەوا دەبینین کەوا بە گوێرەی زنجیرەی زەمان و مێژوو چەندین قۆناغ و سەردەمی بڕیوە، بۆیە دەشێ جۆرێك لە قۆناغبەندی بۆ بکرێت لەسەر بنەمای زەمان و مێژوو، کە دەشێ بە (قۆناغبەندی مەدرەسی) ناو ببرێت و لە پرۆگرامەکانی پەروەردە و خوێندن و زانکۆکانیشدا پێڕەوی لێ بکرێت، ئەم جۆرە دابەشبوونە سنووری مێژوویی قۆناغەکان و تایبەتمەندی و خاسیەتی هونەریی هەر یەکێك لە قوتابخانە ئەدەبییەکان لە یەك چوارچێوەدا کۆ دەکاتەوە و لەبەر چاو دەگرێت، ئەمە چارەسەرێك بۆ کێشەی نێوان ئەدەبیاتی لوڕ و گۆران دەستنیشان دەکات، هەروەها سنوورێك لە نێوان ئەدەبی (کۆن) و (کلاسیك)ی کوردی دادەنێت، لەو لاشەوە یەکێتییەك لە نێوان هەردوو باڵەکەی قوتابخانەی ئەدەبی کلاسیکی کوردی ساز دەکات کە لە کرۆك و بنچینە و بناغە ئەدەبی و هونەرییەکەدا هەر یەك شتن. لەو لاشەوە هەنگاو بەرەو چەرخی مێژووی نوێ داوێ و قۆناغە ئەدەبییەکانی دەستنیشان دەکات بەم شێوەیەی لای خوارەوە:

قۆناغی یەکەم: ئەدەبی کۆنی کوردی:

أ‌- ئەدەبیاتی لەك و لوڕ.

ب‌- قوتابخانەی ئەدەبی گۆران.

قۆناغی دووەم: ئەدەبی کلاسیکی کوردی:

أ‌- قوتابخانەی کوردی (کرمانجی) باکوور.

ب‌- قوتابخانەی کوردی (کرمانجی) ناوەڕاست – بابان.

قۆناغی سێیەم: ئەدەبی نوێی کوردی.

قۆناغی چوارەم: ئەدەبی هاوچەرخی کوردی.

ئەنجا بۆ هەر یەکێك لە لق و دابەشبوونە فەرعییەکان کە قوتابخانە ئەدەبییەکان پێك دەهێنن، دەشێ بۆ ئەزموون و تاقیکردنەوە شیعری و

ئەدەبی ناوخۆیی و ناوچەییەکان پۆلین بکرێتەوە، وەك ئەوەی پێشتر لە (٤/٣/ لە ئەزموونە ئەدەبییەکانی هەر قوتابخانەیەك) وەکو ڕاهێنان خستوومانەتە ڕوو[٤٨].

ئەنجام

١- لەناو لقەکانی ئەدەبیاتناسیدا مێژوونووسیی ئەدەبی خاسییەتێکی جوگرافیی ناوچەیی و نەتەوەیی تایبەتی هەیە، کە زادەی هەلومەرجی مێژوویی و شارستانیی نەتەوەکە خۆیەتی و هی میللەتانی دیکە جیاوازە.

٢- مێژوونووسیی ئەدەبی کوردی بە درێژایی نیو سەدە کۆمەڵێ هەوڵی تاکە کەسی هاوچەشنی بەخۆیەوە دیوە کەوا سامانێکیان لە زانیاری لەو بوارەدا بە دەستەوە داوە، بەڵام دوور لە ڕەچاوکردنی پێڕەوێکی زانستیی گونجاو کە ڕەنگدانەوەی قۆناغ و نەریت و سەرچاوە مێژووییەکانی ئەدەبی کوردی بێت.

٣- مێژوونووسیی ئەدەبی لەسەر ئاستی تیوری خاوەنی چەندین ڕێباز و میتۆدی زانستی تایبەتییە، کە مێژوونووسانی ئەدەب بەمەبەستی تۆمارکردن و نووسینەوەی مێژووی ئەدەبی نەتەوەیی پەنای بۆ دەبەن و کەڵکی لێ وەردەگرن.

٤- ڕێبازی ڕاست و گونجاو لە مێژوونووسیی ئەدەبی کوردیدا پێویستە لە چوارچێوەی ئەو قۆناغ و قوتابخانە و زمانە ئەدەبییانەدا بێت کە بەدرێژایی مێژووی هەزارساڵەیدا بەخۆیەوە بینیویەتی و کەوا بریتین لەهەر یەك لە قۆناغ و قوتابخانە ئەدەبییەکانی گۆران و کرمانجی و بابانی.

٥- هەر کام لەم قۆناغ و قوتابخانە ئەدەبییانە لە بواری داهێنانی ئەدەبیدا جۆرێك لە فرە ئەزموونی تیادا بەدی دەکرێت، کە دەشێ بۆ پۆلینکاری ناوەکی لە شێوەی مۆدێل و پێڕەوێکی ئەدەبی لە چوارچێوەی ئەو قۆناغ و قوتابخانەیەدا لێکۆڵینەوەی لەبارەوە ئەنجام بدرێت.

پەراوێز و سەرچاوەکانی بەشی یەکەم

أ/ پەراوێزەکان:

(١) بڕوانە:
- نظرية الادب: ٤٥.
- المدخل الى علم الادب: ٣٦ — ٣٩.

(٢) کۆ وانەکانی دکتۆرا، بابەتی ڕەخنەی ئەدەبی، د. مارف خەزنەدار، ٢٠٠٤.

(٣) في نظرية الادب: ١٧ — ٧٩.

(٤) تیۆری ئەدەبی و شێوازناسی: ١٣.

(٥) شێوەهای نقد ادبی: ٥١٦ — ٥٤٣.

(٦) بە ڕەچاوکردنی کەم تا کورتێك جیاوازی کە لەو بارەوە لەنێوان سەرچاوەکانی تایبەت بە مێژووی ئەدەبی عەرەبیدا بەدی دەکرێت، وەك ئەوەی هەندێك بەسەر (٥) قۆناغ و هەندێك بەسەر (٦) قۆناغدا دابەشی دەکەن. بڕوانە:
- تاريخ الادب العربي (العصر الجاهلي): ١٤.
- تاريخ الادب العربي (للمدارس الثانوية والعليا): ٨

(٧) نظرية الادب: ٣٤٩ — ٣٥٠.

(٨) ڕۆژهەلاتناسی ئینگلیزی (ئەدوارد براون) لە نێوان سالآنی (١٩٠٢ تا ١٩٢٤)، مێژووی ئەدەبی فارسی لە دەستپێکەوە تا ئەو کاتە لە چوار بەرگدا بە ناونیشانی: (Alterary history of Persia)
بەم شێوەیە نووسیوەتەوە:

بەرگی یەکەم: مێژووی ئەدەبی فارسی (لە سەردەمی کۆنەوە تا فیردەوسی): (لەسەرەتاوە تاوەکو کۆتایی سەدەی دەیەمی میلادی).

بەرگی دووەم: مێژووی ئەدەبی فارسی (لە فیردەوسییەوە تا سەعدی): (سەرەتای سەدەی ١١ تاوەکو ناوەڕاستی سەدەی ١٣ی میلادی).

بەرگی سێیەم: مێژووی ئەدەبی فارسی (لە سەعدییەوە تا جامی): (١٢٦٥ — ١٥٠٢).

بەرگی چوارەم: مێژووی ئەدەبی فارسی (١٥٠٠ — ١٩٢٤).

بگەڕێوە بۆ:
- تاريخ الادب في ايران، ج١: ص: ٥.

(٩) د. ذبيح الله صفا (١٩١١ — ١٩٩٨)، ئەدیب و مێژوونووس و مامۆستای زانکۆ بووە، (تاريخ ادبيات در ايران)ی لە هەشت بەرگدا چاپ و بڵاو کردۆتەوە، کە دوور و درێژترین کتێبێکە سەبارەت بە مێژووی ئەدەبی فارسی نووسرابێتەوە، تیادا

پێڕەوی لە زنجیرەی ساڵنامە و سەدەکانی مێژووی ئیسلامی — کۆچی کردووە بۆ تۆمارکردنی چاخەکانی ئەدەبی فارسی، بەم شێوەیە:

- تاریخ ادبیات در ایران (جلد اول)، (از آغاز عهد اسلامی تا اوایل قرن هفتم هجری).
- تاریخ ادبیات در ایران (جلد دوم)، (قرن هفتم و هشتم).
- تاریخ ادبیات در ایران (جلد سوم)، (قرن نهم وآغاز قرن دهم).
- تاریخ ادبیات در ایران (جلد چهارم)، (از آغاز قرن دهم تا سده دوازدهم هجری).

.... بگەڕێوە بۆ:

- تاریخ ادبیات در ایران: جلد ١ تا ٨.

(١٠) قۆناغەکانی مێژووی ئەدەبی فارسی لەم کتێبەدا بەم چەشنە دابەش کراون:

- تاریخ ادبیات ایران در قدیمیترین ازمنه.
- تاریخ ادبیات ایران بعد از اسلام.
- تاریخ ادبیات ایران از قرن پنجم تا هفتم هجری.
- تاریخ ادبیات ایران از اوایل قرن هفتم تا اواخر قرن دوازدهم.

بڕوانە:

- تاریخ ادبیات ایران: ص : (سه — پنج).

(١١) محمد تقي بهار (ملك الشعراء / ١٨٨٦ — ١٩٥٦) و کتێبە ناودارەکەی:

- سبك شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی، ٣ جلد، چاپ هشتم، ١٣٨٤.
- هەروەها یەکێك لە شاگردەکانی بەهاریش کتێبێکی لەو بارەوە نووسیوە، بڕوانە:
- فن نثر در ادب فارسی، دکتر حسین خطیبی، انتشارات زوار، ١٣٦٦.

(١٢) سرويس شميسا، لە دوو کتێبە ناودارەکەی:

- کلیات سبك شناسی.
- سیك شناسی شعر.

(١٣) ادوار شعر فارسي: د. شفيع كدكني.

(١٤) اشارات اولية في الشعر التركي: ٣.

- تاريخ الادب التركى: ٢١.

(١٥) تاريخ الاداب الاوروبية، ج١: ٢٧ — ٣١.

- ئەم دانراوە یەکێکە لەو کتێبە گرنگانەی سەبارەت بە مێژووی ئەدەبیاتی ئەوروپاییەکان نووسراوەتەوە. خۆی لە سێ بەرگدایە و لەلایەن زیاتر لە (١٥٠) نووسەر و پسپۆڕی زانکۆیی و ئەکادیمی و لە هەموو گۆشە و کەنارێکی ئەوروپاوە ئامادە کراوە.

(١٦) سەرچاوەی پێشوو: هەرسێ بەش.

(١٧) نظرية الادب: ٣٣٤.

(١٨) مێژوونووسانی ئەدەبی عەرەبی کە پێڕەویان لەم ڕێبازە کردووە ئەمانەن:

- كارل بروكلمان، (تاريخ الآداب العربية).
- حسن توفيق العدل (تاريخ الادب العربي).
- حنا الفاخوري (تاريخ الادب العربي)
- جرجى زيدان (تاريخ آداب اللغة العربية)
- شوقي ضيف (تاريخ الادب العربي).
- حسن الزيات (تاريخ الادب العربي).

(١٩) ما التاريخ الادبي: ١٠.

(٢٠) المذاهب الادبية: ٧.

(٢١) گەلێك جار جۆرێك لە ئاڵۆزی و تێكەڵاوی لە مەیدانی (زاراوە)سازی لە لێكۆڵینەوەی ئەدەبیدا پێكدێت، بەتایبەت لە چەمك و پێناسەی (هونەر، جۆر، ڕەگەز)ەكانی ئەدەب لە زمانە جیاوازەكاندا، بۆیە بە مەبەستی ڕوونكردنەوە دەڵێین: (هونەرەكانی ئەدەب – واتە – الفنون الادبیة) كە بریتین لە دوو بەشە سەرەكییەكەی ئەدەب: (هونەری شیعر) و (هونەری پەخشان) كە هەموو سامان و بەرهەمەكانی ئەدەب لێیانەوە پێك دێن.

- (أنواع، أجناس، أشكال)ی ئەدەبی، مەبەست لێیان (ژانەر)ی ئەدەبییە بە واتا (جۆر، شێوە، چەشن)ە ئەدەبییەكان بۆ نموونە دەگوترێ:
- (جۆر، شێوە، چەشن)ەكانی هونەری شیعر بەپێی دابەشبەندییەكەی ئەرستۆ بریتین لە شیعری: (لیریك، ئیبیك، دراماتیك، دیراكتیك).
- (جۆر، شێوە، چەشن)ەكانی هونەری پەخشان بریتین لە (پەخشانی هونەری، وتار، گوتار، ژیننامە، یاداشت، چیرۆك، ڕۆمان... تاد).
- (عناصر الادب) بە واتا (ڕەگەزەكانی ئەدەب) كە بریتین لە: ١– سۆز، ٢– ئەندێشە، ٣– بیر (واتا)، ٤– شێواز. بڕوانە:
- فنون الادب: ١٣ – ٣٣.
- النقد الادبي الحديث: ١٧٤ – ٢٠٣.
- النقد الادبي: ٤٤.

(٢٢) مدخل الى الادب العربي: ٩٨.

(٢٣) نظرية الادب، عدد من الباحثين السوفيات، منشورات وزارة الثقافة والاعلام، بغداد، ١٩٨٠.

(٢٤) به دروستی لام ڕوون نییه كه ژمارەی تەواوی ئەم زنجیرەیە چەند كتێبە، ئەوەی لە كتێبخانەكەی بەندەدا هەیە هەشت بەرگە.

(٢٥) كتێبەكانی د. شمیسا ئەمانەن:

- سیر غزل در شعر فارسي.
- سیر رباعي.
- انواع ادبي.

(٢٦) ما التاريخ الادبي: ١٤ — ٣٢.

(٢٧) جامعی ریسالەیان و حیكایەتان: ١٠٩.

(٢٨) ئەنجومەنی ئەدیبان: ٥ — ٣٦.

(٢٩) :

- بەرهەمەكەی ڕەفیق حیلمی سەرەتایەكی بایەخدارە لە لێكۆڵینەوەی ئەدەبی كوردی، (شیعری كوردی بەتایبەت).
- مێژووی ئەدەبی كوردی، عەلائەدین سجادی و بەرهەمەكانی دواتری، كەرەستە و سامانێكی دەوڵەمەندیان پێكهێناوە لە بواری مێژووی ئەدەب و ڕەخنە و لێكۆڵینەوە و لایەنەكانی دیكەی ژیانی ئەدەبی و ڕووناكبیریی كوردی.
- بەرهەمەكانی د. عیزەدین مستەفا، كە لەم مەیدانەدا بایەخێكی تایبەتییان هەیە وەكو چەند ئەڵقەیەكی لێك دابڕاو دێنە بەرچاو، هات و زنجیرە و قۆناغەكانی بەتەواوی و بەپێی ئەو ڕێباز و میتۆدەی كە خۆی باوەڕی پێیەتی كەوتبا دەست دەبووە كارێكی پوختە و زانستی و تەواو. دوا بەرهەمیشی كە بەرگی یەكەمیەتی لە زنجیرەیەكی (٨) بەرگی وەكو خۆی دەڵێت، بە ناونیشانی (مێژووی ئەدەبی كوردی)، بریتییە لە كۆكردنەوە و لێكدانی (كۆلێكشن)ی بەشێك لەو كتێب و باس و بابەت و وتارانەی پێشتر چاپ و بڵاوی كردوونەتەوە. تەنانەت بیروڕاكانی پێشووی سەبارەت بە چۆنییەتی نووسینەوەی مێژووی ئەدەبی كوردی لێرەدا وەك خۆی دووپات كردۆتەوە.
- مێژووی ئەدەبی كوردی د. مارف خەزنەدار، كارێكی ئینسایكلۆپیدیایی بایەخدار و دەوڵەمەندە بۆ بەرهەمی شیعر و شاعیرانی كورد و لە هەموویان تەواوترە، لەگەڵ ئەوەی ئێمە لەگەڵ ئەو ڕێباز و میتۆدەدا نین كە لە مێژوو نووسییەكەیدا پێڕەوی لێ كردووە.

- چەند بەرهەمێکی دیکە هەن کە بەمەبەستی ناساندنی شیعر و ئەدەبیاتی کوردی لەناو گەلانی دەرو دراوسێ و هەر بە زمانی ئەوانیشەوە نووسراون و بڵاوکراونەتەوە، کە لە شێوەی گوڵبژێر و هەڵبژاردەی بەرهەمی شیعر و شاعیرانی کوردە و لە مێژوو نووسی ئەدەبی کوردیشەوە نزیکە، لە نموونەی:
- KÛrt Şiiri Antolojisi ,Selim Temo, 2cilt, Istanbul, 2007.
- انطولوجيا الشعر الكردي الحديث، اعداد وترجمة: عبدالله طاهر برزنجي، دار المسار، بيروت، ٢٠٠٨.

(٣٠) ئەدەبی نووسراو خاوەنی کۆمەڵێك ئەدگار و تایبەتمەندیی ئەدەبییە کە لە ئەدەبی زارەکی (فۆلکلۆر) جیای دەکاتەوە بەم شێوەیە:

١- لە ڕووی مێژووییەوە لەدوای ئەدەبی فۆلکلۆری داکەوتووە و سەری هەڵداوە.
٢- ئەدەبێکی بەرز و پاراوە و زادەی ئەقڵ و زانیاری و ڕۆشنبیری و شارستانییە، لە ڕووی واتا و دەلالەت و داڕشتن و دەربڕینەوە ئاستێکی بەرزتری هەیە لە ئەدەبی فۆلکلۆری.
٣- خاوەنی کۆمەڵێك یاسا و ڕێسا و ڕێوشوێنی ئەدەبی و هونەرییە، لەوێنەی کێش و سەروا و وێنە و ناوەڕۆك و قاڵب و ڕەوانبێژییەوە.
٤- زادەی بیر و بەرهەمی کەسێکی دیاریکراوە لە سەردەم و هەلومەرجێکی کۆمەڵایەتیی تایبەتدا.
٥- لە ڕۆژگاری داهێنان و تۆمارکردنییەوە وەکو خۆی ماوەتەوە و بووە بە میرات و سامانێکی نەتەوەیی.

لە بەرامبەردا ئەدگار و تایبەتمەندییەکانی ئەدەبی فۆلکلۆری بریتین لە:

١- ئەدەبێکی سەرزارەکیی خەڵکی ڕەشۆکییە، دەماودەم و پشتاوپشت گوێزراوەتەوە.
٢- لەڕووی زمان و دەربڕین و ناوەڕۆکەوە سادەیە.
٣- شەقڵ و سیمای گەل و نەتەوە و ئەو دەور و زەمانەی پێوەیە کە تیایدا بەرهەم هاتووە.
٤- سامانێکی فرە و ڕەنگاوڕەنگە و لەناو جەماوەری بەرینی کۆمەڵانی خەڵکدا باو و بڵاوە.
٥- بەدرێژایی ڕۆژگار گۆڕانی بەسەر هاتووە و شتی تازەی خراوەتە پاڵ و لێی زیاد کراوە.

٦- بەشی یەکەم و دێرین و بناغەی ئەدەبی نووسراوی هەر گەل و میللەتێك پێك دەهێنێ.

(٣١) مەبەست لەم بەرهەمانە ئەوانەن کە بەناوی (پۆڕاپۆڕ و هورمزگان و بابەراخی هەمزانی) یەوە ناسراون و لەکاتی خۆیدا د. کەمال فوئاد لە وتارێکدا بە ناونیشانی (چۆن ئەگەینە سەرەتایەکی باوەڕپێکراو بۆ ئەدەبی کوردی) گفتوگۆی لەبارەوە کردوون و بەڕاشکاوی بەرپەرچی داونەتەوە، (بگەڕێوە بۆ وتاری ناوبراو، گۆڤاری نووسەری کورد، ژمارە (١٢)، کانوونی دووەمی ١٩٧٥). ئەو زانا زمانەوانانەش کە بەرپەرچیان داوەتەوە جگە لە د. کەمال فوئاد بریتین لە هەریەك لە:

- تۆفیق وەهبی: لەمەڕ بیر و بۆچوونی ئەم زاتە سەبارەت بەو مەسەلەیە سەیری ئەم سەرچاوە بکە:
- (استطلاع رأي، مجلة شمس کردستان، العدد/ ٣، ١٩٧٣، ص ٨ – ١٠).
- د. جەمال نەبەز، لە کتێبی (زمانی یەکگرتووی کوردی)، بڵاوکراوەی یەکێتی نەتەوەیی خوێندکارانی کورد لە ئەورووپا، ١٩٧٦، ل ٨٩.
- زانای فیلۆلۆژیستی کوردناس (د. ن. مەکەنزی)، خاوەنی کتێبی (لێکۆڵینەوەی زارەکانی زمانی کوردی – لەندەن، ١٩٦١ – ١٩٦٢). لە وتارێکدا بە ناونیشانی (زمانی کوردی کۆنی ساختە) هەمان بیر و بۆچوونی تۆفیق وەهبی و جەمال نەبەزی دەربڕیوە. بگەڕێوە بۆ:
- استطلاع رأي: سەرچاوەی پێشوو: ص ١٠.

(٣٢) لە هەرسێ کتێبی ناوداری (مێژووی ئەدەبی کوردی) سجادی و د. مارف خەزنەدار و د. عیزەدین، بابەتاهیر وەکو سەرامەد و دەستپێکی ئەو مێژووە جێگای گرتووە. بڕوانە:

- مێژووی ئەدەبی کوردی، علاءالدین سجادی، چ: ل ١٧٠.
- مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، ب١: ل: ١٨٤.
- مێژووی ئەدەبی کوردی، پ. د. عیزەدین مستەفا: ٥٧.

(٣٣) د. عیزەدین مستەفا لەو پێشەکییەی کە بۆ کتێبی (ئەدەبیاتی نوێی کوردی) نووسیویە، گفتوگۆ و موناقەشەیەکی دامەزراندووە سەبارەت بە ڕێچکە و ڕێبازی گونجاو سەبارەت بە مێژوونووسیی ئەدەبی کوردی و بەو ئاکامە گەیشتووە کە دەڵێ: (تازەترین دابەشکردنی قۆناغەکانی ئەدەبیاتی گەلان ئەو دابەشکردنەیە کە مێژووی ئەدەبیات بەپێی قوتابخانەی ئەدەبی دابەش دەکات، ئەمە بۆ

ئەدەبیاتی کوردیش دەگونجیٚ)، ئەنجا هەر لە درێژەی قسەکانیدا دەڵیٚ: (کەواتە بەپێی قوتابخانە دابەشکردن لە زۆر ڕووەوە زانستییانەترە و خۆ جیا نەکردنەوەیە لە جیهانی نویٚ و شارستانی و دەستکەوتەکانی و تەواو بۆ ئەدەبیاتی کوردیش دەگونجیٚ و هاوکێشی گشتی و تایبەتی بە باشی دێنێتە دی). ئەنجا لە دوا کتێبیشی کە (٢٢) ساڵ لە دوای ئەمەوە دێت هەمان بیروڕای جارانی وەك خۆی دووبارە کردۆتەوە، بڕوانە:

- ئەدەبیاتی نوێی کوردی: ل ٢٨.
- مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی یەکەم: ٤٩.

(*) ئەدەب وەکو زاراوەیەکی هونەری هەردوو پێکهاتەی (هونەری شیعر و پەخشان) دەگرێتە خۆ، بەڵام زۆر جار وەکو ناوێکی ڕەها بە باڵای شیعردا بڕاوە، لێرەوەش ئەم پێڕەوە ڕەچاو کراوە، وەکو چۆن لە زۆر شوێن لە مێژووی ئەدەبی کوردی تێبینی دەکرێت.

(٣٤) ادب کردی گورانی: ٣٧٤.

(٣٥) گۆران — نووسین و پەخشان و وەرگێڕاوەکانی: ١٥٨.

(*) ئەم چەند خاڵە بنەماکانی یەکلاکەرەوەی ئەم قوتابخانە ئەدەبییە پێك دەهێنن و لە بەشەکانی قوتابخانەکانی دواتری ئەدەبی کوردی دایدەبڕێنن.

(٣٦) ئەسڵی پیتە قاڵبی (ئە) لە شێوەی سلێمانیدا: ل ١٢.

(٣٧) سەرچاوەی پێشوو: ص ٤٠.

(٣٨) مامۆستامان د. عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، لە نووسینەکانیدا پێداگری لەسەر ئەوە دەکات: (کە دیالێکت یەکێکە لە فاکتەرە لاوازەکانی ڕوخسار و ناوەڕۆکی ئەدەبیات...)، لەکاتێکدا لە ڕەخنەی تازەدا زمان و شێواز یەکێکە لە بنەما بنچینەییەکانی، ئەنجا لێرەدا ئەمە بە تەنها دیالێکت نییە کە سنوور بۆ ڕوخسار و ناوەڕۆکی ئەم قوتابخانە ئەدەبییە دەکێشێت، بەڵکو دیالێکت لێرەدا بووە بە زمانێکی ئەدەبی، یەکێکە لە کۆمەڵێك تایبەتمەندی و هۆکاری تێکهەڵکێشراوی گرنگی ئەدەبی و مێژوویی کە باڵیان بەسەر تەواوی ئەو قۆناغەدا کێشاوە. بگەڕێوە بۆ:

- ئەدەبیاتی نوێی کوردی: ل ٢٢.
- نالی هەر لە لووتکەدایە: ل ٧٠.

(*) بەدوور خستنەوەی یەك تاکە ئیستیسنا ئەویش لایەنی کێشە لە دوو بەیتییەکانی بابا تاهیر، کە ئەویش تاوەکو ئەمڕۆ گفتوگۆی لەبارەوە هەیەو وەکو دەڵێن هەر

بە تەنیا (عەرووز) نابێتە بنەما بۆ پۆلینکردنی شیعرێك یا شاعیرێك بەکلاسیکی.
بڕوانە:

- دیداری شیعری کلاسیکی کوردی: ١٠٦.

(٣٩) مەلای جزیری – شتێك دەربارەی ژیان و بەرهەمی: ل ٨٩ – ٢٢١.

(٤٠) ئەگەر کلاسیزم وەکو چەمك و پێناسە و وەکو پێڕەوێکی ئەدەبی و هونەری بریتی بێت لە کۆمەڵێك یاسا و ڕێسای چەسپاو و بنەما و داب و دەستووری ئەدەبی و هونەری وابەستە بە سامانی ئەدەبێکی لە مێژینە، ئەوا بێ دوودڵی ئەم زاراوەیە دەشێ بەسەر بەشێکی شیعری کوردیدا ببڕێت لە هەردوو قوتابخانەی کرمانجی و بابانی. بەڵام بۆ ئەدەبی کوردی وەکو قۆناغێکی ئەدەبیی هاوچەشن و یەکگرتووی دیاریکراو ناگونجێت و ناشکرێ بەزۆری زۆردار بسەپێنین، تەنها لەبەر دوو هۆکاری سادە و ساکار ئەویش ئەمانەن:

١- قوتابخانەی ئەدەبی گۆرانی ناچێتە ژێر چەمك و پێناسە و دەواری ئەدەبی کلاسیکییەوە نە لە ڕووی ڕوخسار و نە لە ڕووی ناوەڕۆکەوە.

٢- کلاسیزم لە ئەدەبی کوردیدا زادەی ئایین و سەقافەتی عەرەبی و ئیسلامییە کە تاوەکو ڕۆژگاری جزیری و هاوچەرخەکانی وەکو دیاردە لە ئەدەبی کوردیدا بوونی نییە و ناشکرێ مامەڵەی شیعری کلاسکی لەگەڵ دوو بەیتییەکانی بابا تاهیردا بکەین هەر لەبەر ئەوەی کێشەکەی عەرووزییە، چونکێ تایبەتمەندییە هاوبەشەکانی لەتەك قوتابخانەی گۆران زۆر لەوە زیاترن کە بە شیعری کلاسیکی کوردی دەبەستێتەوە. هەروەها واقیعی تایبەتی و مێژوویی ئەدەبی کوردی پێمان دەڵێ کە قوتابخانەی گۆران بە پێشینەی قوتابخانەی ئەدەبی کرمانجی داناندرێ، بڕوانە:

- قۆناغی پێش ڕۆمانسیزمی شیعری کوردی: ل ٣٦ – ٤٠.

(*) بابان یاخود بابانی لە یەك کاتدا دیاردی بۆ سێ لایەن دەکات:

- وەکو میرنشینێك کە سەردەمانێك لە بەشێکی کوردستاندا حوکمڕان و پایەدار بووە.
- وەکو بنەماڵە و خانەدانێك کە فەرمانڕەوا و دەسەڵاتداری ئەو میرنشینە بوون.
- وەکو زمانێکی ئەدەبی کە لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا پانتاییەکی فراوانی داگیر کردووە.

(٤١) شێواز لە شیعری کلاسیکی کوردیدا: ل ٥٨.

- شێواز و ئاخاوتنی سلێمانی نە لە ئەوسا و نە لە ئێستاش دا (بابانی) نییە، خەڵکی سلێمانی لەو سەردەمەدا شێوە ئاخاوتنێکی تێکەڵاوی لە (گۆرانی و ئەردەڵانی و

شاربازێڕی) هەبووە، لە ئێستاشدا شێوەیەکی شێواوی بابانییە، (بابانی) خۆی لەو سەردەمەدا شێوە ئاخاوتنی بنەماڵەی میرەکانی بابان و خەڵکی ناوچەکانی شاربازێڕ و پشدەرو ئالان و سیوەیل بووە و دەستەی یەکەمی شاعیرانی ئەم قوتابخانەیە: (نالی، سالم، نەفعی، کوردی، مەلا وەسمان،) زمانە شیعرییەکەیان بەم شێوەیە پڕاوە و گۆش کراوە.

بگەڕێوە بۆ:

- ئەسڵی پیتە قالبی (ئە) لە شێوەی سلێمانیدا: ل ٥٨.

(٤٢) شێوازی شیعری جزیری: ل ٧٧.

(٤٣) بۆ مەسەلەکانی تایبەت بە پۆلینکاری و بەشبەشکردنی ئەزموونەکانی ئەدەبی کوردی وەکو مۆدێلێك بۆ مێژوونووسیی ئەدەبی کوردی، د. بەختیار سەجادی لە لێکۆڵینەوەیەکدا لەو بارەیەوە کە لە (کۆڕی نێونەتەوەیی کوردی) پێشکەش کراوە، کۆمەڵێك بیر و بۆچوونی خستۆتە ڕوو و پێشنیاز کردووە، کە ئێمە بیر و ڕای جیاوازمان لەو بارەوە هەیە، بۆ زانیاری زیاتر لەو بارەوە بگەڕێوە بۆ:

- کۆمەڵە وتاری یەکەمین کۆڕی نێونەتەوەیی ئەدەبی کوردی: ل ٢٥١.

(*) هات و پێ لەسەر ئەوەدا بگیرێت کە شاعیرانی لەك و لوڕ، لەوانەش بابا تاهیر ناچێتە نێو ئەزموونی ئەدەبی (گۆران)ەوە، ئەوا دەکرێ وەکو ئەزموونێکی پێش قۆناغی یارسان لە دەرەوەی ئەو قوتابخانەیە لێکۆڵینەوەی لەبارەوە بکرێت، وەك ئەوەی دواتر دێینە سەری.

(٤٤) ئەوانەی کە بە (ئەزموونەکانی شیعری کوردی) لە هەر قوتابخانەیەك داومانەتە قەڵەم، نموونەی پراوە و مۆدێلێکە کە ئێمە لە یەکەم باری سەرنجدا تێبینیمان کردووە، بێگومان لە کەم و کورتی بەدەر نییە، دەشێ ئەم ئەزموونانە لەلایەن مێژوونووسی ئەدەبی کوردییەوە بەشێوەیەکی کۆنکرێتی و تۆکمە و ورد پۆلینبەندی بکرێنەوە.

(٤٥)

- باباتاهیر لەگەڵ ئەوەی خۆی لە بنچینەدا لوڕی ناوچەی هەمەدانە، بەڵام دوو بەیتییەکانی لە ڕووی ئاوێتەبوون و پێشوازیکردنی لە بیر و نەریتەکانی ئایینی یارسانی تێکەڵ بە سۆفیزمی ئیسلامی، لە ڕووی پراکتیکییەوە بەزمان و شێوەزارێکی لوڕی — گۆرانی هۆنیوەتەوە، ئەمڕۆ وەکو بەشێك لە ئەدەبیاتی ئەو ئایینە حسابی بۆ دەکرێت. تەنانەت (کاکەیی)یەکانی مەندەلی باوەڕیان وایە کەوا بابەتاهیر لە کوردانی کاکەییە، هەربۆیەش گومەز و مەزارێکیان لە نێو باغەکانی

گەڕەکی (قەلەم خاج) لە شارۆچکەی مەندەلی بۆ سازکردووە کە بە چاوێکی بەرز و پیرۆزەوە لێی دەڕوانن. بۆ زانیاری زیاتر لەو بارەوە بگەڕێوە بۆ:

- نوشتەهای پراکندە دربارە یارسان، صدیق صفی زادە بورکەئی، تهران، ١٣٦٠. — بەرصیصی عابید : ١٠

بەڵام ئەگەر هات بە پێچەوانەوە پیّ لەسەر لایەنی تیۆری دابگرین ئەوا بەچەند دەلیل لە قوتابخانەی ئەدەبی گۆران دادەبڕێت، لەبەر ئەوەی:

١- هات و شوناسی زار و زمانی دوو بەیتەکانی بە (لوڕی) پێناسە بکرێت، ئەوا دەکەوێتە دەرەوەی سنووری زمانی ئەدەبی کوردی خواروو کە (گۆران)ییە.

٢- جیاکاری دووهەمی دووبەیتییەکانی بابا تاهیر لەگەڵ ئەدەبیاتی گۆران لەوەدایە، کە لەسەر کێشی عەرووزی هۆنراونەتەوە.

٣- شەقڵی زاڵی کێشی شیعری یارسان لەوەدایە کەوا (١٠) برگەیین و هەر دێرێکی لەدوو هەنگاوی (٥ + ٥) پێك دێت کە وەستان لە ناوەڕاستدایە. لە بەرامبەردا کێشی شیعرەکانی بابا تاهیر (١١) برگەیین لەگەڵ کێشی (هەزەجی شەش هەنگاوی مەحزووف) ڕێك دێتەوە.

(٤٦) لە ڕۆژهەڵاتناسان (ئەدوارد براون) و (ئۆسکارمان)، لە توێژەرانی کوردیش (د. کەمال فوئاد) و (نەوشیروان مستەفا ئەمین)، بە گومانەوە دەڕواننە کوردبوونی لوڕەکان و باباتاهیر و کوردیبوونی دیالێکتەکەیان، بگەڕێوە بۆ سەرچاوەکانیان:

- تاریخ الادب في ایران: ٣٢٣
- چۆن ئەگەینە سەرەتایەکی باوەڕپێکراو بۆ ئەدەبی کوردی: ٢٣.
- بەدەم ڕێگاوە گوڵچنین: ٢٢٨ — ٢٢٩.

لە بەرامبەردا بەشی هەرە زۆری مێژوونووسانی کورد و بیانی لە وێنەی (شەرەفخان، عەلی سەیدۆ گۆرانی، ئەلمەسعوودی، ئیبن قوتەیبە، تەبەری... ڕاوۆلف، ڕیچ...) لوڕەکان بە بەشێك لە کورد و زمانەکەشیان بە کوردی دەزانن. بۆ نموونە سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە:

- اللر ولرستان: ١٠٨.

(٤٧) سەدیق بۆرەکەیی (١٣) شاعیر و کەسایەتی ئەدەبی کوردی بەر لە بابەتاهیر و بە دەیانی دیکەی لە دوای بابەتاهیر هێناوەتەوە کە بەپێی زنجیرەی مێژوویی ژیاون و شیعر و بەرهەمی ئەدەبیشیان لەبەر دەستدان، تا دەگاتە (مەلا پەرێشان) کە لە نێوان (١٣٥٦ — ١٤٢١)دا ژیاوە و ئەمڕۆ بەرهەم و شیعر و دیوانی لەبەر دەستدایە، ئەنجا دوای ئەوەش زنجیرەکە بەردەوام دەبێت، بگەڕێوە بۆ:

- مێژووی وێژەی کوردی، ب١: ٤٧ – ٨٢، ١٥٢ – ٣٧٥.
- دیرۆکا وێژەیا کوردی: ٥١ – ١٠٩، ١٣٣ – ٢١٠.
- بۆ یەکەم جار ((میر جەلادەت بەدرخان (هەرکۆل ئازیزان)، (١٨٩٧–١٩٥١ ز) لە وتارێکیدا لەژێر سەردێری (کلاسیکێن مە)، کە بە لاتینی نووسیویەتی، زاراوەی (کلاسیك)ی وەکو (زاراوە و تێرم) بۆ قۆناغێکی مێژوویی ئەدەبی کوردی و بۆ پۆلێك لە شاعیرانی کۆنی کورد لە وێنەی : (عەلی حەریری، فەقێی تەیران، مەلای جزیری، ئەحمەدی خانی، حاجی قادری کۆیی ... تاد)) بەکارهێناوە . بگەڕێوە بۆ: گۆڤاری هاوار : ٨١٠

(٤٨) لەم جۆرە قۆناغبەندیکردنەدا تەنانەت دەتواندرێت لە شێوەی سەدە و ساڵنامە سنووری تەقریبی نێوان قۆناغەکانیش دەستنیشان بکرێت بەم شێوەیە:

١– ئەدەبی کۆنی کوردی (سەدەی ٨ تاکو سەدەی ١٨ی زاینی).
أ– لەك و لوڕ (لە بالوولی ماهییەوە بۆ بابەتاهیر و دواتر).
ب– ئەدەبی گۆران (لە سوڵتان سەهاکەوە بۆ مەولەوی).
٢– ئەدەبی کلاسیکی کوردی: (سەدەی ١٧ بۆ سەدەی ٢٠ی زاینی).
أ– قوتابخانەی کوردی باکوور (لە فەقێ تەیرانەوە بۆ شێخ تەهای مائی).
ب– قوتابخانەی کوردی ناوەڕاست – بابان (لە عەلی بەردەشانییەوە بۆ شێخ نووری).
٣– ئەدەبی نوێی کوردی: (١٩٢٠ – ١٩٧٠).
٤– ئەدەبی هاوچەرخی کوردی: (١٩٧٠ – تا ئێستا).

ب/ سەرچاوەکان:

١/ کوردی:

١– ئەدەبی کوردی و لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی، علاء الدین سجادی، بەغدا، ١٩٦٨.

٢– ئەنجومەنی ئەدیبان، ئەمین فیضی بەگ، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٣.

٣– ئەدەبیاتی نوێی کوردی، د.عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، مطبعة التعليم العالي/ أربيل، ١٩٩٠.

٤– ئەسڵی پیتە قاڵبیی (ئە)ی شێوەی سلێمانی، تۆفیق وەهبی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی یەکەم، بەغدا، ١٩٧٣.

٥- ئەنتۆلۆژییا ئەدەبیاتا کوردی، محەمەد ئۆزۆن، ئەنقەرە، ١٩٩٢، (بە لاتینی).
٦- بەدەم ڕێگاوە گوڵچنین، نەوشیروان مستەفا ئەمین، کتێبی یەکەم، الدار العربیة للعلوم ناشرون، بیروت، ٢٠١٢.
٧- بەرصیصی عابید، بلاڤ کرنا: عەبدولڕەقیب یوسف، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١.
٨- تاریخا ئەدەبیاتا کوردی، پ. قەناتی کوردۆ، ئەستەمبۆڵ، ١٩٩٢، (بە لاتینی).
٩- جامعی ریسالەیان و حیکایەتان، مەلا مەحموودی بایەزیدی، وەرگیراو لە (چل حیکایەتێد مەلا مەحموودێ بایەزیدی) ڕەشید فندی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.
١٠- چۆن ئەگەینە سەرەتایەکی باوەڕپێکراو بۆ ئەدەبی کوردی، د. کەمال فوئاد، گۆڤاری (نووسەری کورد)، ژمارە (١٢)، کانوونی دووەم ١٩٧٥.
١١- دەستپێکا ئەدەبیاتا کوردی، محەمەد ئۆزۆن، ئەنقەرە، ١٩٩٢، (بەلاتینی).
١٢- دیرۆکا وێژەیا کوردی، فەقێ حوسێن سانگیچ، وەشانێن ئینستیتویا کوردی، ستانبۆڵ، ٢٠٠٢، (بەلاتینی).
١٣- دیداری شیعری کلاسیکی کوردی، حەمە سەعید حەمە کەریم، بەغدا، ١٩٨٦.
١٤- زمانی یەکگرتووی کوردی، د. جەمال نەبەز، بڵاوکراوەی یەکێتی نەتەوەیی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا، ١٩٧٦.
١٥- شیعر و ئەدەبیاتی کوردی، ڕەفیق حیلمی، مطبعة التعلیم العالي/ اربیل، ١٩٩٨.
١٦- شیعری کوردی – ژیان و بەرهەمی شاعیرانی، د. عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، بەغدا، ١٩٨٠.
١٧- شێواز لە شیعری کلاسیکی کوردیدا، حەمە نوری عومەر کاکی، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، سلێمانی، ٢٠٠٨.
١٨- کلاسیکێن مە، هەرکول ئازیزان، گۆڤاری هاوار، هەژمار (٣٣)، سالا (٩)،١٩٤١.
١٩- شێوازی شیعری جزیری، شەعبان چالی، دەزگای سپیرێز، دهۆك، ٢٠٠٨.
٢٠- قۆناغی پێش ڕۆمانسیزمی شیعری کوردی، ئیدریس عەبدوڵڵا مستەفا، هەولێر، ٢٠٠٦.
٢١- کۆمەڵە وتاری یەکەمین کۆڕی نێونەتەوەیی ئەدەبی کوردی، زانستگای کوردستان، سنە، ٢٠١٠.
٢٢- کۆ وانەکانی دکتۆرا (بابەتی ڕەخنەی ئەدەبی)، د. مارف خەزنەدار، کۆلیجی زمان، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ٢٠٠٤.

٢٣- كۆیه و شاعیرانی، کەریم شارەزا، بەغدا، ١٩٦١.
٢٤- گلدەستەی شعرای هاوعصرم، علی کمال باپیر آغا، سلێمانی، ١٩٣٩.
٢٥- گوڵچینی شێعری شاعیرانی کورد، ناوەندی بڵاوکردنەوەی فەرهەنگ و ئەدەبی کوردی، ٣ بەش، ارومیە، ١٣٧٩ – ١٣٨١.
٢٦- گۆران – نووسین و پەخشان و وەرگێڕاوەکانی، ئومێد ئاشنا، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٢.
٢٧- لەبابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، د. مارف خەزنەدار، المؤسسة العراقیة للدعایة والطباعة، بەغدا، ١٩٨٤.
٢٨- لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، د. عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، چاپی دووەم، بەغدا، ١٩٧٩.
٢٩- مەلای جزیری – شتێك دەربارەی ژیان و بەرهەمی، د. عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، هەولێر، ١٩٩٠.
٣٠- مێژووی ئەدەبی کوردی، علاء الدین سجادی، چاپی دووەم، بەغدا، ١٩٧١.
٣١- مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، ٧ بەرگ، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١ – ٢٠٠٦.
٣٢- مێژووی وێژەی کوردی، سدیق بۆرەکەیی، چاپی دووەم، ٣ بەرگ، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر ٢٠٠٨.
٣٣- مێژووی ئەدەبی کوردی، پ. د. عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، بەشی یەکەم، سلێمانی، ٢٠١٢.

٢/ عەرەبی:

٣٤- انطولوجیا الشعر الكردي الحدیث، اعداد وترجمة: عبدالله طاهر برزنجي، دار المسار، بیروت، ٢٠٠٨.
٣٥- تاریخ الادب التركي، محمد فؤاد كوبریلي، ت: عبدالله احمد ابراهیم الغرب، المجلس الاعلی للثقافة، ط١، القاهرة، ٢٠١٠.
٣٦- تاریخ الادب العربي، حنا الفاخوري، المطبعة البولسیة، بیروت، لبنان، ١٩٥٣.
٣٧- تاریخ آداب اللغة العربیة، جرجي زیدان، (٤ اجزاء).
٣٨- استطلاع رأي، د. كمال فؤاد، مجلة (شمس كردستان)، العدد (٣)، السنة الثانیة، آذار ١٩٧٣.

٣٩- اشارات اولية في الشعر التركي، عبداللطيف بندر اوغلو، دار الجاحظ للنشر، بغداد، ١٩٨٣.
٤٠- تاريخ الآداب الاوروبية، مجموعة من المؤلفين، ترجمة: صباح الجهيم، ٣ اجزاء، منشورات وزارة الثقافة، دمشق، ٢٠٠٢.
٤١- تاريخ الادب العربي (العصر الجاهلي) د. شوقي ضيف، ط ٣، دار المعارف بمصر، القاهرة، سنة؟
٤٢- تاريخ الادب العربي للمدارس الثانوية والعليا، احمد حسن الزيات، ط ٩، دار المعرفة، بيروت، ٢٠٠٥.
٤٣- تاريخ الادب الكردي الحديث والمعاصر، ريوي، ج١، بيروت، ١٩٩٠.
٤٤- تاريخ الادب في ايران، ادوارد جرنفيل براون، ٥ اجزاء، ترجمه الى العربية: احمد كمال الدين وآخرون، المجلس الاعلى للثقافة، ط١، القاهرة، ٢٠٠٥.
٤٥- صفحات من الادب الكردي، روشن بدرخان، بيروت، ١٩٥٣.
٤٦- فنون الادب، د. محمد حسن عبدالله، دار الكتب الثقافية، الكويت، ١٩٧٨.
٤٧- في نظرية الادب، د. شكري عزيز ماضي، ط٢، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ٢٠٠٨.
٤٨- اللر و لرستان، على سيدو الگورانى، مجلة المجمع العلمي الكردي، المجلد الثاني – العدد الثاني، ١٩٧٤.
٤٩- ما التاريخ الادبي؟، كليمان موازان، ترجمة: د. حسن الطالب، دار الكتاب الجديد، بنغازي، ٢٠١٠.
٥٠- مدخل الى الادب العربي، د. سليمان معوض، المؤسسة الحديثة للكتاب، طرابلس – لبنان، ٢٠٠٨.
٥١- المدخل الى علم الادب، د. حمدي علي الهمداني، ط٢، دار المسيرة للنشر، عمان، ٢٠١٠.
٥٢- المذاهب الادبية، د. جميل نصيف التكريتي، دار الشؤن الثقافية، بغداد، ١٩٩٠.
٥٣- موجز تاريخ الادب الكردي المعاصر، د. معروف خزنەدار، ترجمة: د. عبدالحميد شيَخو، سوريا، حلب، ١٩٩٣.
٥٤- معجم الشعراء الكرد، حمدي عبدالمجيد السلفي – تحسين ابراهيم الدوسكي، دار سپيريز للطباعة، دهوك، ٢٠٠٨.

٥٥- موسوعة نظرية الادب، مجموعة من الباحثين، ترجمة: د. جميل نصيف التكريتي، دار الشؤن الثقافية، بغداد، ١٩٨٦.
٥٦- النقد الادبي، احمد امين، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٩٦٧.
٥٧- النقد الادبي الحديث، د. محمد غنيمي هلال، دار العودة، بيروت، ١٩٨٧.
٥٨- نظرية الادب، اوستن وارين – رينية ويلك، ترجمة: محي الدين صبحي، المجلس الاعلى لرعاية الفنون، بيروت، ١٩٧٢.
٥٩- نظرية الادب، عدد من الباحثين السوفييت، ترجمة د. جميل نصيف التكريتي، وزارة الثقافة، بغداد، ١٩٨٠.
٦٠- الواقعية في الادب الكردي، د. عزالدين مصطفى رسول، المكتبة العصرية، بيروت، سنة؟

٣/ فارسى:

٦١- ادب كردى گورانى، جميل روژبيانى، مجله (ژين)، شماره (٣)، ت٢ ٢٠١١.
٦٢- ادوارد شعر فارسى، محمد رضا شفيعى كدكنى، انتشارات سخن، تهران، ١٣٨٠.
٦٣- انواع ادبى، د. سيروس شميسا، چاپ دهم، انتشارات فردوس، تهران، ١٣٨٣.
٦٤- تاريخ ادبيات ايران، د. ذبيح الله صفا، چاپ بيستم، ٨ جلد، انتشارات فردوس، تهران، ١٣٨١ – ١٣٨٣.
٦٥- تاريخ ادبيات ايران، جلال الدين همايى، مؤسسهٔ نشر نما، تهران، ١٣٧٥.
٦٦- تاريخ ادب و فرهنگ موكريان، ابراهيم افخمى، ٢ جلد، انتشارات محمدى، سقز، ١٣٧٣.
٦٧- سبك شناسى، محمد تقى بهار، مؤسسهٔ انتشارات امير كبير، ٣ جلد، تهران، ١٣٨٤.
٦٨- سبك شناسى شعر، د. سيروس شميسا، نشر ميترا، تهران، ١٣٨٣.
٦٩- شاعران كرد پارسى گوى، سيد عبدالحميد حيرت سجادى، نشر احسان، تهران، ١٣٧٥.
٧٠- شيوهاى نقد ادبى، ديويد ديچز، ترجمة: محمد تقى صدقيانى – د. غلامحسين يوسفى، چاپ پنجم، انتشارات علمى، تهران، ١٣٧٩.
٧١- كليات سبك شناسى، د. سيروس شميسا، نشر ميترا، تهران، ١٣٨٤.

٧٢- گلزار شاعران کردستان، سید عبدالحمید حیرت سجادی، چاپخانه رامین، تهران، ١٣٦٤.

٧٣- نوشته‌های پراکنده درباره یارسان و اهل حق، صدیق صفی زاده بورکه‌ئی، تهران، ١٣٦٠.

٤/ توركی:

74- KÛrt Şiiri Antolojisi ,Selim Temo, 2cilt, Istanbul, 2007.

بەشی دووەم
شیعری ناوچەی موکریان

بڵاوبوونەوە و پەرەسەندنی قوتابخانەی شیعریی بابان:

دەگوترێ ئەدەبی کلاسیك زادەی پێشکەوتن و هۆشمەندی و ژیانی شارستانییە، لەو ناوەدا ئەدەبی کوردیش لەم یاسایە بەدەر نییە. وەکو دەبینین هەر کام لە قوتابخانەکانی ئەدەبی کوردی، (گۆرانی – کرمانجی – بابانی)، لە ژێر سایە و لە ئامێزی یەکێك لە میرنشینە کوردییەکاندا سەری هەڵداوە و پێگەیشتووە. هەر یەك لەو میرنشینە کوردییانەی لە وێنەی (ئەردەڵان و بۆتان و بابان)یش، بە سەردەمێکی زێڕین دەژمێردرێن لە مێژووی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕووناکبیری و (ئەدەبی) میللەتی کورد لە ڕۆژگاری خۆیدا.

بەو پێیە سەرهەڵدان و بووژانەوەی ئەدەبی کوردی لە ڕۆژگاری میرنشینە کوردییەکاندا ڕووداوێکی ڕەمەکی و لە خۆڕایی نەبووە، بەڵکو زادەی هەلومەرجی بابەتی و خۆیی زەمین و زەمانەکە بووە. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە بە دواوە، خۆری میرایەتییە کوردییەکان لە بابان و ئەردەڵان و موکریان و سۆران بەرەو ئاوابوون ڕۆیشت، بەڵام لە دوو لایەنی دیکەوە بە زیندوویی مایەوە و ڕوو لە داگیرسان بوو:

١/ بووژانەوەی گیانی ئازادی و نەتەوەخوازیی (ناسیونالیزمی) کوردی.

٢/ پەرەسەندن و بڵاوبوونەوەی ڕێنیسانسێکی ئەدەبی و ڕووناکبیری لە سەرتاسەری کوردستاندا.

سلێمانی ئەو (مەخزەنی عیلم و عیرفان)[1]ە، لە دوای بەسەرچوونی میرایەتی بابان، لە ئاسمانی شیعر و ئەدەبیاتی کوردی دەبێت بەو خۆری درەخشانەی کە لە ناوچەکانی کوردستان و لە دەوروبەریدا پرشنگ

دەداتــەوە. لـەو نێـوەدا هــەر نـالی و هاوڕێکـانی بـوون لـەو مەیدانـەدا گیـانی کوردەواری و کوردایەتییان زیندوو کردەوە[٢].

قوتابخانەی شیعری بابان لە دوای ڕابوردنی ڕابەرەکانیشی لە بەردەوامی ناکەوێ و ناوەستێ. مەشخەڵی ئەو شۆڕش و داهێنانە ئەدەبی و ڕووناکبیرییە ڕەســەن و ڕاســتەقینەیە ســنوور و چوارچـێوەکانی مەڵبەنـدی میرنشـینەکە (سلێمانی) دەبەزێنێ و لە هەر پێنج ئیقلیمـی دەوروپشـتی بـڵاو دەبێتـەوە و تیشــك دەداتــەوە. لــە ئەنجامــدا بەرەیــەکی نــوێ لــە شــاعیرانی کــورد هەڵدەکەوێت، هەر کەسەو لە ناوچەیەك لە ناوچەکانی، موکریان و ئەردەڵان و سـۆران و گـەرمیان و سـلێمانی مەڵبەنـدی پێشـینی بزووتنەوەکـە، دەبـن بـە شاگرد و پێشڕەو و ئاڵا هەڵگری ئەو قوتابخانە ئەدەبییە، ئەنجا هـەر یەکـەو لە زێد و مەڵبەندەکەی خۆی پەرەی پێ دەدا و بـەردەوامی پـێ دەبەخشـێ، کە دەشێ ئەمانە لە دوای ڕابەرەکانی یەکەم، بە بـەرەی دووەمـی شـاعیرانی قوتابخانەی شیعری بابان لە قەڵـەم بـدرێن، لەگـەڵ ئـەوەی هـەر کەسـەو لـە ناوچەیەکی تایبەتدا هەڵکەوتوون.

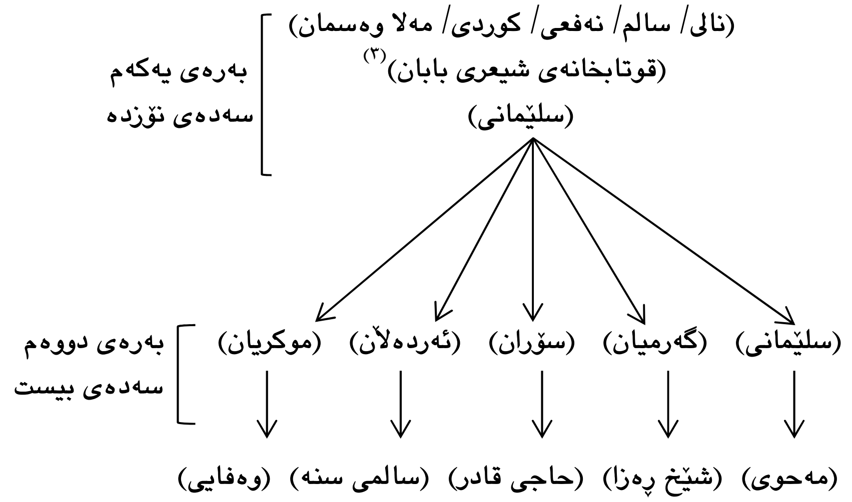

زەمینەی بڵاوبوونەوەی قوتابخانەی شیعریی بابان لە ناوچەی موکریان:

پەرەسەندن و پەرپینەوەی بزووتنەوەی شیعریی بابان بۆ ناوچە جیاجیاکانی کوردستان و لەوانەش ناوچەی موکریان ڕەگوڕیشەکەی بۆ چەند هۆکارێك دەگەڕێتەوە:

١/ زیندوویی و ڕەسەنایەتی قوتابخانە ئەدەبییەکە خۆی، بە یەکێك لە هۆکارە بنەڕەتییەکان دادەنرێت. ئەم جوولانەوە ئەدەبییە لە ناخی کۆمەڵگای کوردیی ئەو کاتەوە سەری دەرهێنبوو و چووزەرەی کردبوو، کە باهۆزی بزووتنەوەی تەنویر و ڕۆشنگەری لە ئەورووپاوە هەڵی کردبوو، ناوچەکانی ڕۆژهەڵات و لەوانەش ناوچەکانی ئیمپراتۆری پانوپۆڕی دەوڵەتی عوسمانی بە کوردستانیشەوە گرتبۆوە. لە شار و باژێڕەکانی کوردستان توێژێکی فراوان لە خوێندەواری مزگەوت و مەدرەسەکان پەیدا ببوون کە پەیان بە پێشکەوتن و دەستکەوتەکانی زانست و زانیاری لە دنیادا بردبوو. لە کۆمەڵگای کوردەواریشدا جوولە و بزاوتێکی گۆڕان و گەشەسەندن لە ئارادا بوو، کە یەکێك لە دیاردەکانی ئەم گۆڕان و پێشکەوتنە ئەم ڕێنیسانسە ئەدەبییە بوو کە لە هەناوی کۆمەڵگای کوردیی ئەو سەردەمەدا هاتبووە ئاراوە. بۆیە زەمینەی سەرهەڵدان و فراژیبوونی لە هەر گۆشە و کەنارێکی کوردستان گونجاو و لە بار و چاوەڕوانکراو بوو.

٢/ ئەو ناوچانەی کوردستان کە بە سەر یەکەوە بوون هیچ شوورە و بەربەستێك لە نێوانیاندا نەبووە، هەمیشە هاتوچۆ و هامشۆی بەردەم لە ڕووی کۆمەڵایەتی و ئابووری و بازرگانیدا لە ئارادا هەبووە. ئەنجا چەپەری مزگەوت و گۆشەی مەدرەسەکانی سلێمانی و سنە و سابڵاغ مەلا و زانا و شاعیرانی کوردی بەیەکەوە کۆ کردۆتەوە و ئاشنای کردوون، بۆ وێنە زانایەکی ناودار و دیاری سەردەمی بابانەکان لە وێنەی (شێخ مارفی نۆدێ) فەقێ و شاگردی (ابن الحاج) و (بێتووشی) بووە کە دوو زانا و کەسایەتیی ناوچەی (سەردەشت)ی موکریان بوون[٤].

سالم و كوردی پێیـەكیان لـە سلێمانی و یـەكێكیان لـە سنە بـووە و لـە پێشەوەشدا نالی لە سابلاغ و لە سنە خوێندوویەتی، حاجی قادر ماوەی نۆ سـاڵ لـە (١٨٥٤ تـاوەكو ١٨٦٣) لـە شـنۆ و سەردەشـت و سـابلاغدا ماوەتەوە[٥]. لە بەرامبەریشدا هەر یەك لە (ئەحمەدی كۆر) و (وەفایی) ئاشنا و شـارەزای سـلێمانی بـوون و (حـەریق)یش سـەرەتای ژیـانی فەقێیـەتی لـە سلێمانی دەست پێكردووە و دوایی چۆتە سابلاغ و لەوێ ماوەتەوە تا كۆچی دوایی كردووە.

٣/ بە گوێرەی لێكۆڵینەوە مێژووییەكان میرەكانی بابـان و موكریـان لـە یەك بنەچە و تیرە و تایفە بوون[٦] و، وەكو چۆن شێوەی ئاخاوتنی بابانەكان هەمان ئەو دیالێكـت و زمـانی شـیعریی بـەرەی یەكـەم و دووەمـی شـاعیرانی قوتابخانەكـە بـووە كـە لـە بناغـەدا هـەر موكریانییـە[٧]. بۆیـە بـە هـۆی لـە یەكچوونی داب و نەریتی كۆمەڵایەتی و یەكگرتنەوەی خانەوادە و خانـەدان و یـەكێتی زمـان و ئاخاوتنـەوە، ئـەم بزووتنـەوە ئەدەبییـەی كـە لـە سـلێمانی سەری هەڵدا زۆر بە ئاسانی و بە زوویی لە ناوچـەكانی موكریـان و مـەهابادا ڕەنگی دایەوە.

٤/ شیعری بابان لەو ڕۆژگارەدا بۆتـە مـۆدێلی شـیعری كـوردی و خـەڵكی موكریانیش ئەم سامانەی شـیعر و ئـەدەبی ناوچـەی سـلێمانی بـە هـی خـۆی زانیوە و شوێن پێی هەڵگرتووە. هەر لـە سـەرەتادا قەسـیدە و غەزەلـەكانی نالی و سالم و كوردی لـە پـاڵ شـیعری حـافز و مـەولانا و جامیـدا لـە بـەیاز و كەشكۆڵ و پەراوێزی كتێبە دەرسی و ئایینییەكان لە مەدرەسەكانی موكریان خوێندراون و نووسراونەتەوە، ئەنجا خۆیان شاعیر و مامۆستای ئـەم پێـڕەوە ئەدەبییـەیان لێ هەڵكـەوتووە و برەویـان پێـداوە تـا ئـەوەی ڕۆژ لـەدوای ڕۆژ كەمتر دامەنگیری شیعر و ئەدەبیاتی فارسی بوون.

سەرچاوەكانی ئەدەب و ڕۆشنبیری لە ناوچەی موكریان:

أ- بە گوێرەی سەرچاوەكانی مێژوو، هەر لە دێرزەمانەوە موكریان بە یەكێك لە ناوچە بە پیتەكانی زانست و زانیاری و فۆلكلۆر و ئەدەبی میللی و شیعر و ئەدەب دادەندرێت، چەندان بنەماڵەی زانیارانی ناوبەدەر و زانست پەروەری لێ هەڵكەوتووە، لە نموونەی مەلا جامی چۆڕیی مەهابادی و ئیبنولحاج و بێتووشی و مەلای پیرەباب و قزلْچییەكان زەنبیل و بورهان.

لە سەرێكی دیكە هەردوو مەڵبەندی تەریقەتی نەقشبەندی لە (بیارە) و (نەهری)، كاریگەریی زۆریان لە بارەی پەرەسەندن و بڵاوبوونەوەی زانیاری و ئەدەبیاتدا هەبووە لەو ناوچەیە، لە ڕێگای خانەقا و مزگەوت و مەدرەسە ئایینییەكانەوە كە ڕۆڵێكی گرینگیان لە بڵاوبوونەوە و پەرەپێدانی خوێندەواری لە شار و بازێڕ و دێهاتەكاندا هەبووە لەو ناوچەیە.

ب- ئەو ناوچەیە لە بنەڕەتدا گەنجینە و خەزێنەیەكی دارماڵی ئەدەبی میللی و فۆلكلۆری بووە، لە بەیت و داستانی شیعری و بەند و گۆرانی و حەیران. بە تایبەتیش لە بارەی بەیت و بەندوباوی كوردییەوە، ئەوەندەی لە ناوچەی موكریاندا هەن و بڵاون لە هیچ كام لە ناوچەكانی دیكەی كوردستاندا نییە، بۆیە بە حەق موكریان بە مەڵبەندی ڕەسەنی بەیت و باوی كوردی دەناسرێت[8]. (بەیت) و (بەند) جۆرێكە لە شیعری داستانی كوردی و بناغەیەكی بە بڕشتی بۆ شیعر و ئەدەبی نووسراو، (كە بە شیعر و ئەدەبی دیوانی دەناسرێت) لەم ناوچەیە پێكهێناوە. سەرەڕای شیعری گۆرانی و حیكایەت و نەقل و نەزیلە و پەند و قسەی نەستەقی كوردەواری.

جـ- شیعری ئایینی كە لە سەرەتادا لە شێوەی شیعری میللیدا هۆنراوەتەوە و لە بۆنە و موناسەباتە ئایینییەكاندا گوتراون، یاخود بۆ مەبەستی ڕوونكردنەوە و فێركردنی ڕێوشوێنەكانی ئاینی ئیسلام هۆنراونەتەوە، لە وێنەی مەولودنامەكان و چیرۆكی ئیسرا و میعراج و .... بەتایبەتیش، مەنزوومەیەكی ئایینی وەكو (مەهدی نامە)ی (ابن الحاج) كە بە زمانێكی سادە و ساكار نووسراوە بۆ ئەوەی زۆربەی خەڵكی تێی بگەن.

دوای ئەوە شیعر و هۆنراوە میللی و سۆفیزمییەکانی (ئەحمەدی کۆر) کە هەر لە دەمێکەوە زۆر باو و بڵاو بوون و بە ڕادەیەك ببوون بە وێردی سەر زار و زمانی خوێندەواران و هەموو مورید و مەنسووبەکان و پەیڕەوانی تەریقەتەکانی سۆفیایەتی لە موکریان. هەموو ئەمانە بنەمایەکی دیکە بوون بۆ ئەوەی شیعری کوردی خاوەن بنیاتی هونەری و ئەدەبیی پتەو، ببێت بە پێڕەو و لە موکریاندا پەرە بگرێت.

د- دیارە شێوەزاری موکریانیش هەر لە بنەڕەتدا ماکی ئەو زیندوویێتی و دینامیزم و هێز و پێزەی لە خۆیدا هەڵگرتووە، تاوەکو ئاوقەرای شێوەزاری بابانی بێت و شانبەشانی ئەو ببێتە کەرەستە و ئامرازی داهێنانی شیعری پتەو و داڕێژراوی هونەری لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆك و ڕەوانبێژییەوە، کە دواتر بە شیعری کوردی کلاسیك ناسراوە. هەر ئەو شێوەزارەش بووە لە ڕابردوودا کە ڕایەڵ و پۆی ئەو سامانە ئەدەبییە فۆلکلۆرییە ڕەنگینەی نەخشاندووە.

تایبەتمەندییەکانی شیعری ناوچەی موکریان:

دابەشبوونی کوردستان و گرێدانەوەی هەر بەشێکی بە دەوڵەتێکی بێگانەوە، جۆرێك لە دابڕانی کۆمەڵایەتی و کولتووری بە دوای خۆیدا هێناوە. هەر بۆیە زمان و ئەدەبیات و ڕۆشنبیریی کوردان لە هەر بەشێك لە بەشەکانی کوردستان کەوتۆتە ژێر تاوی زمان و کولتوور و ڕۆشنبیریی گەلی سەردەستە لە هەر یەکێك لەو دەوڵەتانەوە. ئەمە ڕەوشێکی جەبری بووە، بەو هۆیەی زمان و کولتوور و ڕۆشنبیریی گەلانی سەردەست شێوەی ڕەسمی و ئیجباری هەبووە لەو بەشانەدا. (ئەمە هەمووی بووە هۆی ئەوەی هەندێ خاسیەتی هەرێمی لە ئەدەبی کوردیی ئەم جێگە جیاوازانە پەیدا بێ، واتە ئەدەبی هەر لایەك شێوە و ناوەرۆکی تایبەتی خۆی هەبێ و لە ئەوانی تر جیا بێتەوە، ئەگەر چیش لە بنجیشدا دیارە هەمووی هەریەك ئەدەبە)[٩].

بۆیه ئەو ئەزموون و پێڕەوە شیعرییەی لەسەر دەستی نەوەی یەکەمی شاعیرانی موکریان سەری هەڵدا و پەرەی سەند، خاوەنی کۆمەڵێك ئەدگار و تایبەتمەندی ئەدەبی و هونەرییە کە لە خاڵە گشتییەکاندا لەگەڵ ئەدگار و خاسیەتە ئەدەبی و هونەرییەکانی کۆی شیعری کلاسیکی کوردیدا یەك دەگرێتەوە لە خاڵە تایبەتییەکانیدا لێی جیا دەبێتەوە. واتە ئەم ئەدەبە بەوە دەناسرێتەوە کەوا خاوەنی کۆمەڵێك ئەدگار و تایبەتمەندیی هەرێمایەتی تایبەت بەخۆیەتی.

تایبەتمەندییە گشتی و هاوبەشەکان:

لە باری قالب و شێوە و روخسار هەروەها لە ڕووی مەبەست و ناوەڕۆکی شیعرییەوە. ئەزموون و پێڕەوی شیعری ناوچەی موکریان هەر درێژە کێشانەوە و بەردەوامیی قوتابخانە شیعرییە عەرووزییەکەی بابانە. بە واتایەکی دی ئەم ئەزموونە لە ڕووی کێش و سەروا و ستراکتۆری زمان و زاراوە و فەرهەنگەوە، لە ڕووی فۆرم و قالب و تەکنیکی شیعری و وێنەی ڕەوانبێژییەوە لەگەڵ قوتابخانەی شیعری بابان یەك دەگرێتەوە. بە نموونە ئەگەر چاوێك بە دیوانی شیعری (وەفایی) و (حەریق) و (ئەدەب)دا بگێڕین، کە لە وێنەی سێ شۆڕەسواری پێشەنگی ئەو ئەزموونە خۆ دەنوێنن، دەبینین:

پەیڕەوکردن لە کێشی عەرووز، دوو فۆرمە باوەکەی قەسیدە و غەزەل، زمانی شیعری ڕۆژهەڵاتی ئالۆز و تێکەڵ، وشەکاری و ڕازاندنەوە لە ڕێگەی خۆشخوانی و هونەرەکانی ڕەوانبێژیی عەرەبییەوە ... ئەمانە دیاردە و بنیاتە ئەدەبی و هونەرییە سەرەکییەکانی بەرهەمی شیعری لای هەر سێ شاعیر پێك دەهێنن.

کەوابێت بە قەڵەمی درشت دەتوانین بڵێین تایبەتمەندییە گشتی و هاوبەشەکانی تاقیکردنەوەی شیعری لە ناوچەی موکریان لەگەڵ ئەوەی لە پێشووتردا لە بابان سەقامگیر ببوو لە زۆر لایەن و ڕوانگەوە هەمان شتن.

بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانە و لە پاڵ ئەمانەشدا ئـەم ئەزموونـە لـەو هـەوارەدا خاوەنی چەند دیاردە و تایبەتمەندیی تایبەت و هەرێمایەتییە کـە دەکـرێ لـە چەند لایەنێکەوە پەنجەیان بۆ درێژ بکرێت:

١- واقیعـی دابـڕان و گرێدانـەوەی ئـەم هەرێمـە بـە درێـژایی مێـژوو بـە دەوڵـەتی ئێرانـەوە، کـارێکی وای کـردووە ئـەم ئەدەبـە زیـاتر بکەوێتـە ژێـر کاریگەریی کولتوور و ڕۆشنبیری و ئەدەبیاتی فارسی، بە شێوەیەك کە بـیر و بەرهەمی شاعیرانی بەرەی یەکەمی تارمایی و سێبەری بەرهەمـە کلاسـیکی و ئەفسانەییەکانی ئەدەبی فارسی بە ڕوونی بە سەرەوە دیار بێت. بۆ نموونـە یەکێکی وەکو (مەلیکولکەلامی مەجدی ١٨٤٩ – ١٩٢٥) کە یەکێکـە لەوانـەی (٦٠) هەزار دێرە شیعری فارسی هەبێت لە حاڵێکدا کەمێکی شـیعری کـوردی لـە دوا بـەجێ مـاوە[١٠]. لـە دیـوانی وەفاییـدا (١٠٧) تێکسـتی غـەزەل و قەسیدەی فارسی وەبەرچاو دەکەوێ لە پاڵ (٣٨٥) چوارینی فارسی وەفایی کـە بەشـێکیان لـە کتێبـی بیرەوەرییـەکانی وەفـایی (تحفـة المریـدین)دا هاتووە[١١]. مصباح الدیوان وێدەچێ بەقەدەر دیوانێك شیعری فارسی هـەبێت بەڵام تاکو ئەوڕۆ چاپ نەکراوە[١٢].

ڕەنگە بگوترێت کەوا زمان و ئەدەبی فارسی لە کۆنـەوە لـە پـاڵ زانسـتە ئایینییەکاندا لە هەموو مزگـەوت و مەدرەسـەکانی کوردسـتاندا خوێنـدراوە و سەرچاوەکانی ئـەدەبی فارسـی لـە پێشەوەشـیاندا بەرهەمـەکانی سـەعدی و حافز و جامی و مەولانا کاریگەرییان بە سەر هەموو شاعیرانی کورد و شیعری کوردی کلاسیك، لە پێشەوەشیاندا شاعیرانی باباندا هەبووە[١٣].

بەڵام بە هۆی نزیکی و تێکەڵاوی و زاڵبوونی فەرهەنگی گەلی سەردەستە، ئەم کاریگەرییە لەوێ زیاتر و بەرچاوترە، بـە نموونـە ڕەمـزە داسـتانییەکانی شانامە و ئەسکەندەرنامە و ڕۆسـتەم نامـە و ... تـاد ڕەنگدانـەوەی زۆری لـە شیعری کلاسیکی موکریاندا هەیە، لە پاڵ کاریگەری لەسەر شاعیرانی ئەدەبی فارسی[١٤].

٢- وەکو لە پێشەوە گوترا، ڕاستە کەوا غەزەل و قەسیدە لە باری قالب و فۆرم و تەکنیکەوە، هێشتا هەر دوو فۆرمی باو و زاڵی شیعری بوون، بەڵام شاعیرانی بەرەی یەکەمی موکریان بایەخێکی تایبەتییان بە چەند فۆرمێکی شیعری داوە کە لای شاعیرانی بابان یا هەر بەدی ناکرێن یا ئەوەتا کەم و دەگمەنن، لە وێنەی (پێنج خشتەکی) و (پێنجین - یاخود - مەسەممەتی پێنجین) و (تەرجیع بەند) و (تێهەڵکێش)[١٥]. وەك دەبینین بەشێکی زۆر لە بەرهەمی شیعری (ئەحمەدی کۆر) و (وەفایی) لەسەر شێوەی پێنجین و پێنجینی تەرجیع بەنددا هۆنراونەتەوە. ئەوە پێنجینە ناودارەکەی (ئەدەب)یش کە لە بارەی (نوسرەت خانم)ەوەیە تێکستێکی ناوداری ئەدەبی کوردییە[١٦].

وەکو چۆن فورمە شیعرییەکانی ئەدەبی فارسی لەوێنەی (روباعی، مولەمەع، مەسنەوی، تەرجیع بەند، تەرکیب بەند، تەزمین، تەشطیر....) لە شیعری موکریاندا زیاتر تەشەنەی کردووە و جۆرێکیش لە تازەگەریی فۆرمی شیعری هێناوەتەوە نێو ئەدەبی کوردی.

٣- ناوەرۆك و مەبەستی شیعری لای شاعیرانی موکریان بابەتی (لیریك)ە. لیریك شیعرێکی تەواوخودی ویژدانییە کە لە سۆز و هەست و ناخ و دەروونی شاعیرەوە هەڵدەقوڵێ، لە بەرامبەر جوانی و حەزی شاعیر بۆ یار و دڵخواز و ئەویندارەکەی. یا لە بەرامبەر جوانیی سروشت و بوونەوەرەکانی گەردوون کە بە شێوەیەکی ناسك و پاراو تەعبیری لێ دەکرێتەوە. لەمەوە شاعیرانی موکریان ئەگەر غەزەلی (نالی)یان لە ڕووی روخساریشەوە نەگۆڕیبێ، ئەوا شۆڕشێکیان لە ناوەرۆکدا بەرپا کردووە، ئەحمەدی کۆر بە هۆنراوە عیشقییەکانی، وەفایی بە وێنە و وەسفی ڕاستەوخۆی دڵگیر، حەریق بە شیعری دەروێشی و ئەدەب بە غەزەلی ریالیستی[١٧].

٤- یەکێکی دیکە لە سیماکانی شیعری ئەم ناوچەیە لەم دەورەیەدا سەرهەڵدان و برەوسەندنی شیعری سۆفیگەرییە بەتایبەتیش ئەوەی بە (غەزەلی عیرفانی) ناودەبرێت. لەلای نالی و هاوڕێکانی ئەوەی بەدی دەکرێت

لەم بارەوە شیعری زوهد و خواناسی و یەزدانپەرستییە، واتە شیعری ئایینیی بێ گەردە کە لەگەڵ هێڵی شەریعەتدا جووتە. کەچی لای شاعیرانی بەرەی یەکەم لە موکریان شیعری سۆفییانە و لە نێویشیدا (غەزەلی سۆفییانە) پەرە دەسێنێ، کە لە ڕواڵەت و ناوەڕۆکدا ئاوێتەبوونێکە لەنێوان هەست و سۆزی جوانی و ئەڤین و دڵداری لەتەك عەشق و خولیا و سەودای سۆفییانە. واتە بیروباوەڕی سۆفییایەتی لە پۆشاکی غەزەلدا تەعبیری لێ کراوەتەوە. وەك چۆن لە شیعر و بەرهەمی مەزن شاعیرانی سۆفیزمی فارسیدا، لەوێنەی عەتتار و مەولانا و سەعدی و حافزدا دەبیندرێت، سەرهەڵدان و پەرەسەندنی ئەم جۆرەش لە ئەدەبی سۆفییانە لە ڕۆژهەلات بنج و بناوانێکی دوور و قووڵی هەیە کە لەماوەی باسەکەی ئێمەدا نییە.

٥- هەریەك لە شاعیرانی موکریان لەگەڵ ئەوەی مۆرك و شێواز و خسووسیاتی ئەدەبی و هونەریی تایبەت بە خۆیان هەیە، بەڵام هەمووشیان لە هەڵبژاردنی وشە و دارشتنی ڕستە و تەعبیر و زمانی شیعریدا لە ژێر تاوی شێوەی موکریانیدان، ئەمە ڕواڵەتێکی زمانی شیعریی ئەم هەرێم و ناوچەیەیە و لە دیوان و بەرهەمی شیعری شاعیرانیدا ڕەنگی داوەتەوە.

٦- ئەم پێڕەوە ئەدەبییە ڕچەشکاندنێك بوو، لەوە بەدوا شاعیر و ئەدیب و خوێندەوارانی کورد بوونە خاوەنی خۆیان و تا ڕادەیەك شیعری فارسییان بەلاوەنا، کە تا ئەو رۆژگارە تاقە زمانی شیعر و داهێنانی ئەدەبی بوو. دواتر بوو بە ئەزموون و تاقیکردنەوەیەکی ئەدەبیی دەوڵەمەند لە ژێر ناوی (مەکتەبی موکریان)، کە تاوەکو ئەمڕۆ لە کاروانێکی نەپساوەدا بە دەیان شاعیر و ئەدیب و نووسەر و داهێنەری پێشکەش بە مێژوو و ئەدەبیاتی کوردی کردووە[١٨].

بەرەی یەکەمی شاعیرانی ناوچەی موکریان

ئەوەی تاوەکو ئەمڕۆ زانراوە ئەوەیە کەوا شیعری کوردی کلاسیك بە مەعنای هونەری و تەواوەکەی و بەزاری کوردی ناوەڕاست، بەرلەوەی برەو پەیدا بکات و ببێتە داب، لەشێوەی شیعرێکی میللی و ئایینیدا لە ناوا هەبووە.

کۆنترین تێکستی شیعری میللیی ئایینی کە لە بەردەستدا بێت (مەهدی نامە) کەی (ابن الحاج)ە کەوا مێژووی نووسینەوە و تۆمارکردنی بۆ ساڵی (١١٧٦ی کۆچی/ ١٧٦٠ی زایینی) دەگەڕێتەوە[١٩].

ئەمە مەنزوومەیەکە لە شێوەی بەندی چوارینەدا هۆنراوەتەوە، لە (١٥٦) چوارینە بەند پێك دێت، چەند بەندێکی کۆتایی دانراوەکە بەم جۆرەیە:

نەزم کرا بە ناخۆشی
دڵ پڕ لە غەم و بێهۆشی
لە تەئریخی حەفتاوشەشی
(بعد ئەلف وە مائەتیٚ)

نەزمم کرد لە قەولی سەحیح
بە لەفزی کوردی نافەسیح
بۆ مونسفان (لا للشحیح)
بۆ ئینتیفاعی عاممەتیٚ

منم محەمەدی دڵڕێش
حاڵم وەکی حاڵی دەروێش
پەردەی غەمان دایم لە پێش
لەبەر خۆفی عاقیبەتیٚ

غەمم زۆرن لەسەر دڵیٚ
وەك مەنجەڵی پڕ دەکوڵیٚ
وەقتی دەچینە ژێر گڵیٚ
لە خودای دەخوازین ڕەحمەتیٚ[٢٠]

لەم چەند بەندەدا خاوەنی دانراوەکە پێمان دەڵێ:

- مەنزوومەکە لە ساڵی ١١٧٦ی کۆچیدا هۆنراوەتەوە.
- دانراوەکە لەسەر شێوەی (نەزم)ە، کە خاوەنی فۆرم و ناوەرۆکێکی هونەری تایبەتە و وەکو لە تیوری ئەدەبیدا باوە (نەزم) بە پلەیەکی نزمتر دێت لە ئاستی (شیعر).
- بە زمان و دەربڕینێکی ساکار و ناپەتی هۆنراوەتەوە، کە یەکێکە لە تایبەتمەندییەکانی (نەزم)، تا ئەوەی زۆرینەی خەڵکی نەخوێندەوار و ڕەشۆکی تێی بگەن و سوودی لێ وەربگرن.

ئەم خاڵانە هەر خۆیان دیارترین تایبەتمەندییەکانی شیعری میللیی کوردی پێك دەهێنن کەوا:

- زمانی داڕشتن و دەربڕینی سادە و ڕوونە.
- لە تێگەیشتنی عاممەی خەڵك نزیکە.
- لە شێوەی (نەزم)دا دادەڕێژرێت، کە لە داڕشتنی شیعر و بەند و بەیتی فۆلکلۆرییەوە نزیکە[٢١].

ئەم دانراوە بە ناوەرۆك ئایینییە، مەبەستی ڕاڤەکردن و نیشاندان و فێرکردنی ڕێوشوێنەکانی ئایینی ئیسلامی لە پشتەوەیە.

بەو پێیەی ئیبنولحاج لە بنەڕەتدا خەڵکی (ئالانی سەردەشت)ی ناوچەی موکریانە، سەرەتا لەو ناوچەیە خوێندوویەتی و پێگەیشتووە، شەقڵی شێوەزارە موکرییەکەش بە ڕوونی بە بەرهەمەکەوە دیارە، بۆیە دەشێ ئەم بەرهەمە وەکو پێشینەیەکی شیعری میللی - ئایینی لە ناوچەی موکریان حیسابی بۆبکرێت بەرلەوەی شیعری کلاسیك لەو هەرێمەدا بێتە ناوەوە.

دوای ئەوە کۆمەڵێك شیعری میللی - داستانیمان لەبەردەستدان، کە هەر لەسەر شێوەی (بەند) و (بەیت)دا هۆنراونەتەوە. خاوەنەکانیان دیارن و لە بۆنە و موناسەباتی جیا جیادا گوتراون، لە وێنەی (بەیتی خالید پاشا)[٢٢]، (بەیتی ئاوڕەحمان پاشای بابان)[٢٣]، (بەیتی خان ئاودەل)[٢٤] لە نێو ئەمانەدا (بەیتی خالید پاشا) زیاتر لە (٢٥٠) ساڵ بەرلە ئێستا هۆنراوەتەوە و

تۆمارکراوه، ئەمڕۆ تێکستەکەی لەبەر دەستدایە، ڕەنگە ئەمە کۆنترین دەقی شیعری میلل‌یی کوردی بێت کە بە زاری کوردی ناوەڕاست هۆنرابێتەوە و خاوەنەکەی دیاربێت و لەکاتی خۆشیدا تۆمار کرابێت.

شیعری میللیی کوردی قۆناغێکی نێوانگیرە لە نێوان شیعری زارەکی فۆلکلۆری و شیعری نووسراوی هونەریدا. شیعری میللیی کوردی لەڕووی ڕوخسارەوە هەندێ خاسیەت و تایبەتمەندی هەیە لە بابەتی سادەیی لە زمان و دەربڕین و نزیکی لە چێژ و تێگەیشتنی گشتی و هەڵقوڵانی لە سەرچاوەیەکی ڕۆشنبیری و ئەدەبییەوە، لە ڕووی ناوەڕۆکیشەوە بابەت بەڕوونی دەخرێتە ڕوو و مەبەست و هەستی دەروون ڕاستەوخۆ دەدرێت بە دەستەوە[٢٥].

بەرلەوەی بەرهەمی شیعریی (نالی)، بە ڕوونی و ڕەوانی بێتە ناوەوە، بە دڵنیاییەوە دەڵێین کەوا شیعری هونەری پوختە داڕێژراوی ئامال کلاسیك و عەرووزیمان هەبووە، بەڵام لە چنگی ڕووداوی زەمانە، بە دەگمەن نەبێت، ڕزگاری نەبووە[٢٦] لەو بوارەدا مامۆستا محەمەد عەلی قەرەداغی بەڵگەیەکمان پێشکەش دەکات، کە ئەویش هەر بەرهەمێکی شیعری ئیبنولحاجە کە لەسەر تانوپۆی شیعری عەرزووی هۆنراوەتەوە بە ناوەرۆکێکی ئایینییەوە، کە ئەمە بەندی یەکەمی ئەو شیعرەیە:

یا ڕەسوولەڵلا ئەمانەت بێ ئەمانەت بێ سەت ئەمان
ئەو دەمەی قابیز کە دێ بۆ قەبزی ڕووح و نەزعی گیان
حیفزی ئیمانن بکەی ئەی حافیزی هەردوو جیهان
نەك بە مەکر و حیلە دوژمن پێم بدا دەردی گران
مەوقیعێکی وا هەیە هۆش نییە و نوتق و زوبان

بەندی کۆتاییشی بەم جۆرەیە:
یا ڕەسوولەڵلا بە سەت ئەحبابەوە قوربانی تۆم
باوەڕت بێ کەمترین کەلبی هەمە یارانی تۆم
هەروەکو مەجنوونەکەی شەیدا وەها حەیرانی تۆم

عـەرزی هەروایـە (محەمـەد) ئـەی بـەڵا گـەردانی تـۆم
مولتـەفیت بـە بـۆ تـەرەف بەنـدەی غـەریبی بـێ نیشـان

شیعرەکە لە شێوەی موسەممەتی پێنجینە و لە (٥) بەنـدی پێـنجین پێك هــاتووە. کێشــەکەی (ڕەمــەلی هەشــت هــەنگاوی – مــەحزووف – یــا – مەقسوور)ە کە هەنگاوەکانی (زەرب و عەروون)ەکەی لـە نێـوان (فـاعیلون) و (فاعیلان)دا دەخولێتەوە:

یا ڕە سوو لەڵ   ڵا ئە ما نەت   بێ ئە مانەت   سەت ئەمان
ئەو دە مەی قا   بیز کە دێ بۆ   قەب زی ڕوو ح و   نەز عی جان
– ب – –   – ب – –   – ب – –   – – –
فا عی لا تون   فا عی لا تون   فا عی لا تون   فا عی لون

لێرەدا وەکو قەرەداغی خۆیشی پەنجەی بۆ ڕاکێشاوە دیاردەیەکی تازە و نوێ لە شیعری کوردیدا بەدی دەکەین، ئەویش ئەو پێشکەوتن و ئاڵوگۆڕەیـە کـە لـە بەرهــەمی شـیعری ئیبنولحاجـدا ڕووی داوە و لــە قالــب و کێشــی فولکلۆرییەوە بۆ قالب و کێشی عەرووزی[٢٧].

لەبەر ڕۆشنایی ئەم ڕاستییانەدا مرۆڤ دەتوانێ بڵـێ کـەوا شـیعری کـوردی کلاسیك لە وڵاتی موکریان سەرەتاکانی لای ئیبنولحاجەوە بە دیارکەوتووە.

بەو هۆیەی ئەو زانا پایەدارە سەردەمێکی ژیانی لە شاری مووسڵ و ئاکرێ و بادیناندا بەسەر بردووە و تا کۆتایی تەمەنیشی هەر لەوێ ژیاوە[٢٨]، دیـارە لە نزیکەوە ئاشنایەتی لەگەڵ شـیعری کـوردی کلاسـیکی کرمـانجی بـاکوور و لەوانەش شیعر و هۆنراوەکانی فەقێی تەیران و مەلای جزیری پەیدا کردووە و شوێن پـەنجەی ئەوانیش بەسەر شیعر و بەرهەمـە ئەدەبییەکانییـەوە دیـارن. ئەنجا هەر ئەمەش نەخشی ئەو ڕێچکە و پردی پەیوەندییەمان بۆ دەکێشـێت

که قوتابخانەی شیعری کوردی کلاسیکمان بە هەردوو بەشی (کوردی باکوور و ناوەڕاست)ەوە بۆ بەیەکەوە گرێ دەداتەوە.

شێخ ئەحمەدی کۆری موکریانی

یەکەمین ئاماژە بۆ ناو و ناوبانگیی ئەم شاعیرە لە قەسیدە ناودارەکەی حاجی قادری کۆییدا هاتووە: (شاسواری بەلاغەتی کوردان)، کە حاجی لە وەسفی ئەحمەدی کۆردا دەڵێ:

ئەحمەدی کۆر لە شاری سابڵاغە

بەیتەکی داغە، بەیتەکی باغە

دیارە لەو ڕۆژگارەی کە حاجی جێنشینیی ئەستەمبوڵ بووە و ئەم قەسیدەیەی هۆنیوەتەوە (١٨٩٤ – ١٨٩٧)، ئەحمەدی کۆر لە وڵاتی سابڵاغ هێشتا لە ژیاندا بووە.

مادە تاریخێکیش لە دێرە شیعرێکی شاعیردا هاتووە، کە دەڵێ:

گەر کەسێ کا پرسیارە، با بێ مەعلووم ئەو شمارە

چوو لە هیجرەت یەك هەزارە، دوو سەت و شەست و بواج

وشەی (بواج) بە حسابی ئەبجەد دەکاتە (١٢)، کەوابی ئەم هۆنراوەیە لە ساڵی ١٢٧٢ی کۆچی بەرامبەر ١٨٥٥ی زایینی هۆنراوەتەوە لەمەوە بیرۆکەیەکمان سەبارەت بە سەردەمی ژیانی شاعیر بۆ بە دیار دەکەوێت.

یەکەم سەرچاوەی ڕەسەن کە ئەحمەدی کۆری لە ڕیزی ئەو شاعیرانە حیساب کردووە (کەوا شوهرەتیان هەیە) و لە چەند دێڕێکیشدا ناساندوویەتی، ئەوا (ئەنجومەنی ئەدیبان)ی (ئەمین فەیزی بەگ)ە. لەوێدا ئەم چەند دێرە پڕ مەعنایە هاتووە: (ئەحمەدی کۆر ئەهلی تەرەفی سابلاغە، عالیم نەبووە ئەمما شیعری بەغایەت موزەییەن و بەغایەت عارفانەیە، ئەو نەعتی ریسالەتە کە لەم ڕیسالەدا موندەریجە هەموو موزەییەنە بە سەنعەتی رەد عەجوز لەسەر سەدر، ئەحمەدی کۆر لایەقە مولەقەب بێ بە "شاعیری پێغەمبەر"، کەلامی هەموو پڕ سۆز و گودازن).

لیژنەی وێژە و کەلەپووری کوردی لـە کـۆڕی زانیـاری عـێراق – دەسـتەی کورد، لەکاتی دووبارە لە چاپدانەوەی کتێبەکـەدا لـە سـاڵی ١٩٨٣، هەنـدێ زانیاری و پەراوێزی لە سـەر گوتـەکانی ئـەمین فـەیزی سـەبارەت بـە ژیـان و بەسەرهاتی ئەحمەدی کۆر زیاد کردووە. ئەم زانیارییانە چـەند گۆشـەیەك لـە ژیننامەی شاعیر ڕۆشن دەکەنەوە: (ناوی ئەحمەدی کـۆری شـێخ محەمـەدە، ساڵی لەدایکبوونی بە دروستی دیار نییە، هەموو سەرچاوەکان دەڵێن لە دێی (شیوە سماك)ی نزیـك شـاری شـنۆ هاتۆتـە دنیـاوە، قۆناغـەکانی سـەرەتای ژیانی لەو دێیە گوزەراندووە. دواتر چۆتە دێی (عەنبار)ی نزیك شـاری بۆکـان و هەر لەوێش کۆچی دوایی کردووە. لە سەدەی سێزدەهەمی کۆچی بەرامبەر بە نۆزدەهەمی زایینی ژیاوە)[٢٩].

ئەحمـەدی کـۆر ڕۆژگارێـك ڕوو دەکاتـە شـاری سـلێمانی و ماوەیـەك لـە خانەقای مەولانا خالیدی شارەزووری دەمێنێتەوە، دەبێتە ئـۆگری تەریقـەتی نەقشبەندی و لێرەوە ژیانی دێوانە و دەروێشیی ئەم پیاوە دەست پێدەکات. پاشـان دەچـێتە (کۆیـە) و ماوەیـەك لـە مەدرەسـەی (جـەلی زادە) و گونـدی (ئۆمەر گوممەت) بەسەر دەبا، پاشان ڕوو دەکاتە ناوچەکانی حەریر و باتاس و لەوێش بەرەو خانەقای شێخانی شەمزینی پێ هەڵدەگرێت و ماوەیەکیش لە (نەهری) دەمێنێتەوە. لە دوایین قۆناغی ژیانی دەگەڕێتەوە وڵاتی سابلاغ لـە دێیەکەی پێشووی، واتە دێی (عەمبار) دواڕۆژەکانی ژیانی بەڕێ دەکات.

بـەو هۆیـەی ژیننامەکـەی لـە زۆر لایەنـەوە ڕوون و ئاشـکرا نییـە، بۆیـە بەسەرهاتی شاعیر زۆر جار تێکـەڵ بـە چـیرۆك و ئەفسـانە کـراوە کـە ناشـێ بنەماییەکی زانستییان هەبێت، ئەو لە بنەڕەتدا پیاوێکی نەخوێندەوار یا نیـوە خوێندەوار و لە قۆناغێکی تەمەنیدا لە بینایی چاوەکانیشی بـێ بـەش بـووە، بەڵام وادیارە تا بڵێی بلیمەت و بە هۆش و بە ئاگا بووە. لە سۆنگەی ئەمەوە کە بەشی هەرە زۆری شیعر و هۆنراوەکانی لەبارەی مەسەلەکانی ئایینداری و لە خۆشەویستی و وەسفی پێغەمبەر و مەسەلەکانی عیرفـان و سـۆفیەتییەوە بوون، بە زمان و دەربڕینێکی سـادە و ڕەوان و ئاهەنگداریش هۆنراونەتـەوە،

بۆیە بە زۆری و بە زوویی کەوتۆتە سەر زار و زوبانی خەڵکی و لەناو پیاوانی ئایین پەروەر و سۆفی و مورید و دەروێشان و پیرەمێرد و بەساڵاچوواندا بڵاوبۆتەوە. لە بۆنە و جەژن و موناسەبەتە ئایینییەکاندا بە ئاوازی تەپڵ و دەفی دەروێشان خوێندراوەتەوە ئەمە وای کردووە لە موکریانەوە بۆ سلێمانی، لە وێرا بۆ کەرکووك و وڵاتی جزیرە و بۆتان و هەکاری ببێتە شاعیرێکی میللیی ناودار و ناوبەدەرەوە.

ئەحمەدی کۆر و هونەری شیعر:

ئەو سۆز و عیشقە ئایینی و خواناسییە دڵگیرەی کە بۆتە باڵاپۆشی شیعر و هۆنراوەکانی لەپاڵ ڕەوانی لە دەربڕین و جوانی لە وەسف و هێنانەوەی واتاکانی قورئان و حەدیس لە دوتوێی هۆنراوەکانیدا، بوونەتە مایەی برەو سەندن و بڵاوبوونەوەی شیعرەکانی لە سینگەوە بۆ سینگ و لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر، سەرەڕای وڵاتی موکریان کە زێدی ڕاستەقینەی خۆیەتی، لە هەر کام لە ناوچەکانی بابان و سۆران و بادینانیش تەشەنە بکا و بڵاوبێتەوە. تا وای لێ هاتووە کۆکردنەوە و ئاگاداری سەبارەت بە هەموو شیعر و هۆنراوەکانی بێتە کارێکی ئاستەم و لە کران نەهاتوو، بەتایبەتیش بۆ میللەتێکی وەکو کورد، کە بەرداشی زەمان وا هاڕیویەتی بە جۆرێك کە مۆڵەتی نەداوە ببێتە خاوەنی کتێب و دەفتەر و دیوان!.

ئەنجا پرش و بڵاوی و تۆمارنەکردنی بەرهەمەکانیش لە ڕۆژگار و سەردەمی خۆیدا کارەکەی دەرحەق بە ماوەی باسەکەمان زیاتر سەختگیر کردووە. لەگەڵ ئەوەشدا لە ماوەی ڕابردوودا سێ هەوڵی جوامێرانە لە ئارادا هەبوون بۆ کۆکردنەوە و لە چاپدانی شیعر و هۆنراوەکانی شاعیر:

هەوڵی یەکەم لەلایەن (کتابفرۆشی سەیدیان)ەوە بووە، کە لە ساڵی (١٣٤٣ی هەتاوی/ ١٩٦٤ی زایینی) لە مەهاباد دیوانێکی ئەحمەدی کۆر چاپ و بڵاو کراوەتەوە کە بە دەستوخەتی مەلا عەبدولڕەحیمی هەوشاری نووسراوەتەوە.

هەوڵی دووەم، بە کۆششی سەید نەجمەدینی ئەنیسی (بەهاری مەهابادی)، دیوانی شێخ ئەحمەدی کۆر، لە ساڵی ١٣٧١/ ١٩٩٢ لە پەخشانخانەی محەمەدی لە سەقز چاپ و بڵاو بۆتەوە.

هەوڵی سێیەم لەلایەن عەزیز موحەمەد پووری داشبەندییەوە بووە کەوا دیوان و شەرحی حاڵی شێخ ئەحمەدی کۆری موکریانی لە ساڵی ١٣٧٨/ ١٩٩٩ لە تاران لەلایەن نەشری: محەمەد پوورەوە چاپ و بڵاو کردۆتەوە.

ئەم چاپانەی دیوانی شاعیر لەگەڵ ئەوەی لە زۆر لایەنەوە کەم و کورتییان هەیە، بەڵام هەر کامە و لە کات و شوێنی خۆیدا بایەخێکی تایبەتی هەبووە. ئێمە ئەو چاپەی دواییمان کردۆتە بنەما بۆ لێکۆڵینەوە لە شیعر و بەرهەمەکانی شاعیر، بەوەی کە لە چاپەکانی پێشوو پێشکەوتووترە.

فۆرمی زاڵ و باوی بەرهەمی شیعری ئەحمەدی کۆر بریتییە لە غەزەل و قەسیدەی ئایینی، کە چەند دانەی غەزەلی وەسف و دڵدارییان لێ بترازێت، ئەوانی تر سەرپاکی دیوانەکەی بریتین لە قەسیدەی بەناوەرۆك ئایینی و خواناسیی سەرشار لە نەعت و موناجات و عیرفان.

دیارە غەزەل ئەو پارچە هۆنراوە بە فۆرم و قالب عەرووزییەیە کە بە شێوەیەکی گشتی لە (٢٠) دێر کەمتر بێت و ناوەرۆکەکەی لە دەوری وەسف و باسی جوانی و خۆشەویستی و ئەڤینیی ژندا بخولێتەوە، جا ئەو ژنە چ یاری دڵخوازی شاعیر بێت، یان هەر شۆڕەژن و جوان و نازەنینێکی دیکە.

غەزەلەکانی ئەحمەدی کۆر یەك دوو دانەیان بە ئاشکرا ڕواڵەتی غەزەلی دڵداری دەنوێنن و چێژ و بەرامە و سۆزی عیشقی مەجازییان لێ دەتکێ، دەنا ماباقی ئەوانی دیکە هەموو بەلای خۆشەویستیی پێغەمبەر و یارانی تەریقەتدا دەشکێنەوە، واتا مەبەست و ناوەرۆکێکی ئایینی وەردەگرن، بۆیە ڕەنگە ڕاستتر بێت بگوترێت پارچەی ئایینی نەوەی نازناوی غەزەلیان بەسەردا ببڕێت، یەکێك لە غەزەلە دڵدارییەکانی شاعیر ئەم دەقەیە:

شای غەزالان شۆخوشەنگان، زولف چەلەنگان راست و چەپ
دڵ چووسەنگان خوو پەلەنگان، دای لە قەلبم راست وچەپ
دای لە قەلبی من حەزینە، چەند خەدەنگی سەر بە خوینە
ئەو لە من کرد چەند برینە، خوێن بە خوڕ دێ ڕاست و چەپ
خوێن لە من دێ بێ قەرارە، وای لە من بەد شووم ستارە
ڕۆبنیشن هەرچی یارە، بۆم بگریەن ڕاست و چەپ
بۆم بگریەن زۆر بەجۆشە، پێم نەما هیچ عەقڵ و هۆشە
ماری ڕەش یەکسەر خرۆشە، عەقرەبان گرت راست و چەپ
مار و عەقرەب کرد هجوومە، ئەی لە خۆم بەدبەخت و شوومە
هیندیان شیر لێ دەسوومە، دێنە جەنگم ڕاست و چەپ
دێنە جەنگم چەند هەزارە، هیندییو ڕۆم و تەتارە
قەوسیان تیر لێ دەبارە، جووت بە جووت دێن ڕاست و چەپ
جووت بە جووت وا دێن خەدەنگە، ڕۆژی ڕوونم لێ بوو تەنگە
دەستەیی هیند و فەرەنگە، سەف بە سەف دێن ڕاست و چەپ
وا بە شیددەت دێنە خوارێ، دەستی من دامانی یارێ
خوێن لە چاوانم دەبارێ، جۆ بە جۆ دێن ڕاست و چەپ
جۆ بە جۆ سەرکرد لە دامان، فورقەتی بێ حەدد و سامان
ئەز دەنالم سوبح و شامان، سینە داغم ڕاست و چەپ
سینە داغ و دەردناکم، من لە دوی لوتفت هیلاکم
ڕووح و گیانی خۆ فیداکم، زیری نەعلت ڕاست و چەپ
ژێری نەعلت کوحلی چاوم، کوورەیی پڕ جۆش و تاوم
شیبهی پەروانە سووتاوم، دێمە گەردش ڕاست و چەپ
دێمە گەردش میسلی بادە، دڵ لە بۆیە نامرادە
ئاخ لە دەست جووتێك جەلادە، تیغ بە دەستن ڕاست و چەپ
تیغ بە دەستن مەیفرۆشن، بۆ هیلاکی جان بە جۆشن
عاشقانت خوێن دەنۆشن، جورعە جورعە ڕاست و چەپ
سووت دەروونم وەك زوخاڵێ، کەوتمە بەحری ناڵە ناڵێ

جـاریٚ ناپرســی لــه حالــیٚ، عاشــقانت ڕاســت و چــەپ
ئەحمــەدی کــوّری حەزینــه، دڵ لەســـەر ســیدق و یەقینـــه
یــاری خــوّت حــازر ببینــه، دوور و نــەزدیك ڕاســت و چــەپ
(دیوان: ١٦٩)

لـه پێشـەوه پێویسـته پەنجـه بـۆ ئـەو ڕاسـتییه ڕاکێشـین کـه شـاعیر لـه هۆنینــەوەی تــاروپۆی ئــەم هۆنراوەیــه لــه ژێــر کاریگــەریی غــەزەلێکی شــێخ ئەحمەدی جزیریدا بووه، که سەرەتاکەی بەم جۆرەیه:

ئـەو سـەحەر جـەولان ددت بایـیٚ سـەبایی ڕاسـت و چـەپ
سووسن و سونبول ب مەستی تێن سەمایێ ڕاست و چەپ
دا ژ محرابـا دوو نوونـان سـەجده بـت ئەسـوەد حەجـەر
دڵ ب میـزان ماهـیٚ نـەو ئـەبروو نومایـیٚ ڕاسـت و چـەپ
دڵ ژ بســـکا سلیســـلین بـــوو فـــڕ ددا خـــالا سیاهـــ
شــەهپەڕیٚ زوڵفــی شــەپال و دال دایــی ڕاســت و چــەپ

دیاره شاعیرانی ناوچەی موکریان له وێنەی ئەحمەدی کۆر و وەفایی و بەر لەوانیش ئیبنولحاجی زانـای نـاوداری موکریـان، سـەبارەت بـەوەی بەشـێکی ژیـان و تەمـەنیان لـه ناوچـەکانی شـەمدینان و بادینـان بـه سـەربردووه، لـه نزیکـەوه ئاشـنا و شـارەزای شـیعری کـوردی کلاسـیکی کرمـانجی بـوون، لەوانەش بەرهەمی شیعری فەقێی تەیران و مەلای جزیری، بۆیه شەقڵی فـۆرم و قالبی شیعری ئەم دوو شاعیرەی کرمانجی لای ئەوان ڕەنگـی داوەتـەوه بـۆ نموونه وەکو له پێشـووتریش نیشـانەی بـۆ کـرا، فـۆرمی بەنـدەکانی مەهـدی نامەی ئیبنولحاج له فۆرمی بەیت و بەندەکانی فەقێی تەیران دەچێت. وەکـو چۆن ئەم پارچەیه و گەلێ لـه تێکسـته شـیعرەکانی دیـوانی ئەحمـەدی کـۆر، ئەگەر مەسەلەی ڕەچـاوکردنی فـۆرمی بـەیتی شـیعری کلاسـیك و سـتوونی و کێشی عەرووزی نەبێت، ئەوا دەبێـت دێڕەکـان لـه کـاتی نووسـینەوەیاندا لـه شێوەی بەندی چوارین ڕێك بخرێنەوه، وەکو لەو وێنەیەدا به دیار دەکەوێت:

شـــای غــەزالان شۆخوشەنگان
زولف چەلەنگان ڕاسـت و چەپ
دڵ چووسەنگان خوو پەلەنگان
دای لە قــەلبم ڕاســـت و چـــەپ
دای لە قـــەلبی مـــن حـــەزینە
چەن خەدەنگی سەر بە خـوینە
ئەو لەمن کــرد چەنـد بـــرینە
خوێن بە خوڕ دێ ڕاست و چەپ
خوێـــن لە مـن دێ بێ قـــەرارە
وای لە من بـەد شـووم سـتارە
ڕۆبنیشـــن هــەرچـــی یــــارە
بۆم بگـــریەن ڕاســـت و چـــەپ

ئـــەوەی دەتـــوانین لـــەم غەزەلـــەی ئەحمـــەدی کـــۆردا بیخوێنینـــەوە و هەڵوەستەی لەسەر بکەین چەند خـاڵ و دیاردەیەکـە، کـە بەشـی هـەرەزۆری بەرهەمی شاعیر لەو چوارچێوەیەدایە، ئەویش ئەم خاڵانەن:

١- پارچـــەکە لەســـەر کێشـــێکی عـــەرووزی خـــاو و نەفـــەس درێـــژدا هۆنراوەتەوە، کە بریتییە لە کێشی (ڕەمەڵی هەشت هەنگاوی مەحزووف یـان مەقســوور). لــە کــۆی (٤٨) تێکســتی ســەرجەمی دیوانەکــەی شــاعیر (٣٦) پارچەیان لەسەر ئەم قالبە کێشە هۆنراونەتـەوە. ئەمـە لـە شـیعری کـوردی کلاسیکدا بەوە ناسراوە کە کێشێکی خاو و کشاوی نەفەس درێژە و یارمـەتی شاعیر دەدات کە بەکاوەخۆ مەبەستەکانی لە دوتـوێی دێرەکانـدا دەربـبڕێت، زۆرتــریش بــۆ مەســەلەکانی عیشــق و پاڕانــەوە و موناجــات دەگونجێــت و شــاعیرانی کــوردیش زۆر بــە پــیر ئــەم کێشــەوە چــوون و لــە غــەزەل و قەسیدەکانیاندا پێشوازییان لێ کردووە.

٢- هەر لەم تێکستی غەزەلـەی شـاعیردا دیاردەیـەکی جوانکـاری سـەرنج ڕادەکێشـێت کـە ئـەویش دیـاردەی کـەرتکردن و سـەروای ناوخۆییـە. کـە

شاعیران زۆرجار بۆ خاتری زیادکردنی ئاواز و مۆسیقای شیعری و ڕەواج پێدان و کاریگەریی زیاتر بەلای گوێگر و خوێنەراندا پەنای بۆ دەبەن.

ئەم هونەری کەرتکردن و سەروای ناوەکییەش وەکو دیاردەیەک سەرلەبەری تێکستەکانی دیوانی شاعیری داگرتووە، کەم تا کورتێک لە چەند تێکستدا ئەو دیاردەیە بەدی ناکرێت، ئەگەر بەمەبەستی دەستنیشانکردنی ڕادەی زاڵبوونی ئەم دیاردەی هونەری شیعری لە بەرهەمی شیعری ئەحمەدی کۆردا پەنا بۆ ژمێرە و ئامارێک بەرین ئەوا بە دڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین لە ٥٠٪ی بەرهەمی شاعیر هونەری کەرتکردن و سەروای ناوەوەی تیادا پەیڕەو کراوە، ئەنجا دیارە ئەم کارەش وەکو دەگوترێ هونەرە و پێویستی بە بەهرە و سەلیقە و کارامەیی هەیە و هەروا بە سانایی نایەت بەدەستەوە، ئەمەش ڕادەی هونەرمەندیی شاعیرمان بۆ بە دیار دەخات.

تەنانەت لە قەسیدەیەکی دیوانەکەیدا کە ناونیشانی (خارکیشتان گوڵ نەچید)ی بە سەرەوەیە، جۆرێکی تایبەت لە کەرتکردن پەیڕەو کراوە، کەوا ڕەدیفی ناوەکیشی بە دوادا هاتووە، تاوەکو ئاوازو ڕیتم و ئاهەنگی مۆسیقایی شیعرەکە بەوپەڕەکەی بگەیەنێت، لە ڕاستیدا ئەمە کارێکی زۆر هونەرمەندانە و ناوێزەیە و کەمتر لە شیعری کوردیدا بەرچاو دەکەوێت:

مۆم زبانان دڵ چو سەنگان، قوتنی ئەعزای دڵ حەدید

شێرشکاران خووپڵنگان، پێ لە ڕێی جانان بوڕید

چی لە ڕێی جانان بە دوورە، دەرهەوای نەفسی غەروورە

ئەو لە نێو عام چاك زهوورە، قەلبی جەبباری عەنید

قەلبی عاسی و سەر لەبەر ئەو، واعیزی دڵ چون حەجەر ئەو

سوورەت ئینسان تەبعی خەر ئەو، عەبدی شەیتانی مەرید

ئیسم و ناوی شوور و شەڕ ئەو، دڵ بۆ فیعلی بەد مەقەڕ ئەو

خوێنەخۆر وەك شێری نەڕ ئەو، مەی لە جامی بەد چەشید

مەستی جامی بێ تەمیز ئەو، نائیمی قەت لا یەقیز ئەو

غافیلی ڕەببی عەزیز ئەو، پەندی ئەلخەنناس شەنید

بەلعــەمی کامیــل علــووم ئــەو، واجیبــی ســەنگی ڕجــووم ئــەو
ئــەهلی مــوزلیم و زەلــووم ئــەو، بــادی جــەهل دەر وی دەمیــد
جاهیــل و ناشــی و نــەزان ئــەو، یــەك دڵ و پــەنجا زوبــان ئــەو
دەر ڕەهــی عیشــق بــەدگومان ئــەو، پــا لــە ڕێــی حــەق بەرکەشـید
پــا لــە ڕاهــی حــەق بە دوور ئەو، شێت و بێ عــەقل و شعوور ئەو
بــۆ تەمــەع دڵ چــون تــەنوور ئــەو، نیکــی ئــەز دەســتەش ڕەمیــد
بــوو لــە چاکە بێ تەلــەب ئەو، شــووم و بێ شــەرم و ئــەدەب ئەو
ئیســـمی خاســـی نامـــدار ئــــەو، کـــەم دڵ و دیـــن ناڕەشـــید
مێـــزەری زاهیـــد بەســـەر ئـــەو، خەرقـــەیی عابیـــد لەبـــەر ئـــەو
مورشـــیدی کامیـــل لـــە دەر ئـــەو، بـــاتینی شـــیبهی یەزیـــد
بــاتینی جــەللاد سـیفەت ئـەو، ئەبلــەهی بێ نــەقش و خــەت ئەو
دوور لـــە عـــەقڵ و مەعریفـــەت ئـــەو، دڵ ســـیاه و تـــەن ســـفید
دڵ چو قیر و تەن چو بــەرف ئەو، سامیعی نەشنوردە حــەرف ئەو
ئەبلــەهی بێ سوود و ســەرف ئەو، چوست لــەڕێی ناحــەق دەوید
چوست لە ڕێی جەنگ و جیدال ئەو، دەم پڕ ئەز فەخرو نــەقڵ ئەو
دڵ بـــە دونیـــا ئیشـــتیغال ئـــەو، تـــەن وەکـــو قەســـری مەشـــید
مـــــەدحی وان بـــــەد زات شــــیعاران، نایەتـــــە ئــــــەلفاز و زاران
گـــەر بـــەیان کـــەن ســـەد هـــەزاران، شـــاعیرانی چـــون لـــە بیـــد
ئەحمـــەدی کـــۆر تـــۆش لـــەوانی، دات بـــە بـــاد عـــومری جـــەوانی
ئـــاخر لـــەم دونیـــات نـــەزانی، خارکیشـــتان گـــوڵ نەچـــید

(دیوان: ١٨٤)

ئەم مەسەلەی (ڕەدیف – پاش سەروا) هێنانەوەیە، ئەگەرچی بوار لە بەردەمی شاعیردا تەنگەبەر دەکاتەوە چونکێ لە سەرەتاوە تا کۆتایی شاعیر ناچار دەبێت پابەندی هەمان پاش سەروا بێت، بەڵام لە بەرامبەردا لەلایەك کارامەیی و لێهاتوویی شاعیر دەنوێنێت و لەلایەکی دیکە شیعرەکە دەکاتە

پارچـەیەكی پـڕ لـە ئـاواز و زەمزەمـە، جگـە لـەوەش پـاش سـەرواكە وەكـو پنتكێكـی دەلالی لیٚ دێـت جۆرێـك لـە یـەكێتی بابـەت بـە هـەموو پارچـەكە دەبەخشێت[٣٠].

یەكێكی دیكە لە هونەرەكانی جوانكاری كە لـە شـیعری ئەحمـەدی كـۆردا زۆر ڕوون و بەرچاوە، ئەو هونەرەیە كە بە (رد الصدر علی العجز) ناودەبرێـت و خاوەنی (ئەنجومەنی ئەدیبان) لەو تاكە تێكستەی شاعیر كە لـە نامەكەیـدا هێناویەتەوە پەنجەی بۆ ڕاكێشاوە.

عەزیز موحەمەد پـووری ئامادەكـاری دیـوانی ئەحمـەدی كـۆر نـاوی نـاوە (كلكـە وە سـەركردنەوە) و، مـن پـێم وایـە ئەگـەر نـاوی نابـا (كلـك وەسـەر گێڕانەوە) وێچووتر دەبوو، ئەنجا بەم شێوەیە پێناسەی بۆ كردووە:

(ئەوەیـە ئـەم وشـەی كەوتۆتـە كۆتـایی كـوتی یەكـەمی هەڵبەسـتێكەوە بخرێتە هەوەڵی كوتی دووهەمی هەمان هەڵبەستەوە)[٣١].

دیارە جاری وا هەیە گێڕانەوەكە لە وشەیەك زیاتر دەگرێتەوە، واش هەیـە كتومت نابێت، بەڵكو وشە كۆتاییەكانی دێری یەكەم بە هەندێ دەستكاری و ئاڵوگۆڕەوە دووبارە دەبنـەوە. دیـارە وەكـو لـە شـیعر و بەرهـەمی شـاعیردا بۆمان بە دیاردەكەوێت و وەكو تۆژەری ناسراوی كورد عەزیز گـەردی دەڵـێ: (ئەحمەدی كۆر لە ڕیزی هەرە پێشەوەی ئەو شاعیرانەیە كە ئـەم هونـەرەیان بـە هـەموو جۆرەكانییـەوە بـەكارهێناوە، زۆر لـە هۆنراوەكـانی بـەم هونـەرە جوانكارییە سەرەتا و كۆتایی دێڕەكانیـان بەیەكـەوە بەسـتراوە)[٣٢]. نـەوەك زۆر وەكو عەزیز گەردی دەڵێت، بـەڵكو لـەو شـێوە ئامـارەی كـەوا ئێمـە بـۆ سـەرجەم تێكسـتە شـیعرییەكانی دیـوانی شـاعیرمان ئـەنجام داوە بەدیاردەكەوێت كـە شـاعیر لـە نیـوەی زیـاتری شـیعرەكانی نێـو دیوانەكـەی پەیڕەوی لەم هونەرە شیعرییە كردووە[٣٣].

لێـرەدا نموونەیـەك لـە دیـوانی شـاعیر بـە ناونیشـانی (دڵبـەری مەسـت و خەرام) دەهێنینەوە:

دڵبەرا دایم دەناڵم ئەز بە سینەی پڕ لە دەرد

جاریٚ ناپرسی لە حاڵم بۆت دەکێشم ئاهی سەرد

بۆت دەکێشم چەندە زەحمەت، سەرزەنشت و لۆم و میحنەت

یار ئەوە باشەرت و میننەت، خەستە دڵ بۆت بێتە گەرد

خەستە دڵ بۆت بیٚ بەخاکە، ڕوومەتت پڕ نووری پاکە

هەر لە جێی دەردم دەواکە، سەد برینت تازە کەرد

چەند برین و زەخمی تازە، جێی خەدەنگ و نێش و گازە

ئەوڕۆ نەمدی دیدەبازە، توند و تیژ ئازادە مەرد

لای نەدا جارێك وەسەرمە، بۆچ کە ناپرسی بەنەرمە

هەڵگران لێم عار و شەرمە، زەعفەرانم ڕەنگ زەرد

زەعفەرانم ڕەنگە وەك بەی، ئاه و ناڵەم دیٚ پەیاپەی

حەق کەرەم کا جورعەییٚ مەی، سەعییو ڕەنجم دا لە بەرد

سەعیی و ڕەنجم بەعەبەس چوون، عومری رامبوارد بە هەوەس چوون

تا لە تەنها بۆ قەفەس چوون، خوێنی جەرگی خۆم دەخوارد

خوێن و زووخاوم تەعامە، ئاه و ناڵەم سوبح و شامە

دڵبەری مەست و خەرامە، سونبول و ڕەیحان و وەرد

سونبول و ڕەیحانی تەڕبوو، هیند و ڕۆمم لیٚ بە شەڕ بوو

تەختی ویم لیٚ موستەقەڕ بوو، ساف لە کۆیی تەختی مەرد

ساف لە کۆیی تەختی کاوس، هیند و فەرەنگ تاتار و ڕووس

ئەو کەسیٚ وا بۆ تۆ مەحبووس، وان بەحەسرەت جان سپەرد

ئەحمەدی کۆر دڵ بزووتی، جوستوجۆ وەك عەنکەبووتی

ئەو کەسی وا بۆی دەسووتی، کردییە (قەیس) و نای لە هەرد

(دیوان: ١٨٣)

دیارە ئەم هونەرە زیاتر لە پارچەی غەزەل و چەند قەسیدەیەکی شاعیردا پەیڕەوی لیٚ کراوە جگە لەو (١١) دانە تێکستەی پێجینە بەند و ئەو تەنها دانە تەرکیب بەندەی کە لە دیوانەکەدا هاتوون.

سێبەری شیعر و بەرهەمی شاعیرانی پێشوو، لەوانەش شیعرە داستانی و بەند نامەکانی (فەقێی تەیران) و زانای هاونیشتمانی خۆی (ئیبنولحاج) بە سەر بەشێکی شیعر و هۆنراوەکانی ئەحمەدی کۆرەوە دیارە، دیارە ئەحمەدی کۆریش کاریگەری بەسەر شاعیرانی دوای خۆیەوە داناوە[٣٤].

ئەمە کارێکی ئاساییە و وەکو لە زانستی (دەقئاوێزان)دا باس دەکرێت، تێکستی خالیس و سەربەخۆ بوونی نییە، بەڵکو هەر شیعر و بەرهەمێك ئەڵقەیەکە لە زنجیرەیەك بە ئەڵقەکانی پێشەوەی خۆی و دوای خۆیەوە گرێدراوە. بۆ نموونە ئەحمەدی کۆر تێکستێکی ئایندارییی ڕەوان و پاراوی هەیە، کە دەشێ لە شێوەی چوارینی تەرجیع بەنددا بخرێتە ڕوو، کە هاوشێوەی چوارینە بەندەکانی فەقێی تەیران و چوارینە تەرجیع بەندەکەی مەهدی نامەیە و بەم چەند دێرە دەست پێدەکات:

شەو دێ لە عومرم کەم دەبێ
ڕۆژ دێ لە عومرم کەم دەبێ
ئەز خۆفی وی ئافەت دەبێ
جاچۆن دڵم پڕ غەم نەبێ

دونیا بەوەندە مەکروفەن
ڕوح خۆشەویستە دەربەدەن
هیجرەت دەکاتن ئەز وەتەن
جا چۆن دڵم پڕ غەم نەبێ

هەر کەس بڕێکی بێ کەماڵ
دونیا بەوێ پووچی و بەتاڵ
نابێ کە نەیکاتن خەیاڵ
جا چۆن دڵم پڕ غەم نەبێ

فەرزەند و خزم و داك و باب
دەمرن ئیدی نادەن جەواب
بۆ تۆ بەسە هێندە خیتاب
جا چۆن دڵم پڕ غەم نەبێ

دونیا بۆ کەس ناچێتە سەر
بێ ئیعتیبارە بێ هونەر
دەمرن فەقیر و موعتەبەر
جا چۆن دڵم پڕ غەم نەبێ

تێکستەکە تا (١٧) بەیت و بەند درێژە دەکێشێت و بەم جۆرە کۆتایی دێت:

دەجا وەرە سەیری مەزار
دەمرن فەقیران و هەژار
تێیدا وەکو بوون چەند هەزار
جا چۆن دڵم پڕ غەم نەبێ
ئەی ئەحمەدی کوڕی حەقیر
لە دەستی نەفسێ بووی ئەسیر
جەهەنەمت کردووە لە بیر
جا چۆن دڵم پڕ غەم نەبێ

(دیوان: ٢٧٢)

وەفایی شاعیری شەیدا و جوان پەرست و هاوسلووك و هاونیشتیمانی شاعیر، لەسەر هەمان ڕێ و ڕچە تێکستێکی لە شین و لاواندنەوەی ئەحمەدی کۆردا هۆنیوەتەوە کە تیایا دەڵێ:

هەی دڵ وەرە هوشیار ببە
هذا طریق العاشقین
مەحوی جەمالی یار ببە
هذا طریق العاشقین
لەم لاوە گریەی نای و نەی
لەو لاوە خەندەی جامی مەی
ئاگر لە عالەم بەردەدەی
هذا طریق العاشقین

جارێ لە چاوان بگرە خەو
بگری بە ناڵەی نیوە شەو
تا بێتە دەر ئەو ڕۆژی نەو
هذا طريق العاشقين
شـــۆڕی دڵ و ســـۆزی دەروون
زووخاوی جەرگ و مەوجی خوون
خوێنـی گەش و فرمێسـکی ڕوون
هذا طريق العاشقين
تا دەڵێ:
بولبـــول دەناڵێنێ حـــەزین
گوڵ دێتە عیشوە و پێکەنین
بگری بە سـۆزی ئاتەشـین
هذا طريق العاشقين
کـێ وەك وەفایـی بەنـدەیە
لەو جامی دڵ گوڵ خەندەیە
بەو جامی خـزری زینـدەیە
هذا طريق العاشقين

(دیوانی وەفایی: ٢٣٨)

هـەردوو چـوارینە تـەرجیع بەندەکـەی ئەحمـەدی کـۆر و وەفـایی لەسـەر هەمان کێشی عەرووزی ڕەجەزی هەشت هەنگاوی تەواو: (مستفعلن مسـتفعلن مسـتفعلن مسـتفعلن) × ٢ هۆنراونەتـەوە لـە دیـوانی ئەحمـەدی کـۆردا (١١) قەسیدەی موسەممەتی پێنجین و مولەمـەعێکی پێنج خشتەکی کـە لەسـەر شیعرە ناودارەکەی حـافیز (الا ایهـا السـاقی) دامـەزراوە، لەتـەك یـەك دانـەی قەسیدەی تەرکیب بەند هەیە.

لە ریزی قەسیدە پێنجینەکاندا دانەیـەکیان لەسـەر شـێوەی موسـەممەتی پێنجینیی مولەمـەع دامـەزراوە شـاعیر لـە چـەند بەندێکدا ئەسـپی خـۆی لـە

هۆنینەوە بە هەر چوار زمانەکە (کوردی، فارسی، عەرەبی، تورکی) تاوداوە جگە لە سوود وەرگرتنیشی لە تێکەڵاوکردنی شێوە زارەکانی سۆرانی و کرمانجی و هەورامی ئەم تێکستە جۆرێك لە هونەر و خۆنواندنی سەبك و شێوازی شیعری دەگمەن و جیاوازی تیادا خراوەتە ڕوو:

شاهی موڵکی یەسریب و سوڵتانی تەختی مەدەنی
ئەی گوڵی باغی لەتافەت زین کودامین چەمەنی
قیبلەگای گشت مەهوەشانی تۆ بەشیرین دەهەنی
ڕەحم ئیلە بیر باسوە دۆینم گوێلمی ئیسترسەنی
دلـــني لان اراكً في بعيـــد الـــوطني
ئەز بەقوربانی تە بم ئەی شاهی ئەربابی وەفا
میهری تۆ هەرگیز نەگەردەد دەر دڵی عاشق خەفا
چەشمی دێو جارێك بماڵۆ بەرسەرم دەستی جەفا
ئیستەمەم سەنن سیوادان دونیادا زەوق و سەفا
وەی سەنن کەمەند ئەلندەن قوڕ قوڕام بوقسن مەنی
(دیوان: ٢٦٣)

ئەمە قەسیدەیەکی درێژە و لە (٢٧) بەندی پێنجین پێکهاتووە. لە بەندەکانی دواتر شاعیر زیاتر بەلای کوردیدا شکاندوویەتییەوە و زمانەکانی دیکەی وەلا ناون.

لە دیوانی شاعیردا تەنها دانە تێکستێك کە ناچێتە نێو چوارچێوە و قالبی کێشی عەرووزەوە، ئەو شیعرە ناودارەیەتی کە بە (بەهارە) یاخود (دەڵێن ئەوڕۆ بەهارە) ناونیشان کراوە. دیارە ئەم تێکستە بێ کێشە نییە، ئەوەتا سەید نەجمەدینی ئەنیسی، بڵاوکەرەوەی چاپی دووەمی (دیوانی شێخ ئەحمەدی کۆر) دەڵێ: شیعری (بەهارە) هی شاعیرێکە بە ناوی (شێخ ئەحمەدی شێخ یاب) و هی ئەحمەدی کۆر نییە[٣٥]. بەڵام عەزیز موحەمەد

پوور سووره لەسەر ئەوەی کەوا (ئەحمەدی کۆر) و (ئەحمەدی شێخ باب) و (مەلا ئەحمەدی کۆری ئۆمەرگوممەتی) هەموویان هەر یەکێکن و هۆنراوەی (بەهارە)ش بەگوێرەی چەند کۆنە دەستخەت و دەستنووسێك کە لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم و لە شاری کەرکووك نووسراونەتەوە بەناوی ئەحمەدی کۆرەوە تۆمار کراون. ئەنجا هەر بەو بۆنەیە وا هاتووە کە ئەو هۆنراوە موناجات ئامێزەی کە سوورەتی فاتیحای گرتۆتە خۆ و بەم دێرانە دەست پێدەکات:

یاڕەسوڵوڵلا زەلیل و دڵ حەزینم ڕەحمەتێ
موستەمەند و بێ قەرار و بێ قەڕینم ڕەحمەتێ
ڕاحەتی قەلب و وجوود و عیززەتی نەفسم نەما
وەقتی مردن حافیزی ئیمان و دینم ڕەحمەتێ
دادخواهی مەحشەر و پشت و پەناهی موئمینان
هەمنشینی ذاتی وەحدەت ئافەرینم ڕەحمەتێ

وەك چۆن لە سەرەتای چاپەکانی دیوانی (حەمدی – ئەحمەد حەمدی بەگی ساحێبقڕان – ١٨٧٥ – ١٩٣٦)دا هاتووە، ئەمیش هەر هی ئەحمەدی کۆری موکریانییە و بە هەڵە پەڕیوەتە نێو شیعر و دیوانی حەمدییەوە. (بەهارە) تێکستێکی پێنجینەبەندە و لە (١٣) پێنجین پێکهاتووە. لەسەر کێشی (١٤) بڕگەیی هۆنراوەتەوە، کە لە دوو هەنگاوی (٧+٧)دا پێك هاتووە کە وەستان لە ناوەڕاستی هەنگاوەکاندا دەبێت، لێرەدا چەند بەندێکی دەخەینە ڕوو:

مەکەن مەنعی عاشقان عاشق کاری دیژوارە
هەرچی عیشقی لە دڵ بێ، بێ سەبر و بێ قەرارە
دائیم لەبەر هیجرانێ، ڕەنگ زەرد و لێو بەبارە
دەعیشقێدا سووتاوم، غەمم لە چوار کەنارە
لەبەر دەرد و حەسرەتان، گریانم دێن هەزارە

گـەلۆ دەردان ئـەز هـەڵگرت، سـاتێ نـاگرم قـەرارێ
شـەو و ڕۆژێ ناسـەبرێم، لەبـەر غـەمی دەیـارێ
دڵـی مـن هێنـد لـە جۆشـە، ئەسـرینم دێنـە خـوارێ
مـەگین بـەوەی سـاکیت بـێ، ببـێن دەنگـی بـەهارێ
بـەگوڵانم دێـن سـەبووری سـەر بێننـە دەر لـە خـارێ
مزگێنـی بـێ لـە یـاران دەڵـێن ئـەوڕۆ بـەهارە
هاتن تەیری دەڕەنگین جووت بەجووت بوون قەتارە
نیشـتن لـە دەم شـەتاوان، زەینـی کـە چـەن هـەزارە
ڕەنگاندنیان قۆپی و شـەن، لـە هـەر گۆشـە و کـەنارە
گـوڵ هاتنـە پێکـەنینێ، نـە یـەك نـە چـەند هـەزارە
هـەوری دەڕەش دەهـاتن، گرتیـان بـەری ئاسمـانێ
غـەمی دڵـم چـەند زۆرن، بـابڕۆن دەگـەڵ ئەسـتانێ
لـە گـوڕەی دە شـەماڵی، لـە ڕێژنـەی دە بـارانێ
کوێستان مابوون لە تـەمێ، هـەوەڵ مـانگی نیسانێ
بـە سـروەی دەشـەوبایە، گـوڵ خـۆی داوە لـە سـانێ
دووبەندی دواییشی بەم جۆرەیە:
بـۆنی گـوڵان ئـەز هـەڵگرت، لـە دەم جـۆ و سـەراوان
هـاتن تـەیری گـەرمێنێ، کـەوتن لـە دەم شـەتاوان
لـە هاشـەی دەشـالووری، گـڕ بەربوونـە هـەناوان
فرمێسکم دێـن بـە جووتـە، خوێنـاوم دێـن لـە چاوان
لـە حەسـرەتی دەیـارێ، دەنـاڵم وەك سـووتاوان
لەبـەر غـەمی دەیـارێ، شـەو و ڕۆژم خەونایـە
چەن جوامێر و سوارچاکن، کۆچیان کرد لە دونیایە
ئەحمـەد ئـەتوش ڕادەبری، یـار بـۆت دەکـەن دوعایـە
مزگێنـی بـێ لـەیاران، جـێن جەننـەتول مەئوایـە
ئـەو بـەهاری بـەگوڵزار، بـۆ کـەس دەتـاریف نایـە
(دیوان: ١٩٧)

ئەوەی لەو تێکستە لە بەر چاوە، جۆری ئەو وەسفە جوان و دڵگیرە ڕەنگینەی وەرزی بەهارە، بەو دەربڕین و زمان و داڕشتنە خۆماڵی و ناوچەییەی وڵاتی موکریان. ئەم دیاردەی ڕەنگدانەوەی شێوە ئاخاوتنی موکری، کە وەکو پرشەنگی پەلکەزێڕینە باڵا پۆشی ئەم تێکستە بووە و لە شیعرەکانی دیکەی شاعیریش هەمیشە وەکو تایبەتمەندییەکی زمانی شیعری خۆجێیی هەمیشە دەدرەوشێتەوە. سەرباری ئەوەش ڕادەی کاریگەربوونی شاعیر بە شیعری فۆلکلۆری و پەند و بەیت و باوی ناوچەکە نیشان دەدات، کە ئەمەش وەکو ڕواڵەتێك سێبەر و سایەی بەسەر سەرلەبەری شیعر و هۆنراوەکانی شاعیرەوە دیارە، ڕەنگە دوو هۆکار لەپشت ئەم خەسڵەتانەوە بن:

یەکیان ئەوە دەگەیەنێ کەوا پاشخان و پێشینەی ڕۆشنبیریی شاعیر ئەوەندە بەرز و باڵا نەبووە، زمان و ڕۆشنبیرییە ئەدەبییەکەیشی هەر تۆزێك لە سەرەوەی ڕۆشنبیریی گشتی ئایینی و شیعری میللی و بەیتی کوردیدا ماوەتەوە تەنات لە وەسف و وێنە و دەربڕینیشدا هەر لە بازنەی وێنەی وەسفیی راستەوخۆ و ئاستێك لە لێکچواندنی سادە ماوەتەوە ئەویش بەزمان و داڕشتنێکی میللی و ساکار.

دووەمیان ئەوەیە کە گۆیا لە تافی لاوێتیدا گوێیندەیەکی گەڕیدە و دەنگ خۆشێکی زیرەك و لێهاتوو بووە دیارە ئەم رابردووە هونەری و ئەدەبییەش، لە قۆناغەکانی دواتردا کاریگەریی خۆی نواندووە لەسەر نەخشاندنی کر و ئاکار و زمان و دەربڕین و کێش و ئاوازی هۆنراوەکانی.

مەسەلەیەکی گرینگ و بنەڕەتی لە شیعر و هۆنراوەکانی ئەحمەدی کۆردا کە پێویستە تیشکی بخرێتە سەر، ئەو رواڵەت و ناواخنە ئایینییە چڕ و بڵاوەیە کە وەکو مۆرکێکی تایبەت لە موناجات و پاڕانەوە و خۆشەویستیی خوا و پێغەمبەر و، هێنانەوەی واتا و دەلالەتەکانی قورئان و حەدیس لە شیعرەکانی و دواتریش هێنانە گۆڕێی نەریت و مەسەلەکانی تایبەت بە عیشقی سۆفییانەیە، کە سەرلەبەری شیعر و بەرهەمی شاعیریان گرتۆتەوە.

ئەنجا هەر ئەو عیشق و سەودایە وای لە شاعیر کردووە، شیعرەکانی دارماڵ بێت لە ئایەت و حەدیس و بڕگە و زاراوەکانی ئایینی ئیسلام تا ئەوەی وەکو شاعیرێکی لاهووتی شەیدای پێغەمبەر و ئایین و تەریقەت دەرکەوێت.

بۆ نموونە یەکێك لە تێکستە پێنجینە درێژەکانی بریتییە لە قەسیدەی (ژاری عیشق) کە لە (٢٨) بەندی پێنجین پێکهاتووە، کە هات و شەرح و پەراوێزی تەواوی بۆ بکرێت دەبیندرێت کەوا چۆن شێوە ئینسکلۆپیدیایەکی ئایینی وەردەگرێت، لە دووتوێی بەندەکاندا لە سەرەتا ئاماژەیەکی زۆر بۆ چیرۆکی پێغەمبەران هەیە، لە وێنەی چیرۆکی ئادەم و حەوا، ئیبراهیم و تۆفانی نووح، یوونس و یەعقووب و یووسف و عیسا و مریەم، لووت و ساڵح و یەحیا و زەکەریا و یوشیع و جەرجیس و ....تاد ئەنجا داستانە ئایینیەکانی وەکە ئیسرا و میعراج و ئەهلی غار، مووسا و کێوی توور، حەکایەتی دەجال، قەومی عاد و سەموود. ئەنجا ژمارەیەکی زۆر لە ناو و ڕەمزە داستانییەکانی سۆفیگەریی ڕۆژهەڵاتی هێناوەتەوە، لە وێنەی داستانەکانی، شێخی سەنعان، مەنسووری حەللاج، حەکیم و لوقمان، بەلقیس و سلێمان و داستانەکانی لەیلا و شیرین و خەزاڵ و زولێخا و....تاد.

دیارە بە زمانی ئیماژ و نیشانەوە بۆ ئەم ناو و ڕەمز و چیرۆکانە، شاعیر مەبەست و بیر و هزری خۆی دەربڕیوە. لە قەسیدەی (راهی عیشق) کە لە (٣٩) بەندی پێنجین پێك دێت درێژترین قەسیدەی دیوانەکەیەتی لەسەر هەمان داب و ڕێوشوێنی قەسیدەکەی پێشوو شاعیر پەنا بۆ رەمز و داستان و چیرۆکە ئایینییەکان دەبات. لە عاشقە مێژووییەکانی ڕۆژهەڵات ناوی مەجنوون و سەنعان و فەرهاد و وامیق دەبات، بەلای شانامەدا دەچێ ئاماژە بۆ چیرۆك و سەرگوزەشتەی (پیلەتەن، ئەشکەبووس، رۆستەم، گورشاسب، گودەرز، تووس) دەکات. باسی عیلم و عەمەل و خوو خدەی عاشقانی راستەقینە دەکات. دوو بەندی تێکستەکە لەگەڵ بیرۆکەی فەلسەفەی عیشق و خۆشەویستی خودایی لای (رابیعەی عەدەویە)دا ڕێك دێتەوە، کاتێك عیشق و سەودا و خۆشەویستیی زاتی یەزدانی مەزن خۆی لەخۆیدا دەبێتە تاکە

ئامانج و مەبەست بۆ پەرستن و پەیڕەوکردن، لە بری ترسی ئاگر و سووتانی دۆزەخی ئاخیرەت یاخود شادبوون بە چێژ و خۆشیی بەهەشت، شاعیر لەو بارەوە دەڵێ:

گەر لە بۆ ئیمانە تاعەت، غەیری کوفرم نین چ کار
گەر لە بۆ جەنناتە تاعەت، نامەوێ جوز قەعری نار
نیم خەدیمی تاعەت و تەقوایە ئەز پا بۆسی یار
ڕووسواو بەدنامی دونیا، نامەوێ نامووسی عار
تۆبە لەو زوهد و ڕیای پڕ عوجب و پڕ کیبر و نحووس
مەزهەب و میللەت لە بۆ عوششاق نییە جوز ڕوویی یار
عاشقان غەیری جەمالی یار چ ناکەن ئیختیار
ڕۆژ و شەو بۆ روئیەتی جانانە، خۆی دەر ئینتیزار
غەیری وی بانار و جەننەت کوفر و ئیمان نین چ کار
نایەوێ چی نەفعی نەفسە جوز زەرەر شەڕی نفووس

زاڵبوونی مەبەست و دەربڕین و تێرمی زانست و زاراوەکانی ئایینی و تێهەڵکێش و بڵاوبوونەوەی گەلێك ڕستە و بڕگە و دەستەواژەکانی قورئان و حەدیس بە ناواخنی هۆنراوەکانی شاعیردا، کارێکی وای کردووە زمانە شیعرییەکە لێوانلێو ئاخناو بێت بە وشە و پێکهاتە و زاراوەی عەرەبی و ئیسلامی، تەنانەت لە هەندێ تێکستدا زمانە شیعرییە کوردییە خۆماڵییەکە لە نێو شەپۆلی وشە و زاراوەی بێگانەی عەرەبی و فارسیدا خنکاوە.

دیسان شاعیر بە شێوەیەکی بەرچاو پەنای بۆ ڕێزمانی ڕستەسازی و پێکهاتەی فارسی بردووە لە دەربڕینی هزر و مەبەستەکانی، ئەم دوو بەندە لە پێنجینی ناوبراوی پێشەوە تا رادەیەك تیشك دەخاتە سەر ئەو مەبەستانە:

بشنەو ئەز مەن یەك حەدیث ئەز جەنبی (رب العالمین)
یاعیبادي إن عرشي في فؤاد المؤمنین

قالَ (نحن اقرب اليه من حبل الوريد) منه مبين
فاعبدوني لاإله إلا أنا حق اليقين
عاشقان گوفت (لي مع الله) ماقه ديميم نەحدووس
ئەی دڵی سەرگەشتەیی ئەبلەی زەعیفی نابەکار
قەولی جانان نابیّ حاڵی، تا لەچاوان خوێن فوار
پێشەوایان خوێن دڵی خۆ، کردە قووتی ئینتیزار
خۆزی من گورگین سەگێك بام، کەوتە بەردەرگایی یار
سەرد و گەرم و زەجر و زەرب و جارجارە خاکبووس

لە سەرێکی دیکە جێناوە قالبی (ئەن)ی کەسی یەکەمی ئاخێوەر لە زمان و دەربڕینەکانی شاعیردا حزوورێکی بەرچاوی هەیە، دیارە بەکاربردنی ئەو جێناوە قالبە لەو رۆژگارەدا لە برەودا بووە، بەر لەوەی لە دیالێکتی کوردیی ناوەڕاستدا پەیتا پەیتا شوێنەواری ون بێت تا بە تەواوی فەرامۆش بکرێت و (من)ی بەرکاری جێگاکەی بگرێتەوە.
وەك لەم دێرانەدا هاتووە:

دڵبەرا دایم دەناڵم، ئەز بە سینەی پڕ لە دەرد
جاریّ ناپرسی لە حاڵم بۆت دەکێشم ئاهی سەرد
****
دائمەن ئەز هەر دەناڵم، جان و دڵ وەك کۆی زوخاڵە
کوشتەی دوو برۆی هیلالە ئەی گوڵی ئەغیار و یار
****
لە کوێستانی دەوا رەند، دڵی ئەزە حەزینە
گوڵبون لەدەم ڕووباران، جوان دەبوون بە پەرژینە
بابێن گوڵان ببینن هەرکەس دڵی غەمگینە
ئەو گوڵی دە دونیایە، وەفایان بۆ کەس نینە
خۆشی لە بۆ وان کەسان، دڵ بەدونیّ خۆش نینە

ئەمە جگە لە (أن)ی ئامرازە پێشگری فارسی کە لە هێنانەوەی پێکهاتە فارسییە ئامێزەکاندا بە زۆری پاتە کراوەتەوە:

یا رەسوولوڵلا دەخیل، ئەز زەیقەتی رۆژی قیام

کون تەڕەحوم، ئەز بەرایی ئین حەقیری نا تەمام

****

هەرکەسێ عاشق ببێ ئەز کاری خۆی حەیران دەبێ

دڵ بە ئێش وناڵەو و کێش چاوەڕێی جانان دەبێ

خاریج ئەز حەدد و میزانە، تیر لە جەرگ و کەزەبانە

دڵ ئەوا وەحشی و نەزانە، یارە ساحەب ئیختیار

ئەمە بێجگە لە بەکارهێنانی لە گوتە و پێکهاتە کرمانجییەکاندا کە لە ناو ڕستە شیعرییەکانی شاعیرا زۆر بڵاون:

بۆنی گوڵان ئەز هەڵگرت لەدەم جۆ و سەراوان

هاتن تەیری گەرمێنێ، کەوتن لە دەم شەتاوان.

****

شەو هەتا رۆژێ دەناڵم ئەز بە سەد ئاه و فەغان

ئەز فیدای ئەبرۆی هیلالم، مەستی چاو جەیرانەکان

****

دڵبەرا ئینساف نییە هێندە لە بۆ تۆ غەم بخۆم

ئەز لە داخ و حەسرەتی تۆ، قەد چو چەوگان سەرچو گۆم

چ بکەم ئەز حەق نامکوژێ زۆر عاجزم لە ژیانی خۆم

بای سەبا گەر تۆ لە جانان بینێکی خۆش بێنی لە بۆم

نامەوێ (ماتشتهي الانفس) بە حوکمیش بمدەنێ

****

پێنجین و پێنج خشتەکی:

لـە کـۆی (٤٨) تێکسـتی بەرهەمـەکانی دیـوانی شـاعیر (١٢) دانـەیان موسـەممەتی پێـنجین و یـەك دانـەیان لەسـەر شـێوەی پێـنج خشـتەکی هۆنراونەتەوە. هونەری موسەممەت بریتییە لـە دابەشـکردن و پارچـە پارچـە کردنی دەقی شیعری بۆ سـەر چـەند بـەش و پارچـەیەك کـە هـەر یـەکێکیان (بەند)ی پێ دەگوترێت. بەندی موسەممەت دەشێ لە ٣ یا ٤ یا ٥ یا ٦ نیـوە دێر پێك هاتبێت، ئەو کاتە ناوی ژمارەی نیوە دێرەکان بە خۆیەوە دەگرێت، وەکو موسـەممەتی سـێیین، موسەممەتی چـوارین، موسـەممەتی پێـنجین و ..شەشین. نیوە دێرەکان هاوکێش دەبن و سەروای نیوە دێـری کۆتـایی هـەر بەندێك جیاواز و لە هەموو بەندەکانا وەکو یەك دەبن، بۆ نموونە:

موسەممەتی سێیینە:

..........آ

..........آ

............ب

..........ج

..........ج

............ب

موسەممەتی چوارینە:

...............آ

...............آ

.............آ

..............ب

............ج

............ج

............ج

............ب

موسەممەتی پێنجینەش بەم جۆرە دەبێت:

..............آ

..............آ

.............آ

.............آ

...............ب

..............ج

..............ج

.............ج

.............ج

..............ب

له شیعری کوردی کلاسیکدا موسەممەت بەزۆری شێوەی بەندی پێنجینـە (پێنجینه بەند) وەردەگرێت.

کە سەروای نیوە دێری کۆتایی بەندەکان یەك دەگرێتەوە:

...............آ

..............آ

..............آ

.............آ

.............آ

..............ب

..............ب

.............ب

............ب

...........آ

............ج

............ج

............ج

............ج

...........آ

هەموو پێنجینە بەندەکانی دیوانی ئەحمەدی کۆر دەچنە خانەی قەسیدەی بەناوەرۆك موناجات و ئایینی و تەنها (پێنجینە بەندە) کەی (بەهارە)ی لێ دەربچێت کە هەم بە ناوەرۆك وەسف و بەهارییە و هەم بە کێش برگەیی خۆماڵیی کوردییە وەکو چۆن لە پێشەوە لەسەری دواین. هەروەها تا رادەیەك رۆشناییشمان خستەسەر چەند لایەنێك لەو دوو قەسیدە پێنجینە درێژەی کە لە دیوانەکەدا هاتوون. مایەوە تێکستی بەرایی دیوانەکەی شاعیر کە لە سەر شێوەی مولەمەعی تێهەڵکێشی پێنج خشتەکیدا دامەزراوە. لە زاراوەسازیی عەرووزیدا مولەمەع بەو پارچە هۆنراوەیە دەگوترێت کە لە هۆنینەوەیدا دوو زمان یان زیاتر بەکار هێندرابێت، جا چ لەلایەن خودی شاعیرەوە وەکو جۆرێك لە هونەری جوانکاری پەیڕەوی لێ کرابێت، یا ئەوەتا دوو پارچەی دوو شاعیر کە بە دوو زمانی جیاواز بن تێکهەڵکێش کرابن لە یەك تێکستدا. دیارە تێکهەڵکێشیش بریتییە لە وەی کەوا شاعیر پەنا بۆ پەند و حەدیس و ئایەت و شیعری شاعیرانی دیکە ببات و سوودیان لێ وەربگرێت و لە شیعری خۆیدا بە کاریان بهێنێت. پێنج خشتەکیش ئەوەیە کەوا شاعیرێك دەست بداتە ئەوەی شیعرێکی خۆی لەسەر بنەمای شیعری شاعیرێکی دیکە، چ هاوزمانی خۆی بێت یا بە زمانێکی جیاواز هۆندرابێتەوە، دابمەزرێنێ. ئەویش بەوەی کە بۆ هەر دێرە شیعرێکی ئەو (دوو نیوە دێر)، سێ نیوە دێری خۆی بێنێ و بیخاتە پێشەوەی بە مەرجێك هەمان کێش و سەروای پارچەکەی پێشوو لە شیعرەکەی خۆیدا ڕەچاو بکات. شاعیرانی کورد لە ئەنجامی سەرسامی بە دەسەڵاتی شیعری شاعیرانی دیکەوە، ئەنجا بۆ نیشاندانی توانا و دەسەڵاتی خۆشیان پەنا بۆ (تەخمیس) کردنی شیعر و هۆنراوەی شاعیرانی پێشە خۆیان دەبەن. لە ناو شاعیرانی کورددا خواجە حافزی شیرازی و ساقینامە نێودارەکەی (الا یا ایها الساقي ادر كاسا وناولها) جێگە و پێگەیەکی تایبەتی داگیر کردووە، بە جۆرێك کەوا زیاتر لە (١٠) شاعیری کوردی کلاسیك شیعر و هۆنراوەی خۆیان لە شێوەی تێهەڵکێش، یا چوار و پێنج خشتەکی لە سەر ئەو تێکستە هۆنیوەتەوە. لەم بوارەدا یەکەمین شاعیری کورد (مەلای جزیری)یە کەوا

غـەزەلێکی خـۆی لـە سـەر شـێوەی مولەمـەعی موسـەممەتی چوارخشـتەکی لەسەر بنەمای ساقینامەکەی حافزدا دامەزراندووە، کـەوا بـەم جـۆرە دەسـت پێدەکات:

نەوایا موتریب و چەنگێ فەغان ئاڤێتە خەرچەنگێ
وەرە ساقی حەتا کەنگێ نەشووپن دلێ ژ ڤێ ژەنگێ
حەیاتا دلێ مەیا باقی بنووشین دا ب موشتاقی
(الا یا ایها الساقي ادر کاسا وناولها)

وێ دەچێ ئەحمەدی کۆری ئێمـە دووهـەمین شـاعیری کـورد و یەکـەمین شاعیری سەر بە دیالێکتی ناوەڕاست بێت کەوا پێنج خشـتەکییەکی تـەواوی لەسـەر سـاقینامەکەی خواجـەی شـیرازیدا هۆنیبێتـەوە[٣٦]. دوو بەنـدی سەرەتای تێکستەکە بەم جۆرەیە:

شەو و ڕۆژ بێ قەرارم ئەز لە عیشقی ڕوویی نەوگولها
دەکەم تەی چۆل و بەید و بەڕ بە نالین شیبهی بولبولها
لە قەیدی زولفی تۆ ئەیمەن نییە مەجنوون وعاقلها
الا یا ایها الساقی ادر کاسا و ناولها
که عشق اسان نمود اول ولی افتاد مشکلها
لە شکڵی تۆ لەڕووی ئەرزێ نەهات و کەس نەمی ئایەد
لەبۆ عوششاقی دلێ مەحروق تەبیبی چون تو کەی ئایەد
لە نەسڵی ئادەم و حەوا حەبیبی چون تو چون زایەد
بەبوی نافەیی کاخر صبا زان طرە بگشاید
زتاب جعد مشکینش چەخون افتاد در دلها

لە بەندی کۆتاییشدا هاتووە:

ئەلا ئەی ئەحمەدی کۆری زەلیل و خەستە تەن عاجز
لە داخ و حەسرەتی جانان مەلوول و مات و گەردن کز
دڵت چون خانەیی زەنبوور عەقاریبان لەسەر نا جز
حضوری گرهمی خواهی از او غایب مشو حافظ
متی ماتلق من تهوی دع الدنیا واهملها

لە دیوانەکەدا قەسیدەیەك هەیە بە ناونیشانی (عالەم هەموو موشتاقە بە روخساری جەوانی) کە لەسەر شێوە و قالبی تەرکیببەند ڕوونووس کراوە و خراوەتە ڕوو، بەڵام لە ڕاستیدا ئەم تێکستەش هەر شێوەی موسەممەتی پێنجینی هەیە و لەگەڵ فۆرمی تەرکیب بەندا جیاوازە.

پەراوێز و سەرچاوەکانی بەشی دووەم:

(١) (٢) ڕۆژی کورد، عبدالکریم سلیمانی، ژ(٢)، ١٩١٣، ل ٧٤ – ٧٥.

(٣) زۆر جاران (نالی و سالم و کوردی) بە ناوی (سێ کوچکەی قوتابخانەی شیعری بابان)دەناسرێن، بەڵام لێکۆڵینەوە تازەکان دەیسەلمێنن کە ئێمە لە پاڵ ئەو سێ لووتکەیەی شیعری باباندا شاعیری دیکەی لووتکە و داهێنەرمان هەبووە لە وێنەی (نەفعی و مەلا وەسمان)، کەوا بە درەنگەوە شوێنەوار و شیعر و دیوانەکانیان دۆزراونەتەوە و کەوتوونەتە ناوەوە. بگەڕێوە بۆ:

- دیوانی مەلا وەسمان، لێکدانەوە و لێکۆڵینەوە و لەسەر نووسینی: دکتۆر ئەمین موتابچی، بەغدا، ١٩٧٣.
- دیوانا نەفعی، ساخکرن و بەرهەڤکرن، تەحسین ئیبراهیم دۆسکی هەولێر ٢٠١٠.

(٤) البیتوشی، محمد الخال، بغداد، ١٩٥٨، ص: ٣٠.

(٥) حاجی قادری کۆیی، مەسعود محەممەد، بەشی دووەم، بەغدا، ١٩٧٤، ل: ١٨٦

(٦) بۆ نموونە بگەڕێوە بۆ:

- شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی، هەژار کردوویە بە کوردی، نەجەف، ١٩٧١، ل: ٥٣٠.
- فەرمانڕوایی موکریان، محەمەد جەمیل ڕۆژبەیانی، بەغدا، ١٩٩٢، ل: ٢٧ – ٣٠.

(٧) نالی و زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، کەریم شارەزا، بەغدا، ١٩٨٤، ل:١٦.

(٨) بۆ نموونە بەندەکانی وەکو پایزە و ئازیزە، کە دوو بەندوباوی زۆر ناسک و پاراو و شاعیرانەیە، ڕەنگە لە موکریان لە سەت جۆر شێوە و گێڕانەوەیان زیاتر هەبێت. بگەڕێوە بۆ ئەو سەرچاوانە:

- تحفەء مظفریە، کرداری: ئۆسکارمان، پێشەکی و ساخکردنەوە: هێمن موکریانی، ٢ بەرگ، بەغدا، ١٩٧٥.
- گەنجی سەر بەمۆر، ئەحمەد بەحری، سلێمانی، ٢٠٠٠.

(٩) شیعری کوردی/ سیاسەت – کۆمەڵایەتی – کوردایەتی، د. مارف خەزنەدار، گۆڤاری ڕۆشنبیری کوردستانی، ژ (١)، هەولێر، ١٩٩٩، ل: ٥.

(١٠) مێژووی ئەدەبی کوردی، علاءالدین سجادی، چ٢، بەغدا، ١٩٧١، ل: ٤٠٩ – ٤١٨.

(١١) ديـوانی وەفـایی، سـەید عوبەیـدوڵڵای ئـەیوبیانی مەرکـەزی، ئامـادەکردنی: د. عوسمان دەشتی، هەولێر، ٢٠١٢، ل: ١٠٨–١١٠.

(١٢) دیوانی مصباح الدیوان، شەرح و لێکدانەوە: محەمەد سەعیدی نـەجاری (ئاسـۆ)، انتشارات صلاح الدین أیوبی، ارمیە، ١٣٨١، ص: ١٠.

(١٣) تەئسیری زمان و ئەدەبی فارسی لەسەر ئـەدەبی کـوردی، دکتـۆر محەمـەد نـووری عارف، گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات، زانستگای بەغدا، ژمارە (١٨)، ١٩٧٤، ل: ٧٥.

(١٤) شاعیرانی کورد و ئەدەبیاتی فارسی، ئەمین موتابچی، گۆڤاری کـۆلیجی ئـەدەبیات ژمارە (١٦)، بەغدا، ١٩٧٢، ل: ٥.

(١٥) لە دیوانی نالی، کە مامۆستای یەکەمی قوتابخانەی شیعری بابانە، (پێنجین و پێـنج خشتەکی) بەدی ناکرێت، سالم بە گوێرەی دیوانەکەی چاپی گیوی موکریـانی تـەنیا دوو پارچە شـیعری پێـنج خشـتەکی هەیـە کـە یـەکێکیان لـە شـێوەی (مولەمـەع)ە لەسەر غەزەلێکی فارسی مەولانا خالیدی شارەزووری هۆنراوەتـەوە و ئەوەکـەی تـر پێنج خشـتەکییە و لەسـەر غـەزەلێکی نـالی دامـەزراوە. (کـە لـە دیـوانی کـوردی – مستەفا حەمە بۆر – دا بە هی کوردی دراوەتە قەڵەم)، مەلا وەسمـان دوو پارچـەی پێـنج خشـتەکی لەسـەر شـیعری نـالی و یـەکێکی لەسـەر شـیعرێکی حـاجی قـادر هۆنیوەتەوە. لە شیعرە کوردییەکانی (نەفعی)دا پێنج خشتەکی هەیە.

(١٦) بـۆ زانیـاری زیـاتر سـەبارەت بـەم فۆرمـە شـیعرییانە لای شـاعیرانی موکریـان و بەتایبەتیش وەفایی، بگەڕێوە بۆ:

– دیوانی وەفایی، سەرچاوەی پێشوو، ل: ٨٩ – ٩٤.

(١٧) عەبدوڵڵا بەگی میسباح – ددیوان، دکتۆر مارف خەزنەدار، بەغدا، ١٩٧٠، ل: ١٢ – ١٣.

(١٨) وەکو من بـزانم (کـاك سـەلاحوددینی موهتـەدی) بـۆ یەکـەم جـار ئـەم زاراوەی لـە نووسینەکانیدا لە بارەی سوارەوە بەکارهێناوە. بگەڕێوە بۆ:

– دە سـاڵ دوای کـاك سـوار، سـەلاحوددینی موهتـەدی، گۆڤـاری (مامۆسـتای کـورد)، ژمارە(٣)، ١٩٨٦.

(١٩) دەقنامە، محەمەد عەلی قەرەداغی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر ٢٠٠٨، ل٤٦.

(٢٠) مێژووی ئەدەبی کوردی، دکتۆر مارف خەزنەدار، بەرگی سێیەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨، ل٣٤.

(٢١) ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، کامەران موکری، هەولێر، ١٩٨٤، ل٦.

(٢٢) لەکاتی هێرشی نادر شادا بۆ سەر ناوچەکانی شارەزوور و کەرکوک و هەولێر لە ساڵی (١٧٤٣ز)دا، خالید پاشای بابان لەگەڵ دەست و پەیوەندکانی و بە خاوخێزانەوە بەرەو مووسڵ پاشەکشێ دەکات، خالید پاشا لەو سەروبەندەدا تووشی نەخۆشییەکی گران دەبێت، (شێخ صادق) ناوێک کە یەکێک لە هاوسەفەرەکانی خالید پاشا بووە، بەیتێکی پاڕانەوە و موناجاتی بەسۆزی بۆ هۆنیوەتەوە. دیارە پاشا هەر بەم نەخۆشییە لە ساڵی ١٧٤٣دا و لە شاری (ئورفا) سەردەنێتەوە. بگەڕێوە بۆ:

- میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی ڕۆم و عەجەمدا، نەوشیروان مستەفا ئەمین، چاپەمەنی خاك، سلێمانی، ١٩٩٨، ل: ٧٢.

هەروەها بۆ تەواوی بەیتەکەش بگەڕێوە بۆ:

- کەشکۆڵی کەلەپووری ئەدەبی کوردی، محەمەد عەلی قەرەداغی، بەرگی یەکەم، بەغدا، ١٩٨٠، ل: ١٤ - ٢٧.

(٢٣) ئەم بەیتە لە هۆنینەوەی شاعیری میلیی کورد، عەلی بەردەشانییە (١٧٦٧ - ١٨٠٩). تیادا داستانی شەڕ و نەبەردەکانی عەبدوڕڕەحمان پاشای بابان لە نێوان ساڵانی (١٨٠٤ - ١٨٠٦)دا دەگێڕێتەوە. بڕوانە بۆ:

- دیوانی عەلی بەردەشانی، زیاد محەمەد ئەمین، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل: ٢١١ - ٢٢١.

(٢٤) ئەم بەیتە لە ستایشی (خان ئاودەل)ی میری سۆراندا هۆنراوەتەوە و لە دەستخەتێکدا تۆمار کراوە کە ساڵی (١٢٧٦ك/١٨٥٩ز) نووسراوەتەوە. بگەڕێوە بۆ:

- کەشکۆڵی کەلەپووری ئەدەبی کوردی بەرگی دووەم، ل: ٦٩ - ٧٩

(٢٥) ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، کامەران موکری: ٦.

(٢٦) له گۆڤاری (گەلاوێژ)، ژماره (١)ی ساڵی (١٩٤٥)دا تاقه دێره شیعرێکی عەرووزی ئامالّ کلاسیك و پتەو داڕێژراو، دراوەته پاڵ مەلا عەبدوڵڵای بەیتووشی (١٧٤٧ – ١٨٠٦)، که شاگرد و قوتابی ئیبنولحاج بووه، دێره شیعرەکه بەم جۆرەیه:

له دیباجەی کیتابی حوسنی عالەم هەر وەرەق لادەم

دەبینم مەبحەسی وەسفت له هەر فەسڵ و له هەر بابێ

له دوایه هەر دوو زانای پایه بەرزی کورد (شێخ محەمەدی خاڵ) و (د. مارف خەزنەدار) له نووسراوەکانیاندا بەهەمان بۆچوون دووبارەیان کردۆتەوه. کەچی ئەوەی ڕاستی بێت ئەوەیه کەوا ئەم دێره شیعره لە ناواخنی تێکستی قەسیدەیەکی (حەریق)دا هاتووه که سەرەتاکەی بەم شێوه دەست پێدەکات:

قەمەر کەوتۆته میزانی خەیاڵم موشتەری بابێ

له عیقدی نەزم و نەسرم تالیبی عیقدی سورەییا بێ

بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوه بۆ:

– البیتوشی، محمد الخال، بغداد، ١٩٥٩، ص: ٩٢.

– مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، ب٣ :٣٦

– دیوانی حەریق، ئامادەکردنی: سەیید نەجمەدین ئەنیسی، سلێمانی، ٢٠١٢ :١٩٩.

(٢٧) کەشکۆڵی کەلەپووری ئەدەبی کوردی، بەرگی دووەم: ٢٩ – ٣٣.

(٢٨) دەقنامه: ٣٤ – ٣٥.

(٢٩) ئەنجومەنی ئەدیبان، ئەمین فەیضی بەگ، تۆژینەوەی: لیژنەی وێژه و کەلەپوور، بەغدا، ١٩٨٣، لاپەڕەکانی:٢٣ ٢٤، ٣٢، ٤١.

(٣٠) سەروا، عەزیز گەردی، چاپ و بلاّوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ١٩٩٩، ل: ٢٦٨

(٣١) دیوان و شەرحی حاڵی شێخ ئەحمەدی کۆر: ١٤٨

(٣٢) سەروا، عەزیز گەردی: ٣١٨.

(٣٣) زۆر جار له لای نووسەران جۆرێك له ئاڵۆزکاوی و شوێنگۆڕکێ لە نێوان ئەم دوو هونەره جوانکارییه شیعرییه، واته (رد الصدر علی العجز) و (رد العجز علی الصدر) پێکهاتووه. لای خاوەنی (ئەنجومەنی ئەدیبانیش) هونەرەکە ناوی بەپێچەوانه هاتووه نەوەك به دروستی، بۆ زانیاری زیاتر سەیری ئەم سەرچاوەیه بکه:

- فنون بلاغت وصناعات ادبی، استاد علامه جلال الدین همایی، نشرهما، شهران، ١٣٧٧، ص:٧٠.

(٣٤) دیوانی شێخ ئەحمەدی کۆر، سەیید نەجمەدین ئەنیسی، ل:٤٥.

(٣٥) هەر ئەو سەرچاوەیە: ٥٨.

(٣٦) بگەڕێوە بۆ:

- الا یا ایها الساقی و دوازدە بابەتی تر، عەبدوڵڵا خدر مەولوود، هەولێر، ٢٠١٢، ل ٤١ — ٦٥.

- دیارە (سالم)ی شاعیری قوتابخانەی بابانیش (٨) نیوە دێری ساقینامەکەی حافزی وەرگرتووەو لەگەڵ (٨) نیوەدێری خۆیدا تێهەڵکێش کردووە. وای بۆ دەچم کارەکەی ئەحمەدی کۆر تەواوتر و لە پێشووترە، هەر واشی بۆ دەچم کە لە ژێر کاریگەریی جزیریدا دەستی دابێتە ئەم کارە.

بەشی سێیەم

بەرەی یەکەمی شاعیرانی موکریان (کلاسیك)

وەفایی

وەفـایی (مـیرزا عەبـدورڕەحیمی کـوڕی مـەلا غـەفووری کـوڕی مـیرزا نەسـرولّلا)یە، لـە نێـو شـاعیرانی بـەرەی یەکـەمی موکریانـدا تاقانەیـە، هـەر ئەویش قافڵەسالاری کاروانی ئەو شیعر و ئەدەبیاتەیە کە بە هاوکاری دەگەڵ (حەریق و ئەدەب)دا لە وڵاتی موکریان بەڕێیان خستووە و گەشـەیان پێداوە و بڵاویان کردۆتەوە. وەڵێ مخابن دەردە کوردەکە لە موکریانیش و سەبارەت بە وەفایی خۆیشی هەر هەمان دەرد و هەمان داخە!، ئـەویش خـۆی لـەوەدا دەنوێنێ کەوا ساڵنامەی بوون و هاتنە دنیا و چۆنییەتی ژیـان و پێگەیشـتنی لە قۆناغەکانی هەوەڵی ژیانیدا ڕوون و ڕاشکاو نییە![1].

پیرەمێردی نەمر (حاجی تۆفیق بەگ/ ١٨٦٧ – ١٩٥٠)، ساڵ و شـوێن و مێـژووی مـردن و کۆچـکردنەکەی بـۆ دەستنیشـان کـردووین، بـەڵام ئـەوەی تائێستا سەبارەت بە ساڵ و کاتی هاتنە دنیایەوە گوتراوە کەمێکی ڕاستە و بەشی زۆری هەر مەزەندە و تەخمینە[2].

بـە گـوێرەی ئـەو بـیر و بۆچـوون و لێکدانەوانـەی کـە بـۆ چـاپی دوایـی دیوانەکەیمان کردووە، وێدەچێ لە سەروبنی دەیەی سێیەمی سەدەی نـۆزدە لە سابلاغ هاتبێتە دنیاوە[3].

ساڵانی سەرەتای ژیان و خوێندنی هەر لەوێ لای باوکی و لـە مزگـەوت و مەدرەسەکانی سابلاغ بەڕێ کردووە تا ئەوەی بەدابی فەقێیـەتیی ئەوسـا لـە کوردسـتان، بـە دوای خوێنـدن و تەحسـیلدا دەکەوێتـە گەشـت و گـەڕان، شـارەزوور و سـلێمانی و مووسـڵ دەپێـوی و لـە پاشـان بـەرەو بارەگـای حەزرەتی شێخ عەبدولقادری گەیلانی لە بەغدا پێ هەڵدەگرێت. وێدەچێ لـەو

گەشت و گەڕانەدا بە خزمەت حاجی شێخ عەبدوڕەحمانی (ئەبولوەفا/ ١٨٣٧ – ١٨٦٨)، کوڕی شێخ عوسمانی سیراجوددین گەیشتبێ، هەم تۆبە و تەریقەتی لەسەر دەستی ئەو زاتە وەرگرتبێ و هەم نازناوی (وەفایی) لە پاشناوی (ئەبولوەفا)ی ئەوەوە بۆخۆی خواستبێت[٤].

لەو گەشت و گەڕانەدا تا ئەندازەیەك زانست و زانیاری و هونەری وەرگرتووە و لە پاشان کە گەڕاوەتەوە سابلاغ لە خزمەت مەلا و زانا ناودارەکانی ئەوکات لە وێنەی (مەلا عەبدوڵڵای پیرەباب) درێژەی بە خوێندن و فێربوون داوە. لە پاڵ زانستەکانی تایبەت بە ئایینی ئیسلامەتی، زانیارییەکانی زمان و ئەدەبیاتی فارسی و عەرەبی و کوردی بە تەواوی وەرگرتووە.

هەر لەو دەورەیە ماڵ و خێزانی لەگەڵ (زارا خاتوون) لە سابلاغ پێکەوە ناوە، لەو ساڵانەدا پابەندی تەریقەت بووە و لە ڕێگەی نامە و نووسراویشەوە پەیوەندی لەگەڵ خانەقای (تەوێڵە) و شەخسی شێخ عومەری زیائووددینەوە (١٨٣٩ – ١٩٠٠) هەبووە. لەو سەروبەندەدا وەفایی زیاتر لە (٣٥) ساڵی تەمەن تێپەڕاندووە و هەر لەو ڕۆژگارەدا کەڵکەڵەی سەفەر و سییاحەتی شاری ئەستەنبۆڵی پایەتەختی خەلافەتی دەکەوێتە سەر، لە نامەیەکیدا بۆ شێخی زیائوددین ئەم ڕازەی دڵی دەدرکێنێ و دەڵێ: (پار ساڵ عەرزی پایەبەرزتانم کردبوو کە إن شاء الله بۆ مەرکەزی خەلافەت سەفەر دەکەم، بەڵام بە حوکمی (ما يكون الا ما اريد يعقبه) سەفەرەکەم گرفتی هاتە پێش. لەم کاتانەدا گیانبەخشانە بیری سەفەرەکەم هاتۆتەوە سەر و نیازی ڕاستەقینەم ئەوەیە کە لەو سەرەوە لە ڕێگەی بەغدادەوە بگەڕێمەوە، ڕجا و تکام وەهایە کە هیممەت بکەن تا ئەو ئارەزووەی چەندین ساڵەم لە قسەوە ببێت بە کردار، ئەنجا تاوەکو لە ژیانیشدا ماوم لە زیارەتی خاکی بەرپێی پیرۆزتان مەحرووم نەبم). ئەمەش دەقی نامەکەیە:

عريضهء مرحوم وفايى به حضور مبارك حضرت ضياءالدين

قربان حضور مبارکت شوم، فدوی جان نثار، بعد از عرض کرور کرور آرزومندی و شوق واشتیاق حضور پر نور، جسارت به عرض می نماید به آن دلیل که مقربان بارگاه قدس مظاهر و مرآت ذاتند، عقیدهء بنده این است که روحنا فداه به مافی الضمیر حقیر که تا چه درجه خودرا به خاك آستانه می شمارم خبیر هستند عرض این مراتب غایت الغایت برای این سرگشته محض جهالت و سفاهت است، لیکن باز اگر اشاره گستاخانه در عرض اخلاص عرض خواهد شد لیطمئن قلبی است استدعا دارم از مرحمت باطنی محروم نفرمایند. پار سال هم این مراتب را که انشاالله به مرکز خلافت سفری هستم عرض کرده بودم، به حکم وما یکون الاّ ما ارید یعقبه تعویق افتاد. این وقتها جان نثار در فکر سفر افتادهام جزم صادق این است که از آن سر از راه بغداد انشاالله معاودت واقع شود؛ رجاء استدعا می کنم که همت بفرمایید که این آرزوی چندین ساله از قول به فعل آید و تا زندهام از زیارت خاك قدم مبارك محروم نمانم؛ زیاده جسارت نورزیده به زیارت خاك پای سكان آن آستان مصرّع می شوم. تصدقت شوم دعای حسن خاتمه اهم واعظم مطالب است وبعد همتی استدعا دارم که از این زیارت خاك پای محروم نشوم وبنویسید دوو کلمه دستخط مبارك، مفتخر وشادم فرمائید.

سەرچاوە:

فهرست مندرجات حواشی دیوانی دستخط وفایی، بقلم میرزا عیسا گورك (لە دەفتەرێکی دەستنووسی سەید عوبەیدوڵڵای ئەییوبیانی مەرکەزی وەرگیراوە).

ئەمە ئەو قسەیە پشتڕاست دەکاتەوە کە لەپێشدا وەفایی مورید و مەنسووبی شێخانی تەوێڵە و بیارە بووە، هەر بۆیەش دەستەوداوێنی شێخی زیائوددین بووە و لە ڕازونیازی سەفەرەکەی ئاگاداری کردۆتەوە. تا ئەویش هیمەتی بۆ بکا و نامەیەکی بداتێ یا ڕاسپاردەیەکی بۆ بکات، تا لەو

سەفەرەی ئەستەمبۆڵ هاوکار و یارمەتیدەری بێت، ئەو لەو نامەیەدا نیاز و ئارەزووی ئەوەیشی نیشانداوە کەوا لە ڕێگەی گەڕانەوەیدا سەرێکیش لە بەغداوە هەڵدێنێ و تا بە خزمەت و زیارەتی شەریفی ئەو زاتە شادمان بێت، پێ دەچێ ئەو زاتە لەو ڕۆژگارەدا نیشیمەنی لە بەغدا بووبێت، بەڵام ئایا وەفایی وەڵامێکی لە شێخەوە بەدەست گەیشتووە یا نا ئەوە زۆر ڕوون نییە، بەڵام زیاتریش پێ دەچێ کە وەڵامێکی پێ نەگەیشتبێتەوە، بۆیە ڕووی تکا و خواست و داواکاری ئەمجارە بەرەو لای شێخی شەمزینان وەردەگێڕێ. خەلیفە و موریدەکانی خانەقای نەهری لە موکریان ئامۆژگاری و پێشنیازی بۆ دەکەن. وەفایی لەو بارەوە دەڵێ: (چند روز قبل که هنوز در وطن بودم این بیت را نیاز مندانه ! سروده بة حضور فرستاده شد:

ای غبار آستانت کحل چشم راستان
ای کلاه پاسبانت فخر تاج خسروان
ای دل و دین را یکی نطق زبان خیردان
ای امید نا امیدان ای پناه بی کسان
نا امید و بی کسم، دست من و دامان تو[٥]

ئەمە قەسیدەیەکی تەرجیع بەندی درێژە و وەفایی بەشێکی زۆری بۆ ستایش و پیاهەڵدان بە شانوشکۆی شێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینان (١٨٣١ – ١٨٨٣) تەرخان کردووە، لە دوتوێی هەموو قەسیدەکەشدا بە زمانی ئاماژە و موناجات و پاڕانەوە هاوکاری و یارمەتی لە شێخ دەخوازێت.

لە دوای ئەوە خۆیشی هاوڕێ لەگەڵ کاروانی مورید و خەلیفەکانی موکریان دەچێتە بارەگای خانەقای نەهری و لە (١٨٦٦)دا بە خزمەتی شێخ دەگات[٦].

لەوێش یەکەمین قەسیدەیەك کە دەینووسێ و پێشکەش بە شێخی دەکات، موسەممەتێکی شەشینەی فارسییە کە بەم جۆرە دەست پێدەکات.

دوش اندر میکده چون دیبەی زیبا زدند
گردش از جاروب زلف و طرەی حورا زدند

ساقیان دست طرب در گردن مینا زدند
خاك آدم را نم از سر چشمەی صهبا زدند
برسر شوریده تاج علم الاسما زدند
وین دل دیوانه را القاب عرش الله زدند

لە بەندێکی دیکەی ئەو قەسیدەیە ڕووی قسە ڕاستەوخۆ و بە ڕاشکاوی لە شێخەوەیە:

قیبلەگاه دین عبیدالله ثانی نام او
جلوەگاه انس و جان سقف سر او بام او
آفتاب عالم بالا جهان بین جام او
سر ز خورشید زند هر ذره در أیام او
روح بخشی مردگان از همت انعام او
دم از اعجاز مسیحای نبی الله زدند

لە کۆتایی قەسیدەکەدا نیازی خۆی ئاشکرا دەکات و دەڵێ:

ای شه تخت ولایت من نەمهمان توام
ز آشنایان سگ درگاه و ایوان توام
بت پرستم هرچه هستم دست و دامان توام
گرچه کافر بودەام از نو مسلمان توام
بر وفایی رحمتی قربان دربان توام
همتی کن نفس و شیطانم ره تقوی زدند

لێرەدا چەند دێڕێك لە بیرەوەرییەکانی وەفایی دێنینەوە کە ڕەنگە ڕۆناکایی بخاتە سەر هەندێ لە گرێ ئاڵۆزەکانی سەربوردەکەی. وەفایی دەڵێ: (چون این حقیر بر اراده و تقدیر به قوەی جاذبەی آن حضرت دستگیر شدم، هوس یارودیار در هوش نماندو فکرو آرزوی سیاحت فراموش گردید. باوصف این که جوان بودم و مغرور و شابی پر زور خراب شراب هوسناکی و

سروخوش سرجوش بی باکی بودم، اما چـون گربـەی ضـعیف در پنجـە شـیر عشق و محبت خوار و زار ماندم و چون صعوە نحیف بە چنگال شاهباز شوق و مودت گرفتار گردیدم)(٧).

لێرەوە بۆمان ڕوون دەبێتەوە کەوا وەفایی:

– تەنها بۆ سـەیر و سـیاحەت نیـاز و مەبەسـتی سـەفەری ئەسـتەنبۆڵی هەبووە و هیچ خواست و مەبەستێکی دیکەی لە پشتەوە نەبووە، وەکو چۆن پێشتر لە زمـانی خۆیـەوە بیسـتمان کـە نیـازی گەڕانەوەشـی هـەبووە. ئـیتر مەسەلەیەك لە دڵ ئێشان و ڕەنجـان لـە بنەماڵـە و کەسـوکار، وەك چـۆن لـە هەنـدێ سەرچـاوەدا بـاس کـراوە، یـا خوێنـدن و مانـەوە و جێگیربـوون لـە ئەستەمبۆڵ لە ئارادا نەبووە.

– لەو سەروبەندەدا ئەو لاوێکی سەرپڕ لە جـۆش و خـرۆش و ئـارەزوو و مەستی بووە وەك خۆی دانی پێداناوە، دیارە ئەمە لە سەرێکەوە لەگەڵ ئـەو مێژووەی بۆ ساڵی لەدایکبوونیمان سـاغ کردۆتـەوە (سـەروبنی سـاڵی ١٨٣٠) ڕێـك دەکـەوێت و گونجـاوە. لەسەرێکیشـەوە لەگـەڵ ئـەو قۆناغـەی یەکـەمی ڕسکانی شاعیرێتی ئەوەوە لە بار و ئاساییە کەوا بەشێك لە غەزەل و شیعرە دڵدارییەکانی تیادا داناوە و هۆنیوەتەوە.

– ئەنجا هەر خۆی لە خۆیدا دڵبەند و گیرۆدەی شێخ بووە و بە ئاسـانی دەستبەرداری سەیر و سەفەرەکەی بووە، هەروەها مانەوەشـی لـە خانـەقا و لە نزیکی شێخدا پێ خۆش بووە لە بری گەڕانەوەی ڕاستەوخۆی بۆ سابڵاغ و بۆ نێو باوەشی ماڵ و خێزان و کەسوکار.

وەفـایی چـواردە سـاڵی ڕێـك لـە خانـەقای نـەهری و لـە خزمـەت شـێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینانیدا ماوەتەوە، لەگەڵ ئەوەی لەو ماوەیەدا چەندین جـار سەری ماڵ و خێزان و وڵاتی داوەتەوە، ماوە ماوەش ماڵ و خێزانەکەشـی لـە نەهریدا لە تەك بـووە. لـەدوای ئـەو (١٤) سـاڵە کـە بەرابـەر ڕێکـەوتی سـاڵی (١٨٨٠) دەوەسـتی، هـەر ئـەو سـاڵەش ڕێکـەوت و مێـژووی شـۆڕش و سەرهەڵدانەکەی شەمزینانە، کە وەفایی دەڵێ: لەو ڕۆژانەدا لە وڵات بـووم و!

ئیتر لەوە بە دوا چاوی بە دیداری شێخ ناکەوێتەوە، ئەم ساڵ و دەور و مێژووە خیلافێکی لێ بەدی ناکرێت[٨].

دوا بە دوای وەفاتی شێخ عوبەیدوڵڵا لە حیجاز لە ڕێکەوتی (١٢ی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٨٨٣)، وەفایی ماوەیێك لە نێو هەور و تەمی غەم و پەژارەی کۆچی دوایی ڕابەرەکەیدا ژیاوە.

چەند قەسیدەی ماتەمنامەی زۆر بە سۆز و بە کوڵی لە شینی مەرگی شێخدا هۆنیوەتەوە. تا دوای ماوەیێك دەپەرژێتەوە سەر ژیانی ئاسایی. بەو هۆیەی کە مەلایەتی نەکردۆتە پیشە تا لە ڕێگەیەوە ڕزق و ڕۆزییێك بۆ خۆی و بۆ ماڵ و خێزانەکەی دابین بکات، بۆیە وەك لە سەرچاوەکاندا هاتووە لە ماڵەکەی خۆی مەدرەسەیەکی تایبەتی کردۆتەوە. تیایدا هەندێك لە کوڕ و کاڵەکانی شارستانی سابلاغ و، بەشێك لە بەگزادە و ئاغاکانی دێهاتی دەوروبەریش منداڵەکانی خۆیان ناردۆتە لای وی، تاوەکو فێری زمان و زانست و دەستووری هونەر و ئەدەبیات و خەتخۆشییان بکات. وەك دەگوترێ دووان لە بوێژ و ئەدیبە ناسراوەکانی موکریان (میسباحوددیوانی ئەدەب و مەلا ڕەسوولی ئەدیب) لە قوتابی و شاگردانی وەفایی بوون. وەکو چۆن لە کۆڕی شاگردانی وەفایی گۆیندە و دەنگخۆشی هونەرمەندیش هەڵکەوتوون کە لە پاشاندا لە موکریان ناو و ناوبانگییان دەرکردووە و شیعر و هۆنراوەکانی وەفاییان بە دەنگ و ئاوازەوە خوێندووە تا لە ئەنجامدا لە بەشێکی بەرینی کوردستان دەنگی داوەتەوە.

وەفایی ماوەی چەند ساڵێك لە هەواڵ و دەنگوباسی ماڵە شێخان دادەبڕێ تا ئەوەی تاسەی دیدار و شەوقی غەریبی بۆ لای تاقە یادگاری بنەماڵەی شێخانی شەمزین (شێخ عەبدولقادری گەیلانی/ ١٨٥٧ – ١٩٢٥)، ئارام و ئۆقرەی لەبەر هەڵدەگرێت. بۆیە لە مانگی نیسانی ساڵی ١٨٩١ بۆ سەفەری حیجاز بەمەبەستی زیارەتی شێخزادەکەی بەڕێ دەکەوێت. لە کۆتایی ئەو ساڵەدا لە ڕێگای بۆمبای (لە هیندستان)، بەسرا، بەغدا، کەرکووك، سلێمانی، بانە، سابلاغ، دەگەڕێتەوە بۆ نیشتیمان.

سالّی ١٨٩٧ جارێکی دیکە تاسەی شێخ هەڵی دەگرێتەوە و ڕێگای حیجاز دەگرێتەوە بەر. ئەم سەفەرەی لە مانگی کۆتایی سالّی ١٨٩٧دا دەست پێکردووە و دیارە لە سالّی دواتر واتە لە ١٨٩٨دا گەڕاوەتەوە[١٠]، سەفەر و حەجی سێیەمی لە (١٩٠١ – ١٩٠٢)دا بووە. کە هێشتا شێخ عەبدولقادر نیشتەجێی حیجاز بووە، تەوژمی سۆز و هەستی خۆشەویستی پیر و شێخ زادەکەی دیسان وەفایی هەڵدەگرێ و ڕوو دەکاتەوە حیجاز. ڕەوتی کاروانەکەی لەم سەفەرەدا ڕوون نییە، هەرچەندە هەندێك دەنگۆی بێ بەڵگە لەو بارەیەوە دەڵێن کە گوایە لە ڕێگای سلێمانییەوە بووە، چونکێ وەکو دیارە ڕێگای کاروانی حەجاجان لە موکریانەوە پێشتر لە سابلاغەوە بۆ ڕەواندز و لەوێشەوە بۆ مووسڵ و حەڵەب یان مووسڵ و دیاربەکر و حەڵەبەوە بووە ئەنجا بەرەو حیجاز.

وەفایی دوابەدوای زیارەت و سەردانیی شێخ عەبدولقادر کە لە (تاییف) بووە، دەپەرژێتە سەر جێبەجێکردنی مەراسیمی حەج لە مەکە و مەدینە، هەر لەو نێوانەدا لەگەڵ دەستەیەك لە شێخانی سلێمانی و حاجی تۆفیق بەگی پیرەمێرد و سەید ئەحمەدی خانەقای کەرکووکی یەك دەگرنەوە[١١]. دیارە وەفایی لە گەڕانەوەدا نەخۆش دەکەوێت و هەر لە ئەنجامی ئەم نەخۆشییەدا کتوپڕ سەردەنێتەوە. لێرەدا پیرەمێرد بۆ مەسەلەی مەرگ و بە خاك سپاردنی وەفایی دوو قسە دەگێڕێتەوە، لە یەکێکیاندا گوتوویە: (وەفایی کە لە پێشدا مەفتوونی شیعرە جوانەکانی بووم، وا ڕێك کەوت لە ماڵی خوایشا هاوناڵە و ئەفغانی بووم و لە پاش حەج لە ڕێی حیجازدا مرد و سەید ئەحمەدی خانەقا لەسەری بەند بوو تا ناشتی ڕەفیقی گریانی بووم)[١٢]. لە دووهەمیشیاندا لە باسی دۆستایەتیی خۆی لەگەڵ سەید ئەحمەدی خانەقادا دەڵێ: (لە ڕێگای حیجازدا وەفاییمان ناشت و بۆی گریاین)[١٣].

لەوەدا دیارە کە وەفایی لە دوای تەواوکردنی مەراسیمی حەج و زیارەت و لە ڕێگای گەڕانەوەدا لە ١٩٠٢ وەکو هەندێ دەڵێن بە نەخۆشی ڕشانەوە

(وەبا – کۆلێرا) فەوتی کردووە، کە لەو ڕۆژگارەدا لەو وڵاتـە و بەتایبـەت لـە مەوسـیمەکانی حـەج و زیارەتـدا زۆر بـاو و بـڵاو بـووە. تەنانـەت شـێخ عوبەیـدوڵڵای شـەمزینی خـۆی و خێزانەکـەی و کـوڕە گەورەکەشـی (شـێخ محەمەد سددیق) هەر بەو پەتایە و لە مەراسیمی حەج و لە ساڵی ١٨٨٣دا لە ماوەی چـەند ڕۆژێکدا کۆچـی دواییـان کـردووە. پیرەمێـرد ئـەو شـوێنە بـە (بیابانی حیجاز) ناو دەبات کە وەفایی تیادا کۆچی دوایی کردووە و نێژراوە.

سـەبارەت بـە مـاڵ و منـاڵ و خـاو و خێزانـی وەفـایی شـتێکی کـەم دەزاندرێت، ئەو لە بیرەوەرییەکانیدا زۆر جار باس لە (ماڵ و منداڵ و خێزان) دێنێتـە گـۆڕێ، کـەوا چـۆن گـڕ و تاسـەی دووریـان لـە دەروونیـدا گڵپـەی سەندووە و ناچار مۆڵەتی لە شێخ خواستووە تاوەکو بگەڕێتەوە بۆ سەردانی و دیدەنییان، بەڵام بێ ئەوەی ناویان بهێنێ یا باسیان بکات. لـە سـابڵاغییە پیرەکان دەگێڕنەوە کەوا خێزانەکەی ناوی (سارا) بووە و بە (سارا خـاتوون) ناوی دەبەن. گوایە کوڕێکیشی بووە بە ناوی (محەمەد)، کە گەورە بووە ماڵ و خێزانـی پێکهێنـاوە، خێزانەکـەی نـاوی (ڕەعنـا خـاتوون) بـووە. سـەید عوبەیدوڵڵای ئەیوبییان دەڵێ من ئەم رەعنا خاتوونەم دیبوو، کە منـاڵ بـووم زۆر جاران هامشۆی دایکمی دەکرد. وا دیارە محەمەدی کـوڕی وەفـاییش زۆر نەژیاوە و لە تەمەنێکی زوودا کۆچی دوایی کردووە و کوڕێکی لە پاش بـەجێ ماوە کە ناوی (ڕەحیم) بووە، واتا بـە نـاوی وەفـایی کراوەتـەوە. ئـەم کـوڕە وەکو لە سابڵاغییەکان دەگێڕنەوە لە قۆناغێکدا زۆر بەهۆش و گۆش نەبووە، بـەڵام دەنگێکـی خـۆش و بـە سـۆزی هـەبووە و شـیعری شـاعیرانی کـورد و فارسیشـی زۆر لەبـەر بـووە. وەفـایی لـە شـوێنێکی بیرەوەرییەکانیـدا باسـی براییێکی خۆی دەکات کە ناوی (حەمەدەمین) بووە و دەڵێ ساڵێکیان هاتۆتـە خانەقای نەهری و ماوەییێك لەوێ لەتەك وەفاییدا لە خزمـەتی شـێخ خـەریکی سلووك و چلەکێشان بووە. ئەنجا باسێك لە باوکیشی دێنێتـە گـۆڕێ و دەڵـێ لە دوای گەڕانەوە ئەو زاتە لـە غـەزای بایەزیـد (١٨٧٨ز) کـە مـن لـە سـابڵاغ بـووم!، بـاوکم لەگـەڵ خـۆم هێنایـە نـەهری بـۆ خزمـەتی شـێخ کـە تەمـەنی نزیکەی (١٠٣) ساڵ بوو[١٤].

شیعری وەفایی:

شیعرەکانی وەفایی وەکو زۆربەی شاعیرانی کوردی کلاسیك مێژوو و ڕێکەوت و بەرواریان بەسەرەوە نییە بۆیە بە ئاسانی مرۆڤ پەی بە پلە بە پلەی هەڵچوون و ڕسکان و خورتبوونی شاعیرێتییەوە نابات. هەر ئەوەیە زۆر جار لە دیوان و لێکۆڵینەوەکاندا شیعرە ساکار و ناکامڵەکانی شاعیران لە ڕیزی ئەوانەوە پۆلینبەندی دەکرێن کە دەشێ لە سەرەتای تەمەنی لاوی و شاعیرێتییەوە هۆنرابنەوە. ئەمەش تەنها بە دیوێکیدا ڕاستە، چونکێ وا هەبووە شاعیران لە تەمەنی لاوەتییەوە شیعری چاکیان هۆنیبێتەوە و لە تەمەنی پیریدا هی خراپ! ، لەو بوارەشدا نموونە زۆرن.

لە بیرەوەرییەکانی وەفاییدا تیشك خراوەتە سەر کات و شوێن و بۆنە و موناسەبەتی گوتنی هەندێ لە هۆنراوەکانی، لەوانە ئەو دوو قەسیدە فارسییەی کە لە پێشەوەدا ئاماژەمان بۆ کردن. ئەنجا لە باسوخواسی ئەو ساڵانەی کە لە خزمەتی شێخدا بووە لە بیرەوەرییەکانیدا تەنیا دوو پارچەی غەزەل و دوو قەسیدەی دیکەی هێناوەتەوە کە ئەمانیش هەر فارسین، هیچ ماقووڵیش نییە کە لە ماوەی ئەم (١٤) ساڵەدا، کە بەشی زۆری لە نەهری گوزەراندووە و ناوە ناوەش لە وڵات، هەر ئەم چەند پارچە شیعرەی گوتبێت. چونکێ لەگەڵ ئەوەی شیعرە فارسییەکانی شاعیر بابەتی ئەم لێکۆڵینەوەیە نییە، بەڵام بەشێکن لە بەرهەمی شیعری وەفایی و ڕادەی دەستەڵات و هەست و خوست و هونەری شاعیرمان لەو ڕۆژگارانە بۆ بە دیار دەخات و نیشانەی ئەوەیە کە وەفایی لەو ئانوساتەدا دەسەڵاتی تەواوی بەسەر هونەرەکانی شیعر و شاعیریدا شکاوە.

ئەنجا ئەگەر بێت و بە سەر ئەو ساڵانەدا ڕابرین کە لە خانەقا و لە خزمەتی شێخدا ماوەتەوە، دەگەینە ئەو دوو قەسیدە ماتەمنامە سۆزدارە کوردییەی کە لە شینگێڕیی کۆچی دوایی شێخ و لە ساڵی ١٨٨٣دا هۆنیویەتەوە. لێرەوە وێستگەی بەراییمان لەسەر شیعری ماتەم و شیوەن و لاواندنەوە دەبێت لای وەفایی: وەفایی لە شیوەنی شێخ و پیری

تەریقەتەکـەی (شـێخ عوبەیـدوڵڵای شـەمزینی) لـە بیرەوەرییەکانیـدا دوو قەسیدەی هێناوەتەوە. کە یەکەمیان شیعرێکی (٦٠) بەیتییە و لەسەر کێشی بـەرین و بەنەغمـەی هـەزەجی هەشـت هـەنگاوی دامـەزراوە کـە ئەمـە سەرەتاکەیەتی:

دریغـا بـای خـەزان دایـە بـەهاری شـۆخ و ڕەعناکـەم
لـە ئیزهـاری عەمـەل کـەوت ئافتـابی عالـەم ئاراکـەم
وەرەق ڕیـزان خـەزان کەوتـە ڕەزان وەزعـی چـەمەن گـۆڕا
بەسەرچوو فەسڵی گوڵگەشت و تەماشای باغ و سەحرا کەم
خەزان هات و چەمەن چۆل بوو لە نەغمەی بولبول و قومری
دریغـا حەسـرەتا بـۆ گوڵعـوزاری سـەروباڵاکەم
لـە گریـان ئاسمـان دامـانی سـوور بـوو شـینی گێـڕاوە
مەگـەر گـیراوە یـا مایـل بـە شـام بـوو ڕۆژی ڕووناکـەم
ئـەوا دیـم بـەختی مـن ڕەش بـوو تـەرازووی وا تـرازاوە
دەبـی مـەیلی بـە تـاییف کردبـێ تەئسـیری شـەعراکەم
لە مـن دوور بۆتـەوە خورشیدی ئەوجی مەعریفەت شایەد
بـە تیغـی غـەم سـەری خـۆم هەڵـگرم هـەمڕەنگی جەوزاکـەم
لـە مـن وەحشـی بـووە ئـاهووی خـەرامی لالـە ڕوخسـارم
مەکـەن مـەنعم کـە هـەروەك شێت و هـاران ڕوو لـە سـەحرا کـەم
وەفـایی پێـت بڵـێم دنیـاو و دیـنم بۆچـی بەرهـەم بـوو
دەڵـێن ڕۆیـی لـە ئـەم دونیایـە قیبلـەی دیـن و دونیاکـەم
بـە مـەحروومی لەگـەڵ بـەختی سـیادا مـاوە فرمێسـکم
لـە تازیـەی هیجرەتـی خورشـیدی عالەمـدا سـورەییاکەم
نیشـات و عیشـرەتی دونیـا بـە نەشـئە و قـووەتی چـاوە
ئـەمن چ بکـەم لـە دونیایـە کـە ڕۆیـی نـووری بیناکـەم

بەشی کۆتایی هۆنراوەکەش بەم جۆرەیە:

دەمــت بێنــە دڵــم مەشــکێنە دەســتم بگــرە ئــەوجاریش
بــە وشــیاریم دەیــە ســاقی کــە نــەڕژێ جــامی ســەهباکەم
غەریب و بێکەس و ئاوارە کەوتووم دوور لە ڕووحی خۆم
بـــە دەردی بـــێ دەوا مـــاوم ڕەفیقـــان کـــوا مەســـیحاکەم
خوداوەنـــدا ڕەحیمـــا قـــادرا پـــەروەردەگاری خـــۆم
کـەریمیی و حـەیی و غـەففاری و قـەدیم و فـەرد و یەکتاکـەم
بەحـەققی نـوور و وەجهـی پاك و بێ مانەنـد و بێ میسلت
بەئیسـمی ئـەعزەمی خـۆت ئـەی خـودای سـەتتار و داناکـەم
بەسەرمەسـتانی بـادەی سـاغیری عەهـدی ئەلەسـتت کـەی
بـە قـەترێکی نـەجاتم دەی لـە دەسـت خـۆم ڕوو لـە دەریـا کـەم
وەفـــایی بێکـــەس و دامـــاوە پابەنـــدی تەلەسمێکـــە
مــەدەد یــا ڕووحــی غەوســی ئــەعزەم و شــاهی بوخاراکــەم
بە حەققی نووری موتڵـەق جەددی ئەمجەد شاهی لەولاتان
ئیمـــامی یەســـرەب و قیبلـــەی مـــەلایك مـــاهی بەتحاکـــەم
بـــە حـــەققی چـــار یـــار و ئـــال و ئـــەولادی نـــەبییوڵلا
بـــە ئەنســـار و موهـــاجیر قایـــدانیی قـــوتبی یەکتاکـــەم
بـە ڕووحـی خاجـەگانی نەقشـەبەند و قیبلـەگاهی خـۆم
غـــەریب و جانســـپاری کەعبـــە قـــوتبی دیـــن و دونیاکـــەم

به قووەی جازیبەی دڵتان وەفایی دەست و دامانە
چ نابێ گەر لە سایەی ئێوە قەتعی ماسیوەڵلاکەم

(دیوان: ٢١١)

دوای ئـەوە، هـەر بەهـەمان واتـا و نـاوەڕۆك و لەسـەر هـەمان کـێش و ئـاوازەوە پارچـەیەکی (١٣) بـەیتی لـە هـەمان بۆنـەدا هۆنیوەتـەوە کـە بـەم شێوەی خوارەوەیە:

لـە باغـان ئـاھ و نـاڵین دێ دەڵـێن شـای نـەوگوڵان ڕۆیـی
لـە مـەیخانان سـەدای شـین دێ دەڵـێن پـیری موغـان ڕۆیـی
دەڵێـــی دەوری قەمـــەر ســـەیری فەلـــەك میزانـــی گـــۆڕاوە
کەوا گوڵ زەرد بوو سونبول تێکچوو ڕەنگی ئەرغەوان ڕۆیـی
لەبـــەر چـــاوی جیهـــانبینم جیهـــان تاریـــك بـــوو نـــەمزانی
نـە نـووری چـاوەکانم چـوو نـە خورشـیدی جیهـان ڕۆیـی
لـە دووری تۆیـە سـوور بـوو چـاوەکەم بـەو گریـە مەعلوومـە
شـەفەق دێ کەوکـەبیش هەڵـدێ کـە میهـری خـاوەران ڕۆیـی
دەمێکـــی هـــات بـــە چـــاوی سورمەســـا یـــەعنی وەفـــادارم
کـە جـەرگی سیرمە کـردم خۆی بـە سـیحری جـادووان ڕۆیـی
سـەحەر مەسـتانە هـات بولبـول بـە شـادی بـۆ تـەوافی گـوڵ
کـە دی بـاغ بـێ گوڵـە داغ بـوو بەسـەت ئـاھ و فوغـان ڕۆیـی
مـەڵێن بولبـول مەناڵێنـە کـەوا گـوڵ گوڵشـەنی چـۆڵ کـرد
دڵ ئـــارامی نـــەما چ بکـــا کـــە ئـــارامی دڵان ڕۆیـــی
قیامـــەت بـــۆ دڵان هەســـتا کـــە چـــاوی مەســـتی وەرگێـــڕا
مەگـەر ئـازووردە بـوو سـاقی کـە بـەزمی مەیکەشـان ڕۆیـی
چ شـــینێکە چ هـــاوارە لـــە نێـــو حەڵقـــەی موریدانـــدا
مەگـەر خاجـەی سـەمەرقەندی لـە نێـو سـاحێب دڵان ڕۆیـی
چ ئافـەت کەوتـە بەرچـاوم کـەوا چـوو نـووری بینـاییم
مەگـــەر شـــاهی بوخـــارایی لـــە قەســـری عاریفـــان ڕۆیـــی
بـە ناڵـەی دڵ شـیفام نایـێ درێـغ بـۆ مەرهـەمی جـەرگم
لـــە زەنگـــی کـــاروان چ بکـــەم دەلیلـــی کـــاروان ڕۆیـــی
خەراب بوو خانەقا بێ شێخ و جەزبەی تالیبان سەت حەیف
چـەمەن وێـران بـوو نەغمـەی بولبـولان چـوو باغـەوان ڕۆیـی
بـە ناڵـەی بولبـول و قـومری وەفـایی بۆیـە هـەر دەگـری
گـــوڵێکی ســـەروبالام بـــوو بـــە تـــاراجی خـــەزان ڕۆیـــی

(دیوان: ٣١٦)

ئەگەر ڕاستیت دەوێت ئەوەیە کەوا لە سەرلەبەری دیوانی شیعری کوردیی کلاسیکدا، شیعری ماتەم و شین و لاواندنەوە کە وا بەسۆز و بەخوڕ و بەکول و بەجۆش و خرۆش بێت بەرچاو ناکەوێت، ئەم کارەساتە جەرگبڕە وەفایی لە ناخەوە هەژاندووە، هەر بۆیە لەم بوارەدا گۆێ هونەر و داهێنانی بۆ خۆی بردۆتەوە[١٥].

وەفایی و شیعری عاشقانە:

بەبارێکدا گلەیی ئەوە لە وەفایی دەکرێت کە هۆنراوەکانی زۆربەی هەرە زۆریان عاشقانەیە، بە واتای ئەوەی لە کانیاوی هەست و سۆزی جوانی و خۆشەویستیی یار و دلبەر و ناسۆری ئەوین و دلداری ئاو دەخۆنەوە، کە گۆیا بەم کارەی مەیدانی بەربلاوی شیعری لەبەردەم خۆیدا تەنگ کردۆتەوە[١٦].

لە زمان پیرەمێردی شاعیریش گێڕاویانەتەوە کە وەفایی گوتوویەتی من هەموو شیعرەکانم لە ستایشی پێغەمبەردان![١٧]. لەلایەکی دیکەشەوە دەگوترێت وەفایی زۆرێك لە شیعر و ستایشە ئایینییەکانیشی بە فەرهەنگ و زمان و زاراوەی دلداری ڕووپۆش کردووە، تا ئەوەی یەکێکی وەکو بەڕێز د. خەزنەدار بڕیار دەدات کە وەفایی سەری لێ شێواوە دەمێك عیشقەکەی دەکاتەوە حەقیقی و دەمێکی دیکە دەیکا بە مەجازی![١٨].

لەو ناوەدا ڕاستییەك هەیە کە دەبێ هەر لە سەرەتاوە ئاماژەی پێ بدرێت، ئەویش ئەوەیە کە شیعری وەفایی سەرلەبەری (لیریك)ە، لیریك وەکو چەمك و تێگەیشتن بریتییە لە ڕەنگدانەوەی سۆز و هەست و نەستی ناخ و دەروونی تاکی شاعیر لە ئاست ڕواڵەتەکانی ژیان و بوون. ئەنجا دەبێت هەر شێواز و زمان و فەرهەنگی عاشقانە ببێتە هەوێنی ئەو بەستێنەی کەوا هەستونەستەکانی شاعیری تێدا دەمەیێت. بەمە شیعر لە گەوهەردا خۆی دەبێت بە عەشق و هەر چەند ڕێژگەیەکیشی لێ بێتەوە ئەوا هەوێنەکەی بە واتای عەشقەکە، ئەوا خاسیەتی خۆی لە دەست نادات. جا چ لە بواری وەسفی جوانی و سروشتدا بێت، یا لە بواری ستایش و پیاهەڵگوتندا بە

هــەموو چەشــنەكانیەوە، یــا لــە شــین و لاواندنــەوە یــا لــە موناجــات و پاڕانەوەدا.......

لە شیعری وەفاییدا عەشق چەند دیوی هەیە، دیوێكیان عەشقی سروشت و جوانی و ژیانــە، دیـوێكی دیكـەیان عەشـقی دڵبــەر و دڵخـواز و ژنــە، دیـوی سـێیەمیان عەشـقێكی لاهـووتی و ئـایینی و عارفانەیـە. بـۆ ئەمانــە چــەندان بەڵگەی ڕوونمان لە شیعر و بەرهەمی وەفایی بــە دەســتەوەن هــیچ كامێكیـان نكووڵی لێ ناكرێت و هـیچ یـەكێكیان لەسـەر حیسـابی ئـەوی دیكـەیان نییـە، بەڵام ئەوەی لە یەك بۆتەدا یەكیان دەخات، هەوێنەكەیە هەوێنی شیعر بەواتا (عەشــق). لــە مەیــدانی عەشــقی جــوانی و سروشــتدا وەفــایی شــیعرێكی (نەورۆزنامە)ی هەیە، كە گوڵستانێكە بۆ خۆی و لێوانلێوە لە وێنەی جوانی و دڵستێن، كە دوور نییە ئەمیش لە شیعری ئەو دەورەدا دەگمەن و كـەم وێنـە بێت، كە ئەمەیان دەقی ئەو تێكستەیە:

نەســـیمی بــادی نــەورۆزی شـــەمیمی عەنبـــەری هێنـــا
بەریـــدی عاشـــقان دیســـان نەویـــدی دڵبـــەری هێنـــا
نەویــد هــەی عاشــقانی دڵفیگــار یــار هاتــە ســەر خەنــدە
ســەڵا ئــەی بولبــولان دیســان درەختــی گــوڵ بــەری هێنــا
مەگەر ڕووی كەوتە زوڵف و ڕووی حەبیبم بادی نەورۆزی
حـــەیاتێكی بـــە دونیـــا داوە بـــۆی گوڵعەنبـــەری هێنـــا
بەفـەتحی دڵ دەڵێـی یار زوڵـف و سینە و ڕووی وەدەرنـاوە
لـە نەسرین و گـوڵ و سـونبول بـەهار هـات لەشكەری هێنا
دەڵێـــی چـاوی منـە هــەوری بــەهاری دەم بــەدەم دەگــری
دەڵێـــی ئــاهی منـــە بـــەرقی درەخشـــان ئــاوەری هێنـــا
هــەوا چــوو پــڕ بــەدامانی دەر و دەشـــتان گــوڵی كێشـا
ســـەبا هـــات پــڕ بــەجێبی كۆهســـاران عەنبـــەری هێنـــا

له نێو بەزمی وەنەوشە و جۆکەناران لالە پەیدا بوو
به تاریکی خزر بۆ چەشمە شای ئەسکەندەری هێنا
کە ئیسلامی بەهار فتوای جیهادی کافری دەی دا
سنۆبەر نێزە گوڵبون گورز و سووسەن خەنجەری هێنا
نیسارئەفشان بە پایەندازی سوڵتانی بەهار هاتن
سەمەن دیبا شەقایق ئەتڵەس و گوڵ مەخمەری هێنا
لە شایی دارەگوڵ مەسنەدنشین بوو هاتە پشکووتن
چەمەن تەختی زومەڕڕەد گوڵ لە یاقووت ئەفسەری هێنا
لە بەزمی نێرگس و نەسرین بە دەفعی چاووزاری گوڵ
وەنەوشە دەستە دەستە عوود و لالە مەجمەری هێنا
لە مەیخانەی چەمەن بەزمی تەرەبیان گرت قەدەح نۆشان
شەقایق بادە زەنبەق شیشە نێرگس ساغەری هێنا
له چەهچەی سار و نەغمەی عەندەلیبان سووت هەموو دونیا
نەوایی تارزەن ئاوازی خوشخوان ئاهوری هێنا
حیکایاتی غەریبەی پێیە بولبول جوملە خۆکردی
دەڵێی چاپاری ئێران ڕۆژنامەی ئەختەری هێنا
بە شەوقی ڕوویی لالە و گوڵ لە باغاندا چراغانە
دەڵێی باغ جەننەتە ئەمساڵ پڕی حۆر و پەری هێنا
لە گوڵشەندا ڕیاحین مەست و شادابی هەوای خۆشن
دەڵێی ڕیزوانە بۆ ئەهلی بەهەشتی کەوسەری هێنا
شکۆفەی گوڵ بە عیشوە و خەندە ئارامی دڵانیان دا
بەهار بۆ خەستەجانی خۆی چ شیر و شەککەری هێنا
بە زەرد و سوور بەهار غەمڵیوە بۆ دامادی بولبول هات
وەرەق میعجەر عەرەق گوڵگونە شەبنەم زیوەری هێنا
هەموو کەس چاوەڕۆنی لێك دەکەن وەك سورمەیان دیبێ
مەگەر بادی سەبا خاکی گوزاری دڵبەری هێنا

چ دڵبــەر ئافتــابی مــاه ڕوویــان شــای شــەکەرلێوان
کـە خەندێکـە بـە سـەحرا گـوڵ بـە دەریـا گەوهـەری هێنـا
بـەبێ شاباشـی سـەر بـە قسـەی وەفـایی گـوڵ چـراغ نابـێ
کــە بولبــول هــەر زبــانی هــەرزە پەروانــە ســەری هێنــا

(دیوان: ١٤٨)

هونەر و بەهرەی وەفایی لە مەیدانی شیعری دڵداریدا زۆر دڵگیر و جوان و بەپیت و بە بڕشتە، ئەمە بە داهێنانێکی گەورە بۆ شاعیر دەگەڕێتـەوە کـە لـەم بـوارەدا و لـە هـەمان بابـەت و مەبەسـت و مـەعنای دڵـداری، شـیعر و هۆنراوەی بەسۆز و تەڕ و پاراوی زۆری هێناوەتەوە، بەپێچەوانەی ئەو ڕایـەی مامۆستا قەرەداغی لە پێشەکی دیوانەکەی وەفاییدا خستوویەتییە ڕوو [١٩].

شیعرە دڵدارییەکان بە شێکی فراوانیان لە دیوانی شاعیردا داگیر کـردووە، ئەوەندە پاراو و ڕەوان و جوان و پڕ لـە ڕیـتم و ئـاواز و نەشـئەن، هـەر مـاڵی ئەوەن بـە بـانگ و ئـاواز و خۆشـخوانییەوە بگوترێنـەوە، دیـارە هـەر واش وا بووە و بەشی زۆریان لەلایەن گۆیندە و دەنگخۆش و دەنگبێژانی کوردەوە بە گۆرانی و ڕیتم و ئاهەنگی دڵگیرەوە گوتراونەتەوە. ئەم خاسـییەتە نیشـانەی سـەرکەوتوویی و دڵپەسـەندی شـیعرە دڵدارییـەکانی وەفـایین، وەك چـۆن سەبارەت بە شاعیرانی دیکەشەوە لە وێنەی نالی و گۆران و هێمن هەر وایە.

لە تێکستە دڵدارییەکانی سەرباری وێنـە و خـوازەی جـوان و ناسـك، ئـاه و ناڵەی شاعیر بە گوێی دڵمان دەبیستین و بـۆکرووزی جـەرگ و دڵـی وەفـایی بەرامە دەداتەوە:

عــەزیزم ڕووحــی شــیرینم لــە مــن بــۆچ وا کــەناری تــۆ
وەرە سـەر هـەردوو چـاوی مـن کـە سـەروی جۆیبـاری تـۆ
لـە سەرچـاکی گریبانـت سـەبا شـێت بـوو وەکێـوان کـەوت
کــە ڕێــی کەوتــە خــەیابانی گــوڵ و بــاغ و هــەناری تــۆ

نەخۆشــی چـاوەکانت بـووم و خەنـدەی تـۆ سـەبووری دام
شــفای بیمــاری خــۆت دا گوڵشــەکەر بــاری لــە زاری تــۆ
لــە لایــەك تــارە دوای دڵ لەلایــەك مــارە قەســدی ســەر
چ ســیحرێکە عەجـەب مـاوم لـە زولفـی تـار و مـاری تـۆ
خــەتت هێنــا جــەمالت پــێ نــەما کــوا ڕەونــەقی خاڵــت
فەڕەنگی هات و کەعبەی گرت و مەهدی چوو لە شاری تۆ
ڕەگوڕیشـەی دڵـم هـەر دەنگ و ناڵـەی عیشـقی تـۆی لێ دێ
بڵــێ موتریــب وەرە ســاقی سەراســەر بوومــە تــاری تــۆ
بــە چــاوت کــەوتووم بــۆ زاری تــۆ ئــاگر لــە مــن بــەربوو
ســپەندم هــەر بســووتێم چاکە مـن بـۆ چـاو و زاری تـۆ
گــوتم شــێواوی زوڵفــم چــاوەکەت بــەڵکو عــیلاجم کــا
ئیشــــارەی وایــــە دەردی بـــێ دەوایــــە داغـــداری تـــۆ
نەخۆشــی چــاوی تــۆم بــێ هوودەیــە دڵــداریی خاڵــت
بـــە ئـــەفلاتوون عیلاجـــی نایـــە بـــیللا دەردەداری تـــۆ
جـەمالت ئـاهی مـن گرتـی خـەتی سـەبزت بـە سـەردا کـەوت
چـەمەن ڕابـرد و سـەرما هـات و تێکچـوو نـەو بـەهاری تـۆ
هەڵسـتا زوڵفـی خسـتە ڕوو نیگـاهی کـردە مـن فـەرمووی
قیامـــەت هـــات و ڕۆژ گـــیرا وەفـــایی هـــەر خومـــاری تـــۆ

(دیوان: ٢٤١)

وەفایی لە ڕێڕەوی غەزەل و شیعری عاشقانەی نەریتی زیاتر هەڵکشاوە و چەمکی جوانی و ئەوینیی ژن و ئێروتیکیی لە تێکستێکی نەمردا لـە وێنـەی (شیرین تەشی دەڕێسێ) بە ڕەنگینی ئاوێتـە کـردووە. کـە دیـارە مـاکی ئـەو داهێنانەش هەر عەشقی مرۆڤە بۆ مرۆڤ، ماکی عەشـقێکی جـوان و دڵنشـین و لە هەندێ بەنـدی تێکستەکەشـدا ڕووت و پـەتی و بـێ پەردەیـە!. وەسـف و

جوانی و چێژ و خۆشی لە بۆتەی عەشقی سەرمەدیی مرۆڤدا یەك دەگرنەوە، کە عەشقێکی نەمر و هەتا هەتایەیە:

کە هاتە چەرخ و گەردش تەشی بە دەستی ڕەنگین
هەودای لە لێو و دەم دا خورشیدی سینە نەسرین
گرتی خەتتی مەدارات شەفەق بە عەهدی پەروین
سەمای بە زوزەنەب دا کەفولخەزیبی شیرین
سیحرێکە بۆ دڵ و دین شیرین تەشی دەڕێسێ
دوو زولفی چین بە چین کرد کە نافەیی خەتایە
دوو مەمکی دامە دەستی هەناری دڵگوشایە
بە خەندە ڕەقسی داگرت کە شەوقی نەشئە وایە
بە نوکتە پێی نیشان دام سەما لەسەر هەوایە
هەموو ئیشارە وایە شیرین تەشی دەڕێسێ
بە خەندە زولفی لادا لەسەر عوزار و زاری
کە شەو بەیانی بەردا گوڵ و وەنەوشە باری
دوگمەی کراسی بەربوو بزووت هەوای بەهاری
سەڵای لە عاشقان دا باغی گوڵ و هەناری
دونیا بە ئینتیزاری شیرین تەشی دەڕێسێ
کە زولفی کەوتە سەر ڕوو هەموو خەتای بە چین دا
خەرامی تاووسانەی بە سەروی نازەنین دا
شوعاعی تاو و ساوی لە باغی یاسەمین دا
فەنایی پڕ بەقا بوو دەمی لە پێکەنین دا
سەت ئافەتی لە دین دا شیرین تەشی دەڕێسێ

سمـــی غـــەزالی چـــینی لـــە نافەیـــدا عەیانـــە
دەڵێـــی لـــە نیوەشـــەودا ســـپێدەیی بەیانـــە
قەدی گوڵ و دەمی گوڵ ئەوەی کە قووتی جانە
لـــە بـــاغی یاســـەمیندا شـــکۆفەیی گوڵانـــە
بـەهاری بـێ خەزانـە شـیرین تەشـی دەڕێسـێ
شـکۆفە وا هەڵسـتێ لـە زێـڕ و زیـو حوبـابێ
لـە کەوسـەری بەهەشـتی دەروونـی پـڕ کرابـێ
خـڕ و لـەتیف و ناسـك بلـووری خـود نومـا بـێ
بـە تـەرزی درزی دەرزی لـە خـۆوە درزی دابـێ
دییـارە سـەروێ وابـی شـیرین تەشـی دەڕێسـێ
قوتـــووی لوئالییانـــە لـــە زیـــوە داڕژاوە
لەبالەبـە بـە حیکمـەت لـە شـەهدی هـەڵگڕاوە
لەبـەر لەتافـەتی خـۆی ڕەواقـی تـێ کـراوە
وەکـو بلـووری سـافیی لـە نێـوی درزی داوە
بەمـەی عـەیان کـراوە شـیرین تەشـی دەڕێسـێ
شـفای جەراحـەتی دڵ تەشـی نـەبوو کـە ڕسـتی
شەشپەڕی کاکی خۆی بوو پڕ ئاو و پڕ بە دەستی
هـەتیوی کەللەشـەق بـوو بـە داو و حیلـە بەسـتی
لـەتاوی هاتوچـۆدا بـە لێـوی غونچـە گەسـتی
بە ڕووح و دڵ لـە قەسـتی شـیرین تەشی دەڕێسێ
بە دڵ بە دیدە سووسەن بە غونچە گوڵ یـەڕەق بوو
شەشـپەڕەکەی وەفـایی کولفـت و تیـژ و ڕەق بـوو
گـوڵی بـەرۆك و سینەی هـەموو وەرەق وەرەق بـوو
بـە ئـارەقی عرووقـی کـە سەرخۆشـی عـەرەق بـوو
بەمەی چ موستەحەق بوو شیرین تەشی دەڕێسێ
(دیوان: ٣٤٧)

وەفایی سوودی لە دیاردە و چەمك و زاراوەكانی تەبیعەت و بایۆلۆجی و فەلەكناسی وەرگرتووە لە ناو بۆتەی جوانیناسی و جوانكاریدا تێكی هەڵشێلاون و ڕەونەق و بۆن و بەرامێكی عەترئاسای پێ بەخشیون، ڕازاندوویەتییەوە وەكو بووكی ژێر تارای سوور، وێنەی پڕ لە جوانی و جوولە و هەست بزوێنی تیادا خولقاندووە، بە جۆرێك مرۆڤ وا هەست دەكات كە ئەم زاراوە و چەمك و تێرمانە هەر لە بنەڕەتدا بۆ بابەتی شیعر دانراون. ڕاستییەكەی ئەوەیە وردەكاریی زمان و فەرهەنگ و بابەت و بنیاتی هونەری لەم تێكستەدا لێكۆڵینەوە و لێدوانی زۆری پێ دەوێت لە قەبارەی كتێبێكی سەربەخۆدا بۆیە لە كورتی دەیبڕینەوە.

سەبارەت بە عشقی ئایینی و عارفانەی وەفایی ئەویش بابەتی لێكۆڵینەوەیەكی زۆر و بەرفراوانە. وەفایی دەستی بۆ گەلێك هونەری تازە درێژ كردووە لە شیعری كوردیدا، لە بابەتی بنیاتی فۆرم و كێش و ئاواز و مەبەست و زمانی شیعری كە جۆرێك لە نوێگەری بە شیعری كوردی كلاسیك، بەتایبەت بە ئەزموونە شیعرییەكەی ناوچەی موكریان بەخشیوە، بۆیە لە سەرەتاوە گوتمان قافڵە سالار و تاقانەیە چونكێ لە زۆر بواردا سەرامەد و كارامە و ڕچەشكێن بووە[٢٠].

حەریق

ناوی ساڵحە و کوڕی مەلا نەسروڵڵایە، ساڵی ١٨٥١ز لە دێی (زێویە)ی بناری پیرەمەگروون لە ناوچەی (سوورداش) هاتۆتە دنیا. مەلا نەسروڵڵا بەئەسڵ سابلاغی بووە، بەڵام بە فەقێیەتی ڕێگای دەکەوێتە دێی (کاشتەر) لە ناوچەی (جوانڕۆ) و سەردەمێك لەوێ دەگیرسێتەوە، لە پاشان بۆ مەلایەتی ڕوو دەکاتە ناوچەی سوورداش و لە دێی زێویە جێگیر دەبێت، هەر لەوێش ماڵ و خێزان پێك دەهێنێت. ساڵح خوێندنی سەرەتایی لەلای باوکی دەست پێکردووە، دواتر بۆ درێژەپێدانی دەچێتە سلێمانی و ماوەیێك لە مزگەوتی (شێخ محەمەدی بەرزنجی) دەمێنێتەوە، ئەنجا گەشتێکی قەرەداغ و بیارە دەکات و دووبارە دەگەڕێتەوە سلێمانی.

ساڵی ١٨٦٧ز دەچێتە (پێنجوێن) و لەدوای ماوەیێك هەر بۆ مەبەستی خوێندن و تەحسیلات ڕوو دەکاتە موکریان و لە زێدی پێشووی خانەوادەکەیان واتە (سابلاغ) جێگیر دەبێت، بەینێك لە خوێندنگە و مەدرەسەکانی ئەو ناوە بە خوێندن و گفتوگۆی زانستی و شەرعییەوە سەرقاڵ دەبێت، تاوەکو سەرەنجام لە خانەقای شێخی بورهان خۆی دەبینێتەوە. لەم بارەوە دێرە شیعرێکی هەیە بەم جۆرەیە:

خەتاباتی جەدەل ئەمڕۆ یەقینە سەفتەیی مەحزە
نەتیجەی ئەووەلی فیکرم قیاسی کەوتە بورهانی

دیارە ئەو مشتومڕ و گفتوگۆ بێ بەرهەمانەی کە لەو ڕۆژگارەدا لە ناوەندی مزگەوت و مەلا و فەقێکاندا لە ئارادا هەبووە، کە ئەو بە (جەدەل و سەفسەتەی ڕووت و بێ بەرهەم) ناویان دەبات، لە بیر و هەستی ئەودا ئاکامەکەی بەوە دەشکێتەوە کە لە خانەقای شێخی بورهان بگیرسێتەوە. هەر لە خانەقادا دەرس و دەورەکانی کۆتایی پێ دێنێت و دەبێت بە مەلا. هەر لەو دەوروبەرەش ڕێوڕەسمی تەریقەت لە (شێخ شەمسەددینی بورهان/ ١٨٢٦ – ١٩١٠) وەردەگرێت و دەبێت بە مورید و مەنسووبی ئەو زات و ئەو

بارەگایە[٢١]. سالّی ١٨٧٨ کاتێك شێخی بورهان لە سەفەری حەج گەڕاوەتەوە مەلا سالّح بە شیعرێکی ئایینی بەم جۆرە پێشوازی لە گەڕانەوەی شێخ کردووە:

موژدەبێ بۆ بولبولی دڵ گوڵ لە باغان هاتەوە
قومری عومری خۆی سەرف کا سەروی بۆستان هاتەوە
شاسواری عەرسەیی مەیدانی مەردان هاتەوە
دڵبەری جانان لە خزمەت جانی جانان هاتەوە
پیری ڕەوشەندڵ وەکو خورشیدی تابان هاتەوە
نایبی عوسمانی سانی خۆش بە سامان هاتەوە
وا موعەتتەر بوو دەماغی ئەهلی نیسبەت هەر دەڵێی
نیسبەتی پیراهەنی یوسف بە کەنعان هاتەوە[٢٢]

(دیوان: ١٦٥)

لەم ڕۆژگارەدا حەریق لە خانەقا لە هەردوو باری دەروونیی سۆفییانە و ئایینی مەلایانەدا تەواو و کامیل دەبێت، لە دوایە لە دێی (ساحیب)، لە چەند کیلۆمەتری ڕۆژهەڵاتی شارستانی سەقز بە مەلایەتی دادەمەزرێ، هەر لەو دێیە ژن دێنی و ماڵ و خێزان پێکەوە دەنێ. لەو دێیە حەریق دەستەنگ و هەژار و بە کولەمەرگی ژیان بەڕێ دەکات، هەر وڵات بە گشتی لەو سەردەمی لە ژێر باری هەژاری و نەزانی و چەوسانەوەدا دەیناڵاند، ئەم بارە دەروونی و ئابوورییەی شاعیر لە بەیتە شیعرێکدا بە ڕوونی دیارە:

گەر دەچمەوە ساحیب نییە هیچ مۆئنیس و ساحیب
گەر دەچمە سەقز ناری سەقەر وا لە جیگەرما

قەدەرێك لەو شوێنە بە ئیمامەت و دەرس گوتنەوە بەسەر دەبات، سەید ڕەشیدی پیاوی ناسراوی خانەقا کە بە (چاوەش) ناسراوە بە فەقێیەتی لەم دێیە لەلای حەریق ماوەیێك دەرسی خوێندووە. دواتر دەگوێزێتەوە بۆ دێی

(قاراوا) له نزیك شاری بۆکان. لەو دێیە حەریق لەگەڵ ئاغا و دەرەبەگێکی زۆرداری ئەو ناوە تووشی گێرە و کێشمە دەبێ و لە ئەنجامدا ئازار و ئیهانەتێکی ناقۆلا بە حەریق دەگات، هەست و ئیحساسی وا دەڕووشێت کەوا تا ئاخیری عومری ئەو داخ و کەسەرەی لە دڵ دەرناچێت[٢٣]. دیارە خەمی نەداری و بێ دەرەتانی و خەمی بژێویی ماڵ و خێزان و خەمی سووکایەتی پێکردنیش دەبێتە سەربار و ژیان و دنیای لە شاعیر وێك هێناوەتەوە!، بۆیە لە زۆرێك لە شیعرەکانیدا حەریق لە وێنەی مامە خەمەی خەمان بە دیار دەکەوێت:

شـــادی بێگانەیە، خزمم غەمە، گەر مردیشـم
ئەوە واریس، لە حیسابی حەق و گۆڕ و کەفەنم
گەنجی فیکرم کە لە نێو کونجی غەما دیوەتەوە
مڵکی شادیم هەیە تا ساکینی (بیت الحـــزن)م

یان دەڵێ:

هـەوری خەفەتە بەفـری غەمی داوە بەســـەرما
یا سەرسەڕی دووریتە کە لێی کردوومە سەرما
گاهێ بە شەرارەی غەم و گەهـ سەرسەڕی هیجران
خـۆش نەبوو بۆ من نە بە گەرما نە بە ســـەرما
کەوتۆتە ســـەرم ئەشـــك و غوباری ئەلەمـی دڵ
یەعنی کە قوڕی میحنەتە کردوومە بە ســـەرما

ئەمە موبالەغەیەکی شاعیرانە نییە، بەڵکو واقیعییەتێکە کە شاعیر بە هەقیقەت تێیدا ژیاوە.

ئەو کە لە پێناوی خوێندن و زانست و حەقیقەتدا سەری غەریبی هەڵگرتووە، دەستی لە کەسوکار و دار و دیار بەرداوە و دەردی شاعیر دەڵێ: غەریبی غوربەتی لێ کردووە بە ئەوتان!، تەنیا فەرامۆشی و

تەسەللایەك بۆ دڵی پڕ لە ناخۆشی و خەمی هەر عەشق و خۆشەویستی شێخی بورهان بووە، بۆیە لەو بارەوە دەڵێ:

ئەگەرچی ساکینی مڵکی عەجەم بووم دوور لە ڕۆم کەوتووم
لە سایەی پەرچەمی تۆوە ڕەئیسی مڵکی شاماتم

یان وەك دەڵێ: دەرسی جنوونی ئەویان لە سوورەتی (یوسف)دا نووسیوەتەوە، بۆیە ئەو لە پێناو ڕەواجی نەقدی دینی، هەموو زێڕ و زەبەر و خەراجی وڵاتی (میسر)ی ئەندێشەی بەرزی، بە (حوسن)ی (یوسف)ی دڵخوازەکەی بەخشیوە ! :

کتێبی عیشقی مەجنوون ئایەتی ڕوخساری لەیلایە
لە سوورەی یوسفا دەرسی جنوونی ئێمە نووسراوە
کەسێ فیترەت بڵند بێ بۆ ڕەواجی سکەیی دینی
خەراجی میسری قەلبی خۆی بە حوسنی یوسفی داوە
لەسەر سەودای قوماری شاهی خووبان پیری بورهانی
بە چەوگانی ئیرادەت گۆی سەرم بۆ بازی داناوە

ڕەفیق حیلمی دێری یەکەمی ئەم پارچەیەی لەگەڵ دێرە شیعرێکی شاعیری ناوداری ڕۆژهەڵات (فزوولی بەغدادی/ ١٥٦٣ مردووە)، بەراورد کردووە، کە دێرێکی هەیە و کوردییەکەی بەم جۆرەیە:

من و مەجنوون لە مەکتەبخانەیی عیشقا دەرس خوێن بووین
ئەمن خەتمی کەلامم کرد، لە (واللیل)ا بە جێما ئەو

لەم بارەیەوە دەڵێ: ئەم شیعرە بەلای منەوە گەلێ لە ژوور شیعرەکەی فزوولییەوەیە[٢٤].

هەر لەسەر ئەو پێڕەوە حەریق لە شوێنێکی کەدا دەڵێ:

هاودەرس بووم من لەگەڵ زاهید لە دیباچەی کیتاب
من نەگەیمە فەسڵی تەزویر ئەو چوو بۆ بابی ریا

دێرێکی دیکەی لە قەسیدەیەکی درێژدا هاتووە و دەڵێ:

لە دیباچەی کتێبی حوسنی عالەم هەر وەرەق لادەم
دەبینم مەبحەسی وەسفت لە هەر فەسڵ و لە هەر بابێ

لە دوای ئەم مەسەلەیە ماڵ و خێزانەکەی دێنێتە دێی (شەرەفکەند) و خۆشی لە خانەقا خەریکی سلووك دەبێ و دەرسیش بە کوڕە شێخەکان دەڵێتەوە، ئەنجا دەچێتە ناوچەی (شاروێران)ی نزیك سابڵاغ و ماوەیەکیش لە دێهاتی ئەو ناوە بە سەردەبات، تا لە دوا قۆناغ و لە ساڵی ١٩٠٦دا دەگەڕێتەوە سابڵاغ و دەبێت بە پێش نوێژی مزگەوتی (حاجی سەید حەسەن) کە مزگەوتێکی لاتەریکی شار و بە مزگەوتی هەژارانیش ناودار بووە !. پاشماوەی ژیان و تەمەنی لە دەوری چرای شێخ شەمسەددین دەگوزەرێنێ. لە ساڵانی دوایی تەمەنی لە بینایی چاوەکانیشی بێبەش دەبێ و ئەمیش دەبێتە سەربار بۆ خەرمانی دەرد و بەڵای ژیانی، تا لە ژێر باری غەما دادەنوێ و پەکی دەکەوێ، لە نامەیەکی شیعریدا کە بۆ سەید ڕەشیدی خانەقای نووسیوە ئاوا ڕاز و گلەیی لە چنگ ئەحواڵی بەدی ڕادەگەیەنێ کەوا چۆن کوێریشی بۆتە میوان:

ڕۆژ و شەو غەرقی خەیاڵم بێ ئەنیس و بێ نەدیم
چاو نەماوە تا بڵێم قەت خەو لە چاوم ناکەوێ
خەڵکی گەر دەستی بڕا من چاوی ڕێی دەستم بڕا
یەعنی چاو مەبڕە لە دەست کەس ڕسقی دەستوپێت نەوێ
گەر هەزار پێ بێ و چوار چاو بێ بە قووەی بازوێ
غەیری مەقسوومی نسیبی کەس وەدەست کەس ناکەوێ

مامۆستا هێمن دەڵێ: (لە زمانی خۆی دەگێڕنەوە کە گوتوویەتی: بۆ پەیداکردنی پارووە نانێك هەموو شار و گوندەکانی کوردستان گەڕاوم، جا نازانم سەرم بە هەموو ماڵێکدا کردووە یا نا)[٢٥]. تا چارە ڕەشی و نەخۆشی

برستی لێ دەبڕێ و دەکەوێتە نێو جێگا، تا لە ساڵی ١٩٠٧دا و لە تەمەنی (٥٦) ساڵی بە ناکامی بۆ یەکجاری سەر دەنێتەوە و لە گۆڕستانی (مەلا جامی) بەخاك دەسپێردرێت.

شیعر و دیوانی حەریق

حەریق لەناو شاعیرانی بەرەی یەکەمی موکریاندا خاوەنی بەهرەیەکی گەورەیە. زۆر پابەندی بنەماکانی شیعری عەرووزی بووە لە یەکێتی کێش و قافیە و بەلاغەت و ژمارەی دێری شیعر لە پارچەی غەزەل و قەسیدەدا. پارچەی مەسنەوی و چوارین و تاکە دێر کە لە رووی قالب و ڕوخسارەوە بەشێکن لە هونەرەکانی شیعری کلاسیك لە دیوانەکەیدا بەرچاو دەکەون[٢٦]. قەسیدە خۆی یەکێکە لە فۆرمە شیعرییە بەرز و باڵاکانی شیعری کلاسیك لە ڕۆژهەڵات کە سەرچاوەکەی بۆ شیعری سەردەمی جاهیلیی عەرەب دەگەڕێتەوە و لە دیوانی شیعری کلاسیکی کوردییش پێگەیەکی بەرچاوی هەیە، بەڵام کەم وایە شاعیرانی کورد پێڕەوییان لە ڕێسا و بنیات و بنەما هونەرییەکانی قەسیدە، وەك چۆن لە بنەڕەتدا لای عەرەب هەبووە کردبێت. قەسیدە سەرەتا بە چەند بەیتێکی غەزەل دەست پێدەکات کە بە دەستپێك (مەتلەع – هەڵاتە) دەناسرێت کە لە باس و خواسی وەسفی جوانی و خۆشەویستی دڵبەر یا سروشتدایە. دواتر شاعیر بە یەك دوو دێر خۆی لەو باسە دەرباز دەکات کە (تخلص)ی پێ دەگوترێت و دەپەرژێتە ئەسڵی مەبەست، لە ستایش و پیاهەڵدان و لاواندنەوە ئەگەر مەبەست هەر یەکێك لەمانە بێت لە قەسیدەکە. ئەنجا لە درێژەی تێکستەکەدا شاعیر لە ڕێگەی جوان خۆ دەربازکردن (حُسن التخلص) لە بابەتێکەوە دەگوێزێتەوە بۆ سەر بابەتێکی تر و لە کۆتاییدا لە بەشی دوایی بە چەند دێرێك کە (شریطە)ی پێ دەڵێن و لە ڕێگەی (حسن الختام) کۆتایی بە دەقەکە دەهێنێت[٢٧].

حەریق لە قەسیدەیەکیدا بە دابی قەسیدە سەرایانی گەورەی عەرەب و فارس بابەتی قەسیدەکەی بە چەند دێرێکی غەزەلی شیرین و پاراو دەکاتەوە، ئەنجا هونەرمەندانە خۆ لەو مەسەلەیە دەبوێری و دەپەرژێتە سەر

ستایشی شێخی بورهان، دواتر دووباره به چەند دێڕێکی غەزەلئاسا بەلای وەسفی سروشتدا ڕادەبووریت که ئەمە (تجدید المطلع) یا دەستپێك تازه کردنەوەیه، تا ئەوەی بەشی دوایی بابەتەکەی به پیاهەڵگوتن به حەزرەتی شێخی سیراجەددین و کوڕ و نەوەکانی بەهۆی (حوسن الختام)ەوه دەگەیەنێته ئەنجام[٢٨]، بەم جۆرەی خوارەوە:

قەمەر کەوتۆته میزانی خەیاڵم موشتەری با بێ
لە عیقدی نەزم و نەسرم تالبی عیقدی سورەییا بێ
جەمالی دڵبەری فکرم له خەڵوەتدا بوو تا ئێستا
بلا با دڵبەر ئارابێ، قەبووڵی ئەهلی ئارا بێ
له دووکانی خەیاڵم بۆ عرووسی دڵ غەزەل دێنم
گرانجانی بەکارنایە کەسێ سەودای لە سەردا بێ
له مۆژدەی نەوبەهار و غولغولی بولبول له دەوری گوڵ
وەکو قومری دەبێ تۆقی وەفای سەروم له ملدابێ
نەفەس دەم، دیده پڕ ئاو و سەماوەرسینه، جەرگ ئاتەش
کەلامم قەندە گەر ساقی لەگەڵ من ئارەزووی چا بێ
سەرم سەمتوور و سینه ساز و ئەشکم تاره بەو شەرته
بدا ساقی مەیی نابێ بڵێ موتریب بڵێی نابێ
له دامێنی خەیاڵم دامەنێ گوڵ بچنه ئەی شاهید
به شەرتێ شاهی شەمسەددین له دڵما جلیوه ئارابێ
له گەرمی لوتفی مەولاوه نییه سەردی لەمەولاوه
به سەرما ڕۆییوه سەرما، نییه باکم بەسەرما بێ
خەڵاتی شاهی نەورۆزی نیشانەی ئاتەش ئەفرۆزی
نەسیم هێنای به دڵسۆزی دڵێی سۆزی جەفا نابێ
رەئیسه هەور و تۆپچی رەعد و تۆپ بەرق و نیزام باران
نەسیم پێشڕەو، تەلیعه تەرزە، فەڕاشی دەبێ بابێ

شـــەماڵ ســـەرتیپی تـــەرتیبی غوڵامانـــەی غوڵامانـــە
جنـــووبی یـــاوەری فـــەوجی شـــەدە و دەسمـــاڵی واڵابـــێ

بەڵەك بوو كێو و سەحرا وەك دەڵەك خۆی دزیـەوە زستان
زەیسـتان ئیتتیفاقـەن چون بـەری خسـت هێـزی پێـی با بـێ
لە دەنگی رەعد و ڕەنگی بەرق و ناڵەی هەور و گرمـەی با
کـەڕ و کـوێر بـەفری تـایین، مـەر هەناسـەی سـەردی پێمابـێ
لە شەوقی گوڵ، لە زەوقی مول، عەجەب سەرخۆشە ئەهلی دڵ
دەوێـژن تاییفـەی خووبـان مەگـەر جەننـەت بـە دونیـا بـێ
حەجەر هـەروەك شـەجەر ناتیق بـە سرڕی قودرەتی حـەق بوو
کەسـێ حـاڵی ببـێ حـاڵی دەبـێ گـەر ئـەهلی بینـا بـێ
نیشـانەی نیعمـەتی عوقبـا لـە دونیـادا هووەیـدا بـوو
کەسـێ بـاوەڕ بـە مـن ناکـا لـە ڕەنگـی سـەوزە جویـا بـێ
عەتای موتڵەق بە غـەیری خالیقی حـەق بۆ درەختـی ڕەق
بـە کـێ دەکـرێ هـەموو سـاڵێ شـکۆفەی سـەبزی پێـدابێ؟
نـەباتاتی زەمـین نـەوخێز و جـامی کـەیفی گـوڵ لـەبریز
لەخـەو بێـدار بـوو نـەرگس هـات بـەخێربێ مـاڵی ئـاوا بـێ
بـە عـەزمی دەسـت بۆسـی دەسـتە هاتـە خزمـەت شـا
هـەموو مـەخمووری نیسـبەت وەك کەسـێ سەرمەسـتی سـەهبابێ
وەنەوشـە بـۆ غـوڵامی خـاڵی خوبـان گـەردنی کـەچ کـرد
بە وەجهە وەجهی وەك مۆئمین لەبەر سوجدە بە سیما بێ
سەفینەی فیکرەتم ڕۆچوو دەفینەی حیکمەتی تووش بوو
سـەلەف حیرزی خەلـەف هـەر وەك سـەدەف بـۆ دوڕ موهـەییا بـێ
نموونـەی ئینقیـاد و سەرکەشـی بـوو سـەردی و گـەرمی
کە موخلیس حاڵی گەرم و مونکیریش دڵ سـەردە تـا مابێ

سیراجەددین بە نووری حەق بە هەر شەخسێ بەهای دابێ
بە شەمسی ڕووی حیسامەددین وەفا کا بێ زیبا نابێ
بەسەر خاکی وجوودی تالیبان ئیکسیری ئەلتافت
مسی قەڵبی قەڵب خالیس دەکا گەر عەکسی تێدا بێ
لە دیباچەی کتێبی حوسنی عالەم هەر وەرەق لادەم
دەبینم مەبحەسی وەسفت لە هەر فەسڵ و لە هەر بابێ
لەگەڵ نەفسی یەزید وەك بایەزیدە هەر دڵێ بۆ تۆ
موتیع و ئەهل و دانابێ، سەری تەسلیمی دانابێ
بە نەحوی سەرفی دڵ تا زولفەقارت گرتە نێو چەنگت
وەکو حەیدەر لە فەتحی خەیبەرا شمشێری کێشا بێ
بە عیشقی شای سیراجەددین و شەوقی بولوەفا جانا
کەرەم فەرموو وەکو دێژن نە زانستم بە زانابێ
حەریقی ڕیشتەیی جانت فتیلەی شەمعی جانانە
لە بەزمی پیری مەیخانە کزەی دڵ بێ مەزە نابێ

(دیوان: ١٩٩)

بەشێك لە شیعر و هۆنراوەکانی حەریق لە دەوری باس و بابەتی وەسف و پیاهەڵدان و پاڕانەوە لە دەرگا و ئاستانەی پیر و شێخی تەریقەتدا دەخولێنەوە، یان بەڕاستی و ڕاشکاوانە لە چەندین شوێن و لە زۆرێك دەقەکان ناوی (یوسف، شەمس، شەمسەددین، ...) بەڕەوانی بۆتە وێردی سەر زمانی هۆنراوەکانی، یان ئەوەتا بەزمانی هێما و ئاماژە و لە بەرگ و پۆشاکی غەزەلی عاشقانە – عارفانەدا بە چەندین شێوە ئەو سۆز و سووتانە ڕادەگەیەنێت.

سەبارەت بە بەشی یەکەمی ئەم بۆچوونە چەند نموونە لە دیوانەکەیدا دەور دەکەینەوە:

تاریکــــه دڵــــم ڕەوشــــەنیێ (شەمســــی هیدایــــەت)

نوقتــــەی دڵەکــــەم مەبــــدەئی هاتۆتــــە نیهایــــەت

ئــــەی پادشــــەهی مڵکــــی ویلایــــەت بــــە عەدالــــەت

مــــەزڵوومی شــــەڕی نەفســــم و هاتوومــــە شــــکایەت

(بورهان) وەکو (کەنعان) و (شەرەفکەند) کە (میسر) بوو

کــــردت بــــە مەدینــــەی ئەمــــەل و کەعبــــەیی غایــــەت

هــەم (شەمسـی) بـە ئیسـنادییو هـەم قـوتبی بـە ئیرشـاد

ئــــەو خەرقــــە بەســــە بــــۆ نــــەزەری ئــــەهلی کیفایــــەت

- ئــــەی خــــزری ڕەهــــی زوڵمــــەتی ســــەرئاوی حــــەیاتم

بــــۆ (شەمســــی) ڕوخــــت ســــاکینی قــــەعری زوڵوومــــاتم

بــــۆ دیــــدەی یــــەعقووبی خــــێرەد یــــەك نــــەزەری تــــۆ

خاســــــییەتی پیراهــــــەنی کردۆتــــــە خــــــەلاتم

تـۆ (شـەمس) و منـیش زەڕڕەیـی بـێ جیلـوە بـە قوربـان

نیســــبەت هەیــــە عــــەیبی چــــییە جویــــایی بــــەراتم

- پەروانــــەیی هــــەر جــــەمعێ نــــەبی چــــاکە حــــەریقی

خــۆت باوێــژە نــاو زومرەیــی ئــەو (شەمســی) هودایــە

- گــەر تــالیبی بــۆ (یوسـفی) خــۆت نەفسـی عــەجووزە

زوو بێنــــە دەزوو بێنــــە دەڵــــێن ئــــەهلی وەفایــــە

- بــــۆ حــــزووری پــــیری کامیــــل عــــاریفی دانــــایی ڕاز

(شەمسـی) ئـەفلاکی هیدایـەت نـەجمی ڕێـی هـەر شـەبڕەوێ

- تا دیومە لە نێو مەسحەفی ڕووت سوورەیی (یوسف)

بــــۆ ئایــــەتی حوســــنت لــــە هــــەموو ڕەســــمــێ کــــەنارم

- لـە دامێنـی خـەیاڵم دامـەنی گـوڵ بچنە ئـەی شـاهید

بەشـەرتێ (شاهی شەمسـەددین) لـە دڵما جیلوە ئارابێ

سەبارەت بە بۆچوونی دووەم کە شاعیر لە وێنـەی عاشـقێکی – عـاریف ڕەمز و ڕازی دڵی خۆی دەکاتە وێرد و سروودی دەمی پەروانە کە بـە دەوری گوڵدا دەگەڕێ و پێی هەڵدەڵێ:

– هەموو کەس بابزانێ من کە سەودای زولفی دوو تـاتم
لـە خانـەی کوڵمـدا کـۆڵم لـە دەوری شـای ڕوخـت مـاتم
ئەگەر چی ساکینی مڵکی عەجەم بووم دوور لە ڕۆم کەوتم
لـە سـایەی پەرچـەمی تـۆوە ڕەئیسـی مڵکـی شـاماتم
موتالای حاشیەی زولفت لەسەر سەفحەی ڕوخت سەعبە
بـەوەم چـابوو بـە منـداڵی لـە دەرسـی عیشـق ڕاهـاتم
– شـاهیدمە حەواسـم کەسـەکەم چـەندە کەساسـم
بـە خـودا نییـە غـیرەت لـە خـەیاڵ و لـە نـەزەرما
هـەر چـەندە بـە جیسـمانی کـە دوورم لـە حـزوورت
ڕووحانییـەتت سـەبتە لـە نێـو دیـدەیی تـەڕما
تۆفـانی سرشـکم چـووە سـەر جـوودی وجـوودم
کەشـتی تـەنی قـوم کـرد و نـە نـووح و نـە ئەسـەر ما
لـەو سـاوە کـە تـۆ ڕۆیـی دڵـم ڕۆیـی بـە دووتـا
هێلانـەیی تـەن هـەروەکو مـەئوایی سـەقەر مـا
– بـە قوربانـت بم ئـەی پـیری خـەراباتی جیهـان ئابـاد
بەشـایەد بە کـە مـن ڕووحـم لە ڕەهنـی قوربی تـۆ نـاوە
شـەهی مـوڵکی یـەقین شاهنشـەهی دیـن پـیری باتـەمکین
ڕەئیسـی ئـەولیا ڕەحمـێ هـەتا دڵ ڕێـی نەبەسـراوە
وەکـو پەروانـە بـۆ شـەمعی جەمالی تـۆ حـەریق ئەمشـەو
چـرای شـەوقی بـە کبریتـی تەبیعـەت خـۆش هەڵایسـاوە
– بولبـولێکی خـۆش نـەوا بووم بـۆ نـەوای دەوری گوڵـت
کـێ وەکـو هودهـود حیکایـەتی سـەبای گێڕایـەوە

بۆ کـەناری سـەوزەیی دەوری گـوڵی ڕووت شـین دەکـەم
خـاکی کـۆی عیشـقت بـە بێـژینگی سـەرم بێژایـەوە
- ئـەی دڵ وەرە شـادی کـە لـە بـۆ بـەزمی ویسـاڵت
وا دیومەتـەوە دلبەرەکـەی تـازە نیهالـت
سـا هەڵسـە لـە شـوکرانەی ئـەم موژدەیـە ئـەی دڵ
ئامادەکـە ئەسـبابی تـەرەب ویسـعەتی حاڵـت
فەرشـی غـەزەلت ڕاخـە لـەنێو حـوجرەیی دڵـدا
فەخرولعولـەما بێنـەرە دیـوانی خـەیاڵت

حەریق و شیعری غەزەل:

غەزەل لە شیعری حەریقدا تـام و چـێژێکی گیانبەخشـی تـاك و تایبـەتی هەیە، وێنە شیعرییەکانی حەریق بیری قووڵ و خەیاڵی ناسـك و ورد و سـۆز و سووتانی سەمیمانەی لێ دەتکێ، لـە تـەونی زمـان و شـێواز و گفتولـوفتێکی ئاشـنا و ڕەوان و خۆمـاڵی دوور لـە سەنعەتسـازیی وشـك و سـەخت و ڕەق هۆنراوەتەوە. وشە و زاراوەی بێگانەش کە لـە فەرهـەنگی شـیعریی حەریقـدا هـاتوون کوردانـە ئارایشـت کـراون و خۆکردییانـە چـندراون کـەوا هەسـت بـە نامۆبوونیان ناکرێت. گەشـتێك بـە نـاو گـوڵزاری چـەند غـەزەلێك ئـەو بڕیـارە دەسەلمێنێت:

چاوەکەم ئەمڕۆ لە گوڵشەن گوڵ بە عیشوە خۆی نواند
نـەك نمـەکگیر بم بـە مـەرگی تـۆ قەسـەم هـیچ نەمدوانـد
گــوڵ بــە تــۆزی پێتــەوە لاف و گــەزافی لێ ئــەدا
وا شـوکور سـۆزەی نەسـیمت هـات ئەویشـی لێ سـتاند
نەشـتـەری موژگـانی تـۆ هاتۆتـە سـەر سـەفحەی دڵـم
هەر خـەتێ بوو غـەیری خـەتتی سـەوزی تۆ پـاکی کڕاند
لەشـکری ئـاهم لەگـەڵ جەیشـی حەبـەش دەعـوا دەکـا
حـیرەتم مـاوە کـە چـۆن ئـەو دلبـەرە دڵمـی فڕانـد

بــۆ گــوڵی ڕووت ماتــەمی پەرچــەم دەبینــی بۆیــە وا
مــاهی نــەورۆزم بەشـێوەن وەك محــەڕڕەم خـۆی نوانـد
تــۆ لــە ئــەووەل گــۆی وەفـات هێنایــە نێـو مەیدانــەوە
ئێستە چەوگانی خیلافت پشتی سەت وەعدەی شکاند
تــۆ خــودا قــەت غیرەتــە بــۆ تــۆ ئــەرێ ســەروی ڕەوان
گــوڵ بــەبێ تــۆ وا لــە باغـا خێـوەتی خـۆی لێ چـەقاند
بــا وجــود ئینســاف بـدەم چـاکە گــوڵیش موشـتاقتە
هــەر لــە شــەوقی تۆیــە ســەرپۆش و گریبــانی دڕانـد
هــەر کەســێ ماییــل بــە پیرێکــە و تــەریقێکی هەیــە
تــۆ بەشـوعلەی غــەم حــەریقی وا وەجاخـت هەڵگڕانـد

(دیوان: ١٤٧)

لە غەزەلی (ڕازی عەشق)دا دەڵێ:

حـوزنی مـن یـا حوسنی تۆ ئیشکالە تـا ئـاخیر نەفـەس
چۆن زەکاتی حوسنی تۆ یا حوزنی من ناگا بە کـەس
زاهـــیرەن فەرمووتـــە وەختـــی مردنـــی حـــازر دەبم
وا لــە خۆشــی مــردنم دەمــرم دەســا ئینســافە بــەس
چۆن دەکەی مەنعی دڵی من تۆ لە شەهدی لێوی خۆت
لێــوی تــۆ وەك شەکەرســتانە دڵــی مــن وەك مەگــەس
چـاوەکەم لـەو بـاغی حوسـنە مـەنعی چـاوی مـن مەکـە
لازمــە بــۆ پاســەوانی باغەکــەت جووتــێ عەســەس
تــازە فەرمووتــە لــەلای کــەس ڕازی عیشـقی مـن مـەڵێ
نەتـدەزانی دڵ کـە کـون بـوو دەنگـی لێ دێ وەك جـەرەس
پێـی بڵـێن زاهیـد بـەخێری خـۆی لـە وەعزی مـن گـەڕێ
عیشقی من شوعلە و بڵێسە وەعزی ئەو وەك خاروخـەس
خـاڵی سـەوزە، داخـی سـەوزە، باسـی ناسـۆری مەکـەن
تـا زەدەی تـۆ بـێ حـەریقی قـەت شیفای نایـە بـە کـەس

(دیوان: ١٧٤)

دەسەڵاتی شاعیر لـە هۆنینـەوە و ڕازاندنـەوەی وێنـەی ڕەنگا و ڕەنـگ، چەمکی ورد و ناسك، خـەیاڵی جوانیناسـانە لـە غـەزەلی (مـوژدەی نەسـیم)دا ڕەنگی داوەتەوە:

چـاوەڕێی مـوژدەی نەسـیمم تـا لـە گوڵشـەن دێتـەوە
بەڵکـــە فـــەرمایش بکـــا گـــوڵ بولبـــولم بابێتـــەوە
وا وەعیـــدی بـــەفری زســـتانی فیراقـــت کەوتـــە دڵ
مـەر بـەبای وەعـدەی ویسـاڵت کێـوی دڵ ڕەش بێتـەوە
میروەحـەی زوڵفت لـە دەوری ئاتەشی ڕووت بێ، چلۆن
ئـاگری عیشـقت بـە ئـاوی چـاوی مـن دەکوژێتـەوە
سووچی زوڵفت بوو کە پەروانەی دڵم ڕووی کردە ڕووت
ئـاگری وەسـڵی شـەم و پەروانـە شـەو دەگرێتـەوە
خـەتتو مـۆری زوڵـف و خاڵـت حوججـەتی مڵکـی دڵـە
نەقشـی ئـەو مـۆرە بـە ئـاوی (خوڕخـوڕە) ناچـێتەوە
دڵ لـە ترسـی چـاوەکەت ڕووی کـردە میحرابـی بـرۆت
ئێسـتە بیسـتوومە لـە چـینی زوڵـف جێـی نابێتـەوە
کێـوی هیجـرت خسـتە سەرشـانی دڵـم پێـی خسـتووە
تـا نـەگا دەسـتی بـە زوڵفـت زەحمەتـە هەسـتێتەوە
سـەت کـەڕەت خستمتە گێژ و مەهلەکەی بەحری فیراق
ئـــاخری موژگـــانی قوللابـــت دەرم دێنێتـــەوە
مەزرەعەی میهر و مەحەببەت توخمی وەسڵی شین نەکرد
گـوڵ بـە شـادی دادەچـێنم خـاری غـەم دەڕوێتـەوە
خـۆت دەزانـی موددەتێکـە گـەردی پامـاڵی جـەفام
کـەی وەکـو نەقشـی قـەدەم سـەر دێنمـە ژێـر پێتـەوە

دڵ ئـــەوا کەوتۆتـــە زینـــدانی غـــەمت قوربـــانتم
تایـــەکی زوڵفـــت بنێـــرە بەڵکـــە بـــۆم دەربێتـــەوە
تـۆ خـودا تاکـەی لـە تـاریکی شـەوی هیجرانـی تـۆ
دەســـتە ئـەژنۆ دابنیشـم ڕەببـی کـەی ڕۆژ بێتـەوە
بـێ ئیشـارەی حیکمەتولعـەینی شـیفای نابـێ شـیفام
خـۆت دەزانـی زامـی دووری سـەختە خـۆش نابێتـەوە
فکـری مـن چـونکە دەقیقـە عاشـقی قـەددی ئـەوە
مـوو لـە مـوو گـیراوە چ بکـەم لێـك جـوێ نابێتـەوە
زەخمـی دڵ بـێ مەرهـەمی وەسـڵی بـە ناسـۆر کـەوتووە
ئـەی حـەریق باسـی مەکـە تـو خـوا بـلا نەکولێتـەوە

(دیوان: ٢١٩)

لە مەسەلەی کاریگەریی (نالی) بەسەر شیعر و بەرهەمی حەریقەوە لە سەرچاوەکاندا قسە و باس کراوە، تەنانەت مامۆستا (هێمن) دەڵێت: (حەریق نەك باشترین شاگردی نالی بووە، بەڵکو قوتابخانەی نالی بردۆتە موکریان و شاگردی باشی لەو مەڵبەندەی کوردستان پێگەیاندووە)[٢٩]. ئێمە لەگەڵ بەشی یەکەمی بۆچوونەکەی هێمن داین، ڕاستە حەریق لە نێو شاعیرانی بەرەی یەکەمی موکریاندا، تەبعی شیعری لە هەمووان زێدەتر لە تەبعی نالییەوە نزیکە، دیارە لێرەدا مەبەست لەلایەنی بیر و بابەت و شێوازی داڕشتن و سنعەتی شیعری مەلایانە و ئایینییەوەیە. بەڵام لە بابەتی بیری عاشقانەی سۆفیزمەوە ئەوا لە ژێر کاریگەریی (مەحوی) دایە. لەولاشەوە (وەفایی) سەردەستەی ئەو شاعیرانەیە کە قوتابخانەی شیعری نالی هێناوەتە موکریان و بڵاوی کردۆتەوە. ئەنجا حەریق و ئەدەب و عەلی بەگی حەیدەری و مەلا ڕەسووڵی ئەدیب و سەید ڕەشیدی خانەقا (چاوەش)، کۆڵەگەکانی ئەم ئەزموونەیان داڕشتووە و ئاوا کردۆتەوە. حەریق خوازیار بووە توانا و دەسەڵاتی شاعیرانەی خۆی لە بەرامبەر نالیدا تاقی بکاتەوە، بۆیە هاتووە

پارچە شیعرێکی لە وێنەی (شیعری موعارەزە) لە ئاست غەزەلە ناودارەکەی نالیدا هۆنیوەتەوە، لای نالی (کچ) بۆتە تەوەر و سەنتەری بیر و مەبەست و هەموو خولیاکانی شاعیری بە دەوردا دەخولێنەوە:

عیشقت کە مەجازی بێ خواهش مەکە ئیلا کچ
شیرین کچ و لەیلا کچ و سەلما کچ و عەزرا کچ

حەریق لەسەر هەمان هەوا و ئاواز، بە هەمان شێواز و ئامراز و کەرەستەوە، بەڵام بە مەنتقێکی جیاواز بەرپەرچی نالی داوەتەوە، کە لای ئەو (کوڕ) دەبێتە تەوەر و سەنتەری بیر و مەبەست:

عیشقت کە حەقیقی بێ تالیب مەبە ئیلا کوڕ
هەم حەزرەتی لەولا کوڕ هەم یوسفی والا کوڕ

ئەم جیدال و ڕەدد و بەدەلە پایەی شیعری حەریقی بەرزکردۆتەوە تا شان لە شانی نالی بدا، ئەگەرچی لە گشتدا نالی هەر بە مامۆستا و حەریقیش هەر بە شاگردێکی بلیمەتی ئەو دەمێنێتەوە. حەریق لە بابەت و موناسەبەتی دیکەش شوێنپێی نالی هەڵگرتووە کاتێ دەڵێ:

ئەم تاقمە شیرینە لە مەکتەب کە دیارن
جەللادی دڵی عالەم و ئاشووبی دییارن

ئەمە ڕەنگدانەوەی پارچەکەی نالییە کە لە دەستپێکا دەڵێ:

ئەم تاقمە مومتازە کەوا خاسسەتی شاهن
ئاشووبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن

هەروەها لە بەخۆهەڵدان و شانازیکردنیشدا دیسان شوێنی نالی کەوتووە کاتێ گوتوویەتی:

- گەنجی فیکرم کە لە نێو کونجی غەما دیوەتەوە
موڵکی شادیم هەیە تا ساکینی بەیتولحەزەنم
- هەریەك پەلی فرزەندێ، دەژی شیعری حەریقی
تۆ بۆچی لەکیس خۆتی دەدەی موشتەری نادان

- بێرە مەیدانی فەساحەت ئەسپی خۆت لنگدە حەریق
تا بزانم کێ بە شیعرت سوحبەت و یاری دەکا

لە دیوانی حەریقدا پارچە شیعرێکی مەسنەوی (٢٦) بەیتی هەیە کە لە ڕووی هونەرییەوە زۆر پتەو نییە و لە دنیای شیعری میللییەوە نزیکە، ئەویش هەر دەربڕی خولیاکانی شاعیرە دەرحەق بە شێخی بورهان، بەر لە حەریق و لە شیعرە کوردییەکانی وەفایی و شێخ ئەحمەدی کۆردا، کە تا ئەمڕۆ دۆزراونەتەوە، شیعری مەسنەوی بەدی ناکرێت، بۆیە ئەم دەستپێشخەرییە لە شیعری موکریان بۆ حەریق دەمێنێتەوە، وا پێدەچی بەکاربردنی ئەم فۆرمە شیعرییە لە ژێر کاریگەریی ئەدەبیاتی گۆرانەوە بووبێت. وەك چۆن پارچەیەکی بەشێوەی (هەورامی) هۆنیوەتەوە کە تیادا لەسەر دابی (مەولەوی تاوەگۆزی - مەعدووم) بە پیر و شێخەکەیدا هەڵدەڵێ، لە بابەتی چوارین و تاك بەیتیشدا چەند بەند و بەیتێکی هەیە.

حەریق لە شیعری فارسیشدا بە توانا و خاوەن دەسەڵات بووە، لە سەرچاوەکاندا تاقە یەك پارچەی تۆمار کراوە، کە نیشاندەری توانا و دەسەڵاتی شاعیرانەی حەریقە لەو مەیدانەدا، دوور نییە بەرهەمی شیعری فارسی دیکەیشی بووبێت، بەڵام تا ئێستا لە ناوا نییە، ئەمەش دەقەکەیەتی[٣٠]:

خیز ای زیبا پسر دستی بجام زر زنیم
بی تأمل جام زر بر فتوی آزر زنیم
جام بر کف، کام دربر، شور در سر، یك رهە
بیخود از عالم رە آن عالم دیگر زنیم
گر حریفان را بمسجد رە نماید شیخ شهر
ما کە در میخانە راهش در سر کوثر زنیم
او بە تهدیدات مبهم راه ما در میزنند
ما بە تمهیدات محکم راهش از کوثر زنیم

قطرەسان بی پا و سر رو جانب دریا نهیم
غـوطـەور گـرداب انـدر پـای پهنـاور زنـیم
قطره مشتق آمد از دریا بوصف قطرگی
وصـف بـرداریم مشـتق را و در مصـدر زنـیم
در مقـــام لی مـــع الله در حـــریم کبریـــا
دســت رد بــر ســینه هــر کهــتر ومهــتر زنـیم
رخـــت را جــایی فــراداریم کــآنجــا جبرئیــل
گـر زنـد پـر آتشـش یکبـاره بـر شـهپر زنـیم
پـای عـزت بـر فـراز عـرش و آن سـوتر نهـیم
ســر بــه ســنگ آســتان پــاك پیغمــبر زنــیم

چاپەکانی دیوانی حەریق:

– بۆ یەکەمین جار لە ساڵی (١٩٣٩)دا (کوردی و مەریوانی) بەشێك لە شیعر و هۆنراوەکانی شاعیریان لە ژێر سەرناوی (دیوانی حەریق)دا لە بەغدا چاپ و بڵاوکردۆتەوە. دیارە ئەم چاپە هەم ناتەواوە، هەمیش هەڵە و پەڵەی زۆری تێ کەوتووە.

– هەر ئەم چاپە و بەبێ دەستکاری، بەڵکو بە کەم و کورتی زیاترەوە، بۆ جاری دووەم بەناوی (دیوانی حەریق) لە ساڵی (١٩٦٩) لەلایەن (مەحمود خاکی)یەوە لە چاپخانەی (الجمهورية)ی کەرکووك چاپ و بڵاو کراوەتەوە.

– بۆ جارێکی تر (دیوانی حەریق) بە لێکۆڵینەوەی (سەید نەجمەدینی ئەنیسی) لە ساڵی (١٣٦٨)ی هەتاوی لەلایەن (محمدی سەقز)ی چاپ و بڵاو کراوەتەوە. ئەمەیان بە بەراورد بە چاپەکانی پێشوو پوختە و تەواوترە، بەڵام لەباری ڕێنووس و چاپ و دەرهێنانەوە بێ کەم و کورتی نییە.

– ساڵی (٢٠١١) لە نووسینگەی (التفسير بۆ بڵاوکردنەوە و ڕاگەیاندن) چاپێکی دیکە لە لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی (نەوزاد کەلهوڕ) بڵاوکراوەتەوە،

کە مخابن پڕیەتی لە کەم و کورتی و هەڵە و پەڵەی ڕێنووسی، بۆیە دیوانەکەی زۆر بێ نموود کردووە. سەیرە لە دوای (٧٠)ساڵ لە چاپی یەکەم، دیوانی شاعیرێك بەم شێوە شێوێندراوە بکەوێتە بازاڕەوە.

– ساڵی (٢٠١٢) جارێکی تر ئەو چاپەی دیوانی شاعیر کەوا ئەنیسی ئامادەی کردبوو، لەلایەن بەڕێوەبەرێتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی بڵاوکراوەتەوە لەگەڵ ئەوەی لە هەموو چاپەکانی پێشوو پوختەترە و من خۆشم هاوکاریم تێیدا هەبووە، بەڵام چاپێکی زانستی و کامڵ نییە.

حەریق شاعیر و داهێنەرێکی گەورە بووە، بۆ مێژووی شیعر و ئەدەبیاتی کوردی جێگەی سەربڵندی و شانازییە، بەڵام مخابن تا ئەوڕۆ دیوانێکی تەواوی لەسەر بنەمای ساغکردنەوە و لێکۆڵینەوەی زانستی لەبەر دەستدا نییە !.

ئەدەب

لەناو شاعیرانی بەرەی یەکەمی موکریاندا ئەدەب بەوە دەناسرێتەوە کەوا سروشت و شێوازێکی شاعیرانەی تایبەتی هەیە، هات و کار و لێکۆڵینەوەی زانستی لە بارەوە بکرێت، مرۆڤ دەتوانێت بەوردی بنەما هونەرییەکانی ئەو سروشت و شێوازە دەستنیشان بکات، بەڵام ئەم تایبەتمەندییانە وەنەبێ لە جەغز و چوارچێوەی گشتیدا بە جارێك لە شاعیرانی هاوسەردەمەکەی خۆی لە وێنەی (وەفایی، حەریق، حەیدەری......) دابڕێت.

ئەم بۆچوونە بڕیارێکی نامۆ و ناسروشتی نییە، بەو دەلیلەی لە زانستی سەبکی ئەدەبی و شێوازناسیدا لە هەر سەردەم و زەمانێك، وەکو دیاردەیەکی ئەدەبی دوو جۆر لە شێوازی شیعری بەدی دەکرێت، یەکەمیان سەبك و شێوازی سەردەمەکەیە، کە لە شیعر و بەرهەمی ئەدەبی ئەو نووسەر و شاعیرانەدا ڕەنگ دەداتەوە کە لەیەك سەردەمی مێژوویی دیاریکراودا ژیابن، ئەمانە لە زۆر لایەنەوە، لە نموونەی فۆرمی شیعری و فەرهەنگ و زمان و زاراوە و تەعبیر و وێنە و دارشتنەوە، هاوشێوەیی لە نێوانیاندا دەبێت،

وەك ئـەو هاوشـێوەییيەی لـە قۆنـاغی كلاسـیكدا لـە نێـو شـاعیرانی هـەرێمی موكریاندا دەبینرێت.

دووەمیان سەبك و شێوازی شیعری تاكە كەسییە، دیارە لە نێو ئەو بازنە و چوارچێوە گشتییەدا، هەر شـاعیر و ئـەدیب و نووسـەرێك وەكـو دەنگێكـی سەربەخۆی خاوەن كۆمەڵێك خاسیەت و ئەدگاری ئەدەبی و هونەری تایبـەت بە خۆی بە دیار دەكەوێت، لەم ڕووەوە هـەر شـاعیر و ئـەدیبێك داهێنـەرێكی تایبەتە و خاوەنی شێوازێكی ئەدەبیی تاكە كەسی تایبەت بە خۆیەتی.[٣١]

لێرەوە دەتوانین بڵێین شاعیرانی بەرەی یەكەم بـە گشـتی سـەر بـە یـەك قوتابخانە و ڕێبازی ئەدەبین و لە زۆر لایەنەوە لە یەكچـوون و هاوشـێوەیی و هاوشـێوازیی ئـەدەبی كۆیـان دەكاتـەوە، لەگـەڵ ئەوەشـدا هەریـەكێكیان جیهانێكی سـەربەخۆیە و خـاوەن تایبەتمەنـدی و شـێواز و ڕێبـازی هونـەریی تایبەت بە خۆیەتی، كە لە هاوشانەكانی جیا دەكاتەوە. هەر ئـەو هۆكـارەش لە پشت ئەوەوەیە كەوا هەر كـام لـە وەفـایی و حـەریق و ئـەدەب... لـەباری شێواز و هونەری شیعرەوە خاوەنی بەهرە و داهێنان و زەوق و سەلیقە و تام و چێژێكی تایبەت بە خۆیان بن.

بۆیە بەیەك ڕستە دەتوانین بڵێین كەوا زمان و شێوازی شیعری ئـەدەب، بەتەواوی زمانێكی ڕۆژهەڵاتی كلاسیكە، بە واتـا تێكـەڵ و تەژییـە لـە وشـە و زاراوەی عەرەبی و فارسی و توركی. وەلی ئەم زمان و فەرهەنگە شیعرییە لـە ژێر تاوی شێوەزار و پاشخانی ڕۆشنبیری و كولتووری هەرێمەكە، لـە ڕایـەڵ و پـۆ و كـر و ئاكـارێكی موكریـانی و ناوچـەییدا نەخشـێندراوە و تـەعبیری لێ كراوەتەوە.

ئەدەب و پارچەی غەزەل:

یەكێك لە تایبەتمەندییەكانی ڕوخسار و فۆرمی شیعری ئەدەب ئەوەیە كە بایەخێكی زۆری بە غەزەل داوە و فۆرمـە شـیعرییەكانی دیكـەی تـا ڕادەیـەك فـەرامۆش كـردووە، بـە جۆرێـك كـە مـرۆڤ دەتوانێـت لـەم لایەنـەوە نازنـاوی

شاعیری یەکەمینی غەزەلخوێنی شیعری کوردی بە باڵادا ببڕێت. لە کۆی (١٣٧) تێکستی شیعری کوردی کە دوایین چاپی دیوانەکەی گرتوویەتییە خۆ، ئەم ئامار و ژمارانەمان دەست دەکەوێت:[٣٢]

– ٢ تێکستی شیعری ئایینی کە لە سەرەتای دیوانەکەیدا هاتوون.

– ١ تێکست لە ستایشی شێخی بورهاندا گوتراوە، کە گوایا لەگەڵ حەریق بە هاوبەشی هۆنیویانەتەوە.

– ٣ تێکستی شیعری هەن کە لەسەر فۆرمی قەسیدەی موسەممەتی پێنجینەبەندا هۆنراونەتەوە ؛ یەکەمیان لە (٤١) بەند و دووەمیان لە (١٧) بەند و سێیەمیان لە (١٣) بەند پێکهاتووە.

– ١ تێکستی شیعری گۆرانی کە لەسەر کێشێکی ناعەرووزییە.

لەمانە بەولاوە (١٣٠) پارچەیان لێ دەمێنێتەوە کە هەموویان دەچنە خانە و فۆرمی غەزەلەوە. بەم پێیە تێکستی غەزەل لە ٩٥٪ ی شیعر و دیوانی ئەدەب پێك دەهێنێت.

لەو لاشەوە ڕاستییەك هەیە و بەرچاویشە، ئەویش ئەوەیە کە ئەدەب لە غەزەل سەرراییدا ئەوەندە پابەندی ژمارەی دێر و فوورمی غەزەل نەبووە و غەزەلەکانی لە پارچەی (٣ و ٤) دێرییەوە دەست پێدەکەن و تاوەکو پارچەی (٢٣ و ٣١) دێری هەڵدەکشێن، کە ئەمانە جۆرێکە لە لادان و تێپەڕاندن لە فۆرمی باو و سوننەتیی غەزەل لە شیعری کلاسیکدا.[٣٣]

دیاردەیەکی تایبەت بە شێوازی غەزەلەکانی ئەدەب ئەوەیە کەوا ڕێژەیەکیان، ئەگەرچی زۆریش نین، بە زمانێکی سەخت و ڕەق و دژوار هۆنراونەتەوە و کە لە نێو دەریای زاراوەسازیی بێگانە و سنعەتسازیدا بە تەواوی غەرق بوون. کەچی لەبەرامبەردا ڕێژەی هەرە زۆریان زمانێکی تەڕ و پاراو و خۆماڵییانەیان هەیە، کە زۆر لە زمانی ئاخاوتنی ئاسایی، بەڵام هونەری و پاراو، نزیك دەکەونەوە. لێرەدا دوو نموونە لە هەردوو شێوەی دارشتن لە غەزەلی شاعیر دێنینەوە:

نموونەی یەکەم:

گەر مەتلەعە بۆ ماهی موقەننەع چەهی نەخشەب
ماهی مە تلووعی لە چەهی غەبغەبە هەرشەب
گوڵزاری جەمالە موتەشەککیل بە دوو سونبول
یا بەدری درەخشندە لە مابەینی دوو عەقرەب
ئەی سەروی چەمانی قەمەری نووری قەمەر ڕوو
وەی خونچە دەهانی شەکەری نوتقی شەکەرلەب
تاکەی بە جەفا ئێمە خەتابار و گونەهکار
تاکەی بە ستەم ئێمە گرفتار و موعەززەب
گەر لوتفە هەتاکەی دەگەڵ ئەغیارە خیتابت
گەر قەهرە هەتاکەی منی بێچارە موخاتەب
سەد حەیفێ کە بۆ دەردی دڵی مە دەمی وەسڵت
فرسەت کەم و شەو کورتە و تووڵانییە مەتلەب
گەر بادە فەرەحبەخشە بە یادی لەبی تۆیە
نەشئەی چییە بێ شەهدی لەبت جامی لەبالەب
گەر لۆمەیە گەر مەنعە ئەگەر کفرە گەر ئیسلام
گەر تابعی قانوونە ئەگەر خاریجی مەزهەب

تاجان لە بەدەندایە (ئەدەب) تۆ دەپەرستێ
زوننناری ملم، زولفی خەمت، قیبلەمە غەبغەب

(دیوان: ٦٧)

نموونەی دووەم:

عومر گەییە ئاخر و ماچێکی جانانم نەکرد
یەك نەزەر تێرم تەماشای ماهی تابانم نەکرد
دامەنم پڕ خونچەیی فرمێسکی گریانە و قەتم
خونچەیێ لەو گوڵشەنی خەندان لە دامانم نەکرد

کیٚ شەوێکی هەمدەمی ئەمنی نزاری خەستە بوو
تا بە ئاه و ناڵەوە تا ڕۆژ هەراسانم نەکرد
ئەی نیگاری بیٚ وەفا چەندم جەفای تۆ دی و ئەمن
یەك سەری موو قەت خیلافی عەهد و پەیمانم نەکرد
تا لەبی لەعلی ئەتۆم دی بەو لەبی لەعلت قەسەم
قەت چ جاران یادی یاقووتی بەدەخشانم نەکرد
سوبحدەم هاتم بە شانەی کەم سەری زولفی سیات
چونکە با نامەحرەمی تۆ بوو پەرێشانم نەکرد
تیری موژگانت لە دڵدا غەمزەکەی تۆیە دەوای
ئینتیزاری مەرهەمی تۆ بوو چ دەرمانم نەکرد
لەو دەمەی چاوم بە گوڵزاری جەماڵی تۆ کەوت
قەت خەیاڵی گوڵشەن و یادی گوڵستانم نەکرد
وەسڵی تۆم ئەووەل کە دی نەمزانی هیجرانی لەدوون
لەززەتی خولدی بەرین بوو یادی نیرانم نەکرد
ئەو دەمەی ماچی لەبت خەوفی عیتابی تۆم نەبوو
خاتەمم پیٚ بوو کە من یادی سولەیمانم نەکرد
تۆ گوتت مەرجانە لێوم، من گوتم جانا بەهای!
غەیری ئەم سەودایە جانا من چ تاوانم نەکرد

چەندە واعیز وەعزی دا و فەرمووی کە ئەلعیشقو جنوون
عاقیلیم کرد ئەی (ئەدەب) بەو پەندی نادانم نەکرد

(دیوان: ٨٤)

ئەڵبەتە هەڵبژاردنی کێش و شیعر ڕۆڵێکی گرینگی هەیە لە کێشکردنی نەشئە و ئاواز و خولقاندنی چێژ و شێوازی ڕەوان و پاراوی شیعر.

ئەدەب لە سەرێکەوە مرۆڤێکی هۆشمەند و زانا و ڕووناکبیر بووە، لە پاڵ زمانەکانی کوردی و فارسی و عەرەبی و تورکی، شارەزایی لە زمانە

بیانییەکانی وەکو ڕووسی و فرەنسی و ئەڵمانیشدا هەبووە. ژیان و گوزەرانێکی ئوروستوکراتی و شارستانی و ئەشرافییانە ژیاوە، ئەنجا ئەو بە سروشت کەسێکی شاعیر و هۆشمەند و نیگارکێش و دەستڕەنگین و ژیاندۆست و جوانیپەرست و خاوەن زەوق و سەلیقە بووە، بۆیە لە شیعرەکانیدا هیچ جۆرە سێبەر و کاریگەری ڕۆشنبیریی ئایینی و ئیسلامەتی و مەلایانەی بە سەرەوە دیار نییە. لەو لاشەوە هامشۆی شار و بازێڕە گەورەکانی ئێران و دەرەوەی ئێرانی کردووە. شارەزایی زۆری پەیدا کردووە، نزیکی و دۆستایەتی لەگەڵ پیاوانی دەوڵەتمەداری ئێران و کەسایەتی و دیپلۆماتە بیانییەکان هەبووە. لەو بوارەدا یەکەمین کەسێك کە بیر و بۆچوونێکی ڕەخنەییبانەی زانستی سەبارەت بە شیعرەکانی دەربڕیوە، کوردناسی بەناوبانگ (ڤاسیلی نیکیتین ١٨٨٥ — ١٩٦٠) بووە. لەو کاتەی کونسوڵی ڕوسیا بووە لە ورمێ لە ساڵی ١٩١٥، لە سابلاغ چاوی بە میسباحوددیوان کەوتووە و ئاشنایەتی لەگەڵیدا پەیدا کردووە و بڕێك لە شیعر و هۆنراوەکانیشی بە دەست گەیشتووە.

ئەنجا لە دوایە لە کتێبەکەیدا (کورد و کوردستان)، لە دوو شوێن سەبارەت بە پلە و ڕێبازی شیعر و شاعیرێتی ئەدەب دواوە و لە ڕیزی یەکێك لە نوێنەرانی نوێی شیعری کوردی دادەنێ و لەو بارەیەوە گوتوویەتی: هەستی ڕۆمانسیزمی بە جارێك دڵ و هۆشی کوردانی داگیر کردووە. ئەنجا ئێستا کە باسی ڕۆمانسیزم کرا پێویستە ئاماژە بۆ دیوانە شیعرێکی بچووکی (ئەدەب)، میسباحی موکری بکەم کە بەلامەوەیە و لە هەوەڵ هەتا ئاخر هەموو غەزەلی ئەویندارییە کە شاعیر لە عیشقە ئەفلاتوونییەکەی خۆیدا بە دڵدارەکەی هەڵگوتووە بە ناوی (نوسرەت).[٣٤]

نیکیتین وای بۆ چووە کە شیعری ئەدەب خاوەن بیر و خەیاڵێکی ڕۆمانتیکیی بەهێزن، کە بریتییە لە دەربڕینی ئەو هەست و سۆز و عەشقە بە پێزەی دەرحەق بە گراوی و خۆشەویستەکەی نیشانی داوە. هەر ئەمەشە بۆتە ماك و بناوانی ئەو بۆچوونەی تۆژەرانی ئەدەبی کوردی سەبارەت

عەبدوڵلا بەگ کە پوختەکەی بەم جۆرەیە: ئـەدەب گـۆڕانێکی لـە ماهییـەتی غەزەلی کوردیدا بـەرپا کـردووە. یـار و دولْبـەری شـاعیرانەی لـە پەیکـەرێکی لاهووتی لە وێنـەی حـۆر و پـەری کـە لـە ئاسمـانی بـیر و خـەیاڵ و ئایدیاڵـدا دەخولێتەوە رزگار کردووە و کردوویەتییەوە بـە مرۆڤێکـی ئاسـایی، مرۆڤێـك کـە گۆشـت و خوێنـە و لـە سـەر زەوی دەژی، کردوویـەتی بـە (نوسـرەت خانم).[٣٥]

وا دیارە ئەم ژنە پەیکـەر میسـالە، بـەجۆرێك هەسـت و هۆشـی شـاعیری داگـیر کـردووە کـە بەڕاسـتی شـەیدا و هـەڵوەدای بـووە، بۆیـە سـەرپاکی شیعرەکانی لە جوانی و چەلەنگی و ئەوینیی ئەو یار و دڵبەرەدا گرتووە.

هونەری پێنجین:

باسوخواسی غەزەل لە شـیعری ئـەدەب زۆر هەڵـدەگرێت و پێویسـتی بـە توێژینەوەی هونەریی جوانیناسانە و شێوازناسانە هەیـە، ئێمـە لێـرەدا تـەنها تیشکمان خستۆتە سەر چمکێکی ئەو مەسەلە و دێینە سـەر فـۆرمێکی دیکـە لە شیعر و دیوانی ئەدەب ئەویش مەسەلەی (پێـنجین) یـاخود (موسـەممەتی پێنجین)ە.[٣٦]

لە پێشەوە ئاماژە بۆ ئەو ڕاستییە کـراوە کـەوا هونـەری پێـنجین، وەکـو فـۆرمێکی قەسـیدەی شـیعری کلاسـیك، لـە پێشـدا و لـە ئـەزموونی شـیعری ناوچەی موکریان لەلای وەفایی دەبینـدرێت، بـەڵام ئـەو قەسـیدە پێنجینـەی ئـەدەب، کـە وا پێدەچێت لـە وەسـفی وەسـڵی شـەوێکی نوسـرەت خانمیـدا نووسیبێت؛ دوێ شەو شەوی شەنبە کـە لـە شـەمعی مـەه و ئەختـەر، بۆتـە دەسـتە گـوڵی نێـو بـاغ و گـوڵزاری مێـژووی ئـەدەبی کـوردی. کـە لـەپاڵ (مەستوورەی نالی) و (شیرین تەشی دەڕێسێی وەفایی)، بە شـاکاری شـیعری مەکشووفی ئەدەبی کوردی کلاسیك دەناسرێن.

ئەم قەسیدەی ئەدەب لە (٤١) بەندی پێنجین پێکهاتووە و لەسەر کێشی (هـەزەجی هەشـت هـەنگاوی ئـەخرەبی مـەکفووفی مـەحزووف/ مـەفعولوو

مـەفاعیلو مـەفاعیلو فـەعوولون)، دامـەزراوە، لـە ڕووی تـەعبیر و زمـانی دارشـتنەوە یەکێکـە لـە تێکسـتە ئـالۆز و سـەختەکان و مـۆرکی وەسـف و گێڕانەوە بەسەریدا زاڵە:

دویٚ شەو شەوی شەنبە کە لە شەمعی مەه و ئەختەر

ئاراسـتە بـوو سـەتحی سـەراپەردەیی ئـەخزەر

مـن بەنـدە لـە کاشـانەیی تـاریکی موحەققـەر

دوو دیدەیی عیبرەت بەسەر ئەو سەقفی موجەددەر

گـەه غـەرقی خـەیاڵات و دەمـێ والـەوو موزتتـەڕ

گـەه مـات و سەراسـیمەیی ئـەو ڕەسـم کەتیبـە

گـەه خیرەیـی ئـەو قـودرەت و ئـەم نەقشـە عەجیبـە

کـو جرمـە درەخشـەندە بـە ئـەم ئەشـکالە غەریبـە

بـێ زەحمـەتی نـەققاش و بـەبێ ڕەنگـی کەتیبـە

چۆنی بە سەفا خستە سەر ئەو سەفحەیی مەنزەر

جـاریٚکی خیتـابم بـە دڵـی غـەمزەدەیی زار

ئەی هەمدەمی خەمخوارم و وەی مەحرەمی ئەسرار

تاکـەی بـە هـەوای عیشـقی بوتـان و خـەمی دیـدار

تاکـەی بـە جـەفای وەسـڵی گوڵسـتانی ڕوخـی یـار

تاکـەی بـە دوای وەسوەسـەیی نەفسـی بـەد ئەختـەر

(دیوان: ٩٤)

لـە کاتێکدا پێنجینـی دووەم کـەوا (١٧) بەنـدە و لـە هۆنینەوەیدا کێشـێکی ئاوازەداری ئارام و درێژی بۆ هەڵبژاردووە، (هەزەجی هەشت هەنگاوی سـالم/ مەفاعیلون مەفاعیلون مـەفاعیلون مـەفاعیلون)، زمـان و شـێوازێکی تـا بڵێـی سادە و خۆماڵی و ڕەوانی هەیە:

شـکاری چـەشمی ئاهووتـە، دڵـی دایـم برینـدارم

ئەسیری حەڵقەیی مووتـە، تـەنی ڕەنجوور و بیمـارم

کوژاوی نووکی پەیکانی، سەفی موژگانی خونخوارم
لە ئێشی زەخمی تۆ دایم، فەغان و ناڵەیە کارم
شەوێ تا ڕۆژ لە هیجرانت بەزاری و گریە بێدارم
دەروون وەك نەی دەناڵێنێ، بەزاری خۆی لە دەستی تۆ
مەگەر باتین لە هاوارم دڵێك و چاوی مەستی تۆ
دڵی سادە پەرستی من، بەچاوی مەی پەرستی تۆ
لە سەد جێگە بریندارە، بەزەربی تیری شەستی تۆ
لە زەخمی تیری دڵدۆزت هەتاکو حەشرە هاوارم
دڵم سەودا زەدەی تاری خەمی گیسوویی هیندووتە
تەنم سووزان و ئەفرووزان لە تابی ئاتەشی ڕووتە
عیلاجی ئەو تەبە جانا موفەڕڕیح لەعلی یاقووتە
لەبی یاقووتی ڕەنگی تۆ لە بۆ زەعفی دڵم قووتە
مەگەر گوڵقەندی لێوی تۆ بکا چارەی تەنی زارم

(دیوان: ١٢٠)

تێکستی سێیەم کێشەکەی (ڕەجەزی هەشتی مەخبوونە/ موفاعیلون موفاعیلون موفاعیلون موفاعیلون)، لە ناوەڕۆکدا هەر دمەلاسکەی تێکستەکەی یەکەمە، بەڵام بەهۆی پەنابردنی شاعیر بۆ سیستەمی کەرتکردن و سەروای ناوەکی لە هۆنینەوەیدا، پلەی ئاوازەیی و چێژی تێکستەکە زۆر چۆتە سەرێ، سەرەڕای سواریی کێش و ڕازاندنەوەی سەروای بەندەکانی بە هێشووە دەنگ:

دوێکە ماشیتەی قەزا، لە سونعی لایەنامەوە
بە هەفت کەوایی پەردەوە، لە حیجلەیی زەلامەوە
عەرووسی میهری ئەنوەری، لە قەسری چاربامەوە
لە پڕ نیگاری ماه ڕوو، بە حوسن و ماهی تامەوە
لە پەردەوە وەژوورکەوت بە وەجد و ئیبتیسامەوە

قەدەم قەدەم دەهاتە پێش بە چەندە عیزز و نازەوە
بە چەندە ئیهتیزازەوە، بە چەندە ئیعتیرازەوە
بە لەنجەییێکی کۆتری، بە حەملەییێکی بازەوە
بە چەندە ڕاز و بازەوە، بە چەندە سیحر و نازەوە
بە چەندە کیبر و بازەوە، بە چەندە ئیحتیشامەوە
دوو زوڵفی دڵشکارەکەی، سیاهی تابدارەکەی
یەکێ لە جانیبی یەمین، یەکێ لە لای یەسارەکەی
ببوونە زیبی قامەتی نیهالی نەوبەهارەکەی
وەکو لە باری خوسرەویی دوو تورفە پەردەدارەکەی
خودا خودا چەحیشمەتێك بە دوو سیەه غولامەوە
(دیوان: ١٧٩)

کوڕ یان کچ؟ ئەدەب لە نێوان حەریق و نالیدا

لە سەر مەسەلەی کوڕ یان کچ لە مەیدانی عیشقی حەقیقی و مەجازی، ئەو پەنجەبازییە شیعرییە لە نێوان حەریق و نالیدا ئاشکرایە کە هەر یەکەی بەلایەکدا ڕایکێشاوە و بە یارەکەی خۆیدا هەڵدەڵێ:

عیشقت کە مەجازی بێ خواهیش مەکە ئیللا کچ
شیرین کچ و لەیلا کچ و سەلما کچ وعەزرا کچ
(نالی)
عیشقت کە حەقیقی بێ تالیب مەبە ئیللا کوڕ
هەم حەزرەتی لەولا کوڕ، هەم یوسفی والاّ کوڕ
(حەریق)

ئەدەب لەو خاڵە ناوکۆیییەوە دەست پێدەکات کەوا مەسەلەی (عیشق)ەکەیە و دەبێت بەڕەوانیکەر، بە هونەر و داهێنانێکی شاعیرانە تای تەرازوو لە نێوان کچ و کوڕ وەکو دوو ڕەمز و هێمای عەشقی مەجازی و حەقیقی ڕاگرتووە، بە وەسف و ستایشی هەردوولا لەسەر بنەمایەکی فەلسەفی (یەکێتی و جیاوازی بوون)، بەم شێوەیە:

بۆ ئەو کەسە عیشقی بێ، فەرقی نییە کوڕ یا کچ

هەرچەندە کە مەعلوومە، فەرقی چییە کوڕ تا کچ

بۆ ئەو دڵە شەیدابێ، فەرقی نییە هەر لابێ

بەلکە لە هەموو لا بێ، ئەولا کوڕ و ئەملا کچ

بۆ عیشقی مەجازی تۆ، بۆ مەحرەمی ڕازی تۆ

شەوگاری درازی تۆ، ئەعلا کوڕ و ئەحلا کچ

کوڕ یا کچی سیمین تەن هەردوو گوڵی یەك گوڵشەن

هەردوو سەنەمی ئێمەن، لاتە کوڕ و عوززا کچ

کوڕ یا کچی لەب نۆشین، هەردوو بە روخ و ڕەنگین

هەردوو بە مەزەن شیرین، قەندە کوڕ و حەلوا کچ

کوڕ یا کچی سیمینبەر هەردوو بەختەتن عەنبەر

هەردوو وەکو یەك دڵبەر، ڕەعنا کوڕ و زیبا کچ

کوڕ یا کچی لالە ڕوو شیرینە بەمە هەردوو

وەك نوقڵی موهەننا کوڕ، وەك شەهدی موسەففا کچ

تا دەڵێ:

کوڕ بۆ دەمی فەروەردین، کچ بۆ چلەیی هاوین

کچ بەهمەن و کوڕ تشرین، گەرما کوڕ و سەرما کچ

بۆ عەیشی (ئەدەب) هەردەم، کوڕ ماچی مەیی دەرغەم

خەندەی کچە جامی جەم، بادە کوڕ و مینا کچ

(نالی) کە ئەوی دیبا، ئەڵبەتە دەبوو وتبای

عیشقێ کە مەجازی بێ، تالیب مەبە ئیللا کچ

(دیوان: ٨٢)

لە ڕاستیدا ئەو وەسف و تاریفەی لەو دووانەی کۆ کردوونەتەوە هەر خۆی لەخۆیدا فەرهەنگێکی شاعیرانەیە بۆ جوانی و ئەوینداریی مرۆڤ بۆ مرۆڤ.

شیعری گۆرانی:

ئەدەب تێکستە شیعرێکی ناوازەی هەیە کە تیایدا لە کێش و ئاهەنگ و نیزامی عەرووز لایداوە و لە روخسار و هونەردا خاوەن مۆرکێکی تایبەتمەندە، کە لە پێشەکی دیوانەکەیدا بە (شیعری گۆرانی) ناوزەد کراوە[٣٧]. ئەوانەی لە مەڕ ژیننامەی ئەدەب دواون دەڵێن لە زۆر بوار و مەیداندا پیاوێکی هەڵکەوتەی بەهرەوەر بووە، لە وێنەی خەتخۆشی، نیگارکێشان، نەخش و هەڵکۆڵین، تەبابەت و دەرمانسازی، ئەندازە و تەلارسازی و ..... تەنانەت لە بواری مۆسیقا و ئاواز و گۆرانیدا لە پاڵ دەنگخۆشی و گۆیندەیی کارامە و شارەزا بووە، ئەنجا ئەو تێکستەی لەسەر بنەمای ئاواز و ئاهەنگێکی گۆرانی فۆلکلۆری کوردی هۆنیوەتەوە، بێ ئەوەی ئاوڕ لە ڕیتم و کێشی عەرووزی بداتەوە، بەمە هەم کێش و ڕیتمەکەی گەڕاوەتەوە سەر کێشی شیعری فۆلکلۆری کوردی و هەم زمان و زاراویشی سادە و ڕەوان بۆتەوە تا خۆی لە زمان و شێوازی شیعری فۆلکلۆری وەنێزیك کاتەوە.[٣٨] ئەوانەی لە کێشی شیعرەکە وردبوونەتەوە هەر ئەوەندە دەڵێن کە عەرووزی نییە، ئیدی سەرەداوێکی ئاڵۆزی کێش و ڕیتمی شیعرەکەیان بۆ ساغ نەبۆتەوە. بەڵام ڕاستییەك هەیە نابێ لێی غافڵ بین ئەویش ئەوەیە کەوا شیعری گۆرانی فۆلکلۆری کوردیش لە یاساکانی ئاواز و کێش و ڕیتم بەدەر نییە، بەڵکو خاوەن سیستەمێکی تایبەتە لە کێش و ڕیتم کە بەکێش و ڕیتمی کوردی و خۆماڵی دەناسرێت و لەم ساڵانەی دوایی توێژینەوەی زانستیشی لە بارەوە ئەنجامدراوە.[٣٩]

لە کێشە باوەکانی شیعری فۆلکلۆری کوردی، کێشی (٧ و ٨ و ١٠) مان هەن بەدەست و پێیەکانیانەوە کە لە ئاواز و گۆرانی فۆلکلۆری ناوچەکانی کوردستاندا زۆر باو و بڵاون.

ئەم هەوڵ و دەستپێشخەرییانە لە شیعری موکریاندا سەرەتا لە شیعری ئەحمەدی کۆر؛ (مەکەن مەنعی عاشقان عیشق کاری دیژوارە) و، هەروەها لەلای (وەفایی)یش بەرچاو دەکەوێت، کە دەستەیەك لە شیعرەکانیان

چۆتەوە سەر کێشی شیعری گۆرانی فۆلکلۆری و لە موکریاندا لەلایەن زۆر لە گۆرانیبێژ و گۆیندە و دەنگخۆشان بە ئاواز و گۆرانی گوتراونەوە. ئەوەی سەبارەت بەم تێکستە شیعرییەی ئەدەبیش لەبەرچاوە ئەوەیە:

– ئەم تێکستە شیعری گۆرانییە، واتا پەیڕەوی لە ئاواز کردووە و لەسەر شێوەی (بەند) دامەزراوە و بریتییە لە (٢٠) بەندی شیعری کە هیچ پەیوەندی بە کێشی موستەزادی عەرووزییەوە نییە وەکو هەندێك بۆی چوون، وا لێرەدا چەند بەندێکی دەخەینە ڕوو:

بە بالاّ بلّند بە قەد شووش و باریك
جەمالی ڕووناکیی شەوی هەور و تاریك
بۆن وەنەوشە، زۆر پێ خۆشە
بۆ مەزەی دلّ ماچی خۆشە

* * * *

لەسەر چی لە من زیزی مەیلت بڕاوە
لەسەر ڕووت پەرێشانە زولفت بلاّوە
شۆخ و شەنگم حۆری ڕەنگم
زۆر برینداری خەدەنگم

* * * *

جووانی بە نەوعێکە تەعریفی نایە
خودایە عەتاکەی بە من ئەو چرایە
چەند عەزیزە زۆر لەزیزە
نەرم و ناسك ئەو تەمیزە

* * * *

بە گەردەن مینایە بە ڕوو بەفر و خوێنە
بە چاوی دەلّێی بەبر و سەقر و شەهێنە
ڕووح ستێنە دلّڕفێنە
زۆر بە عیشوە و خەمرەوێنە (دیوان: ٢٠٨)

– دوو دێری بەرایی بەندەکان (١٢) بڕگەیین، کە کێشێکی دێرینی ئاوێستاییە، گۆرانی شاعیر زیندووی کردۆتەوە و چەند پارچە هۆنراوەشی لەسەر ئەم کێشە داناوە.

– دوو دێڕی دوایی بەندەکانیش (٨) بڕگەیین کە کێشێکی زۆر باو و بڵاوە، هەم لە شیعری فۆلکلۆری و هەم لە شیعری نوێدا.[٤٠]

– لە یەکدان و تێکەڵاوکردنی کێشەکانیش دیاردەیەکی نامۆ نییە هەم لە فۆلکلۆر و هەم لە شیعری نوێدا، بەتایبەت لە نێوان کێشەکانی (٤، ٨، ١٢، ١٦) بڕگەییدا، ئەنجا هەر گۆران خۆی بە پەیڕەوی لە شیعری گۆرانی فۆلکلۆری کوردی ئەم قالبە کێشانەی تێکەڵاو کردوون وەك لە چەند بەند یا (کۆپلە)یەکی هۆنراوەی (گوڵی خوێناوی)دا بەدی دەکرێت.

سەبارەت بە ژیننامە و چاپەکانی دیوانی ئەدەب:

لە پێشەکی چاپە جیاوازەکانی دیوانی (ئەدەب)، تا ئەندازەیەك باسوخواسی ژیان و بەسەرهاتی شاعیر تاوتوێ کراوە، بەڵام مەسەلەکە بێ گرفت نییە، بۆ نموونە تاوەکو ئێستاش ساڵ و مێژووی هاتنە دنیای بە وردی دەستنیشان نەکراوە. بەو هۆیەی کە لە زۆر بوار و مەیداندا مرۆڤێکی بلیمەت و بەهرەمەند بووە، بۆیە لە زۆر گۆشەنیگاوە پێویستە هەڵوەستە لەسەر ژیان و بەسەرهاتی بکرێت و توێژینەوەی پسپۆڕ و بەرفراوانی لەسەر ئەنجام بدرێت، بەو هیوایەی بە هاوڕێیەتی لەگەڵ چاپێکی پوختە و دروست و زانستیی دیوانەکەی ئەم کارە لە ئایندەدا بێتە بەرهەم.

لەم گۆشەیەوە هەموومان قەرزداری سەید حوسێن حوزنی موکریانین، کە ئەو یەکەمین کەسێك بووە ئەم مرۆڤە بەهرەمەندەی بەدنیای مێژووی ئەدەبی کوردی ناساندووە. لێرەدا لەوە چاکتر و گونجاوتر نابینم کە دەقی وتارێکی ناوبراو کە لە مەڕ ئەدەب نووسیویەتی و لە کاتی خۆیدا لە ژمارە (٦)ی گۆڤاری (رووناکی)، ڕێکەوتی (١٢)ی شوباتی ساڵی (١٩٣٦) بڵاوی کردۆتەوە، هەم وەکو بەڵگە و دیکۆمێنت، هەم وەکو یادگارێك بۆ ئەو کەڵە نووسەرە ڕووناکبیرە مەزنەی کورد بێنینەوە. لەو وتارەدا تیشك خراوەتە سەر چمکێکی ژیان و بەسەرهاتی شاعیر و پایە و دەسەڵاتی شاعیرانەی ئەدەب. وتارەکە دەقاودەقە تەنها لە لایەنی ڕێنووسەوە هەموار کراوەتەوە:

((ئەدەبیات و ئاساری ئودەبای کورد
عەبدوڵڵا بەگ ئەدەب – میسباحوددیوان))

شاعیری موکری بە ناوبانگ عەبدوڵڵا بەگ کوڕی ئەحمەد بەگ، لە بنەماڵەی میرانی موکریان و بە (بابە میری) ناوبانگییان کردووە و لە نەتەوەی میر شێخ حەیدەری موکرین، لەبەر ئەوە ئەمڕۆکە بە حەیدەری مەشهوورن. ئەو پیاوە گەورەیە لە محالی موکری و لە دێی (ئەرمەنی بلاغی) لە دایك بووە لە ساڵی ١٩١٦ لەو دێیە مردووە و لەوێش ناژراوە، کە مردووە لە تەمەنی (٥٠) ساڵیدا بووە.[٤١]

عەبدوڵلا هەموو تەحسیلی لە دێیەکەی خۆی لەلای مامۆستای تایبەتی بووە، لە عیلم و ئەدەب و فنووندا زۆر چاك سەرکەوتووە، لە شیعر و غەزەلدا بە پێغەمبەری شوعەرای کورد ناسراوە، لە سەجع و قافیەسنجی و تەشبیه و وێچووندا بێ هاوتا بووە، میسباح چونکێ لە لای حکوومەتی قاجارانەوە بە (مصباح الدیوان) ناونرابوو لە نێو هەموو کوردانیشا بە میسباحوددیوان دەناسرێ، لەبەر فەزڵ و هونەر و عیلم و فەنی لەلایەن حکومەتی ئێرانی قاجارانەوە مەنسەبی (مصباح الدیوان)ی درایە.

میسباح لەگەڵێ زباناندا سەرکەوتوو بوو، هەر لە دێیەکەی خۆیا فێری ڕەسسامی و فۆتۆگراف و تارلێدان و کەمانجە و خەتتاتی و زبانی عارەبی و تورکی و فەرەنگی نووسین و خوێندنەوە ببوو، لە عیلمی تیبدا ناوبانگی کردبوو، بەڵام بەدبەختانە ئیفلیج و لەرزەك ببوو.

هەڵبەست و شیعرەکانی ئەدەب هەمووی عاشقانەیە و سەرتاپای بە (نوسرەت)ی ژنی خۆیدا هەڵگوتووە. نوسرەت کچی عیززەتوڵڵا خانی میرپەنجی خزمی سەرداری موکری لە دێی (قەرەگوێز) لە دایك بووە و ئێستاش ماوە، لە کوردستانی ئێران و لەنێو گەورەکاندا ژنی ئاغایەکی گەورکە.

نوسرەت بە ناز و عیشوە و جوانی و قەشەنگی و شۆخی و دڵبەری و نازکییەوە کوردستانی موکری شڵەژاندبوو، بە هەموو گۆشەیەکی کوردستاندا ناوبانگی بڵاو ببۆوە. هەروەکو ئەدەب لە شیعر و نەزمدا پێغەمبەرێکی شوعەرای کورد بوو، نوسرەتیش لە جوانیدا لە مێردی خۆی پێش کەوتبوو، ئەو بە شیعر و نەزم و گوتە و ئەم بە نەزمی خەت و خاڵ و شیرینی جەمال و ڕێکی ئەندام و سەرو زولف و گەردنی بلوورین. میسباح لە پێنجینەکانیدا بەم جۆرە پێیدا هەڵدەڵێ:

ئارایشی عالەم بە گوڵستانی جەمالی
بەم خوڵقی پەسندیدە و حوسنی بە کەمالی
هەر جارە کە تیلێکی ئەدا چاوی مەلالی
پەیکانی خەدەنگی نیگەهی نێرگسی کالی
کاری لە دڵی عاشقی شەیدا وەکو خەنجەر

شیعر و نەزم و گوتە و هەڵبەستەکانی میسباح چی گلەیی و چی شین و زاری بووبێ هەمووی لەبەر نوسرەت بووە. یان لێی دوور کەوتووە یان نزیکی بووە، یان لێی تۆراوە یان لەگەڵی ڕێك بووە. لە هەموو بزووتنەوەیەکی نوسرەتدا شیعری بۆ هەڵبەستووە، ئێمە کە زۆر چاك لە سەربهوورد و گوزەرانی میسباح و نوسرەت ئاگادارین و بە چاکی تێگەیشتووین لە وردترین بەسەر هاتوویاندا، جگە لە بیستنی خۆم دەزانم و وامان بۆ ئاشکرا بووە کە عەبدوڵڵا بەگ بە جارێك گرفتار و بە هەوای ئەو خانمە شۆخ و شەنگ و دلڕوبایە بووە و هەموو شیعرەکانی هەر بۆ ئەو بووە. بەدبەختانە چەند ئەدەب گرفتار و پابەندی ئەو بوو، ئەویش بەراوەژوویی لەو پتر لەگەڵیا ناڕێك و لینج و ڕەمیدە و زویر و دڵگیر و دوورکەوتووەوە بوو، هەموو دەمێك بە پشێوی و شۆڕش و گیرە بوو لە تەکیا، ئەوە پتر هێزی دابووە بەر عەبدوڵڵا بەگ کە شیعرەکانی ڕێککەوتوو و سوار و توند و شیرین و هەڵبژاردە و جوان بێ. لە دوامین غەزەلێکیدا دەڵێت:

پێم ئەڵێن سیحرە، شیعاری جادووە شیعری ئەدەب
باخەبەرنین زیکری سیحری چەشمی سەحاری ئەکا

ئەو شۆڕش و ناڕێکییە ببوو بە ئاورێك و جەرگ و هەناوی میسباحی سووتاندبوو. نوسرەت لەوە گەیشتبوو کە سووتاویەتی و، مومکین بوو نوسرەت دەیەویست عەبدوڵلابەگ لە شیعر و ئەدەبیاتدا سەرکەوێت بۆیە هێندە ئازاری دەکرد، لە غەزەلێکی دەڵێت:

دڵ بریندار خەدەنگی غەمزەیی پڕ نازتە
جارێ نافەرموێ بزانێ چۆن بریندارە ئەدەب

لەوەختی خۆشی و کەیفدا بووبێ گوتوویەتی:

بۆ چیمە مەی و شیشە لە هەر جێگە کە تۆبی
عیشقت مەی و گەردن بت و دوو چاوتە گێلاس

میسباح هەموو دیوانەکەی یان لە خۆشی و یان ناخۆشی و تۆرانی نوسرەتە و یان نزیکی بووبێ یان لێی دوور بووبێ غەزەلێکی بەو سەربهووردە هەڵگوتووە. ئەمەش شیعرێکە کە لە تۆرانی نوسرەت بۆی هاتووە:

ئەی غەزالەی بێ سەبەب ڕەمکەردەکەی هەم پەیکەرم
شۆخی بێ پەیمانەکەی بێ شەرتەکەی سەوداسەرم
کەی من و تۆ شەرتمان وابوو بەبێ یەك هەڵبکەین
یا دەبوو کەی من بەبێ تۆ سەرکەمە سەر بەستەرم

لە دوای تۆران کە نوسرەت گەڕاوەتەوە لای، ئەم شیعرە شیعرێکییەتی لە غەزەلێك کە پێی دەڵێت:

ئەرێ تەرسا بەچەی گورجی ڕەوش مەزهەب مەسیحایی
فەرەنگی خوی، نەسارا تینەتی، گەبری کەلیسایی
بەلای ئێران و فیتنەی ڕۆم و شۆخی تورك و ماهی کورد
نیگاری بەڵخ و شاهی هیند و رووس و چین بەڕەعنایی

بە هەر جۆرێك بێ ئەدەب لە کوردستاندا شاعیرێکی غەڕا و ئەدیبێکی زۆر گەورەی کورد بوو، تەرزی قسە و دەستووری نەزم و ڕەوشتی قافیەی

سوار و چالاك و تەڕ و ئاودار و ڕەوان و بیّ گریّ و چوست و پڕ لە مەعنایە. بۆ نەزم سواری کەسێك نەشیاوە بەرامبەری بکات و لە سەلیسی و خۆشی و ڕێکیدا هەر شیعرێکی سحرێکە. هەروەکو لەم کۆوارە غەزەلەکانی کەم و زۆر پەرت ئەکەین ئەگەر بۆمان سەربگریّ، لەبەرئەوە ویستم کەمێك لە سەربهووردی بدوێم.ح ح .))[٤٢].

گەلۆ حوزنی لە نرخاندنی ژیان و شاعیریەتی ئەدەب تا چەند مەبەستی پێکاوە و ڕیالیستییانە بۆی چووە، یا ئەوەتا برێك خەیاڵ و فەنتازیای ئەندێشەی تیّ ئاخنیوە؟، بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە و گەلیّ پرسیاری دیکە، پێویستیمان بە لێکۆڵینەوەی وردی شیعرەکانی هەیە، لە ڕوانگەیەکی دەروونشیکارییەوە.

حوزنی عەبدوڵلابەگی بە دنیای ئەدەبیاتی کوردی ناساند و هەر ئەوەیش بوو بۆ یەکەمین جار لە گۆڤارەکەی (ڕووناکی) تەواوی ئەو (٤١) بەندەی پێنجینەکەی چاپ و بڵاو کردۆتەوە.

دیوانەکەی لەماوەی (٧٠) ساڵی ڕابردوودا (٨) جاران چاپ و بڵاوبۆتەوە. وەلی مخابن هیچ کامێکیان چاپێکی پوخت و تەواو و زانستی نین.[٤٣] ساغکردنەوە و چاپ و بڵاوکردنەوەی دیوانی شاعیرانی کلاسیك ئەمڕۆ پێویستی بە قەڵەمی شارەزا و پسپۆڕ و لێکۆڵینەوەی زانستی و ئەکادیمیك هەیە، چونکیّ حەلکردنی ئاڵۆزییەکانی خوێندنەوەی خەت و ساغکردنەوەی تێکستی کۆن خۆی لە خۆیدا زانستێکی سەربەخۆیە. لەو مەیدانەدا کتێبخانەی کوردی تاوەکو ئێستا زۆر دەستەوەستان و داماوە.[٤٤]

ئەدیب

ئەوەی تاکو ئەمڕۆ لەبەردەستایە لە شیعر و بەرهەم و ژیننامەی ئـەدیب، لەو نامیلکە تاقانەیە تێناپەڕێت کەوا نەمر گیـوی موکریـانی بـەناوی (دیـوانی ئـەدیب) لـە دەمێکـەوە چـاپ و بـڵاوی کردۆتـەوە[٤٥]. هـەر ئەمەشـە بنـەمای هەموو ئەو زانیارییانەی کە لە سەرچاوەکاندا سەبارەت بەناوبراو هاتوون[٤٦].

خـۆی نـاوی مـەلا ڕەسـوول بـووە، کـوڕی مـەلا سـادقی کـوڕی خەلیفـە عەبـدوڕڕەحمانی زەندییـە. لـە سـاڵی (١٨٧٤ز) لـە دێـی (شـاوەلی) ناوچـەی مامەشان هاتۆتە دنیا. باوکی مەلا بووە، بۆیە کورد واتەنی؛ بەچکەی مراوی دەبـێ مەلـەوان بێـت، ئـەویش ئـەو ڕێچـکەیەی گرتـووە لـە مەدرەسـە و مزگەوتەکانی ئەو ناوە چۆتە بەر خوێندن، گۆیا ڕۆژگـارێکیش لـە سـابلاغ لـە تـەك مسـیباحوددیوانی ئـەدەب شـاگردی وەفـایی بـوون. دوور نییـە لـە هەڵبژاردنی ناوی (ئەدیب) وەکو نازناوی شاعیری بـۆ خـۆی و لـە مشـتوماڵ و سـەلیقەی دنیـای شـیعر و ئـەدەبیاتیش، سـێبەر و سـایەی ئـەم دوو زاتـەی بەسەرەوە بووبێت.

ئەگەرچی مەلا بووە، بەڵام بۆ دەستهێنانی بژێویی ژیان شانی داوەتە بەر کار و کەسابەت، دوایی بۆتە مامۆستای کوڕە ئاغا و فیوداڵەکانی ناوچەکە.

خوێندنی حـوجرە و مەدرەسـە و مزگـەوت لـە کوردسـتان لـە سـەردەمی پێشوودا بەوە تەواو دەبوو کە خوێندکارەکە شارەزایی تەواو لە زانسـتەکانی پەیوەست بە ئایینی ئیسلامەتی بەدەست بهێنێت تا دەبوو بـە مـەلا. ئـەنجا لەو ڕێگەوە هەم پایەیەکی کۆمەڵایەتی دەسگیر دەبوو هەم بژێویی ژیانی ماڵ و خێزان، ئەگەرچی زۆر جاریش بە کولەمەرگی بەڕێوە دەچوون. لەولاشـەوە کابرا تا ڕادەیەك شارەزا دەبوو لە بواری زمان و ئەدەبیاتی کـورد و فـارس و عەرەب و تورك، هات و کەسێك بەهرە و خولیا و چێژ و سەلیقەی ئـەدەبیاتی بووبایە ئەوە لەو مەیدانەشدا هەڵدەکـەوت. ئـەدیب لەگـەڵ ئـەوەی مەلایـەتی نەکردووە بـەڵام بـەهۆی میرزایـی و مامۆسـتایی لـە خوێنـدەواری دانـەبڕاوە.

کەچی بەرهەمێکی شیعری کەمی بەدەست ئێمە گەیشتووە چونکێ لەدێهات و لە مەڵبەندێکی خێڵایەتیی چەپەك ژیانی بەسەر بردووە[٤٧].

لە ئەنجامی ڕووداوێکەوە دووچاری نەخۆشی بووە، نەخۆشییەکەی سیرایەتی کردووە و درێژەی کێشاوە، تا لە ئاکامدا بەو نەخۆشییە لە ڕێکەوتی (١٢ی جمادی الاولی ساڵی ١٣٥١ی کۆچی/ ١٩٣١ی زایینی) کۆچی دوایی کردووە و لە ئاوایی (دەربەند) نێژراوە.

بەرهەمی شیعری:

لەگەڵ ئەوەی ئەدیب شیعر و بەرهەمی زۆر نییە، بەڵام بەیەکێك لە ڕێبوارانی بەرەی یەکەمی ئەم ئەزموونە ئەدەبییەی موکریان دەژمێردرێت. لە هونەر و داهێنانی شیعریدا بێ دەسەڵات نەبووە و چاوی لە ڕابەرەکانی ئەم ئەزموونە بڕیوە. لەڕووی فۆرم و مەبەستەکانی شیعر، شارەزایی تەواوی لەمەڕ هونەرەکانی شیعری کلاسیکی پێشینان و سەردەمەکەی خۆی هەبووە. لێرەدا تەواوی بەرهەمی شیعری ئەدیب لەچەند تەوەر و بڕگەی گشتیدا بەم شێوەیە دەخەینە ڕوو:

١- غەزەل: تەنها پارچەیەکی غەزەلی (٩) دێری تاقانەی هەیە، کە بە تەواوی مەعنا لە ڕووی فۆرم و ئاواز و وێنە و خەیاڵ و ناوەڕۆکەوە دەچێتە ناو خانەی غەزەل، بەڵکو نموونەیەکی تا بڵێی جوان و سەرکەوتووشە لەم بوارەدا کە ئەمە تێکستەکەیەتی:

چاوەکەت مەستە بەناحەق فێری مەیخانەی مەکە
لێی گەڕێ مەمنوونی بەزمی دوردی پەیمانەی مەکە
زولفی سازاوت دەسا تەرتیب و چینی تێك مەدە
حەیفە تووشی جەوری ڕیشووکێشی لەرزانەی مەکە
پەرچەمت جێی ئاشیانەی بولبولی تەبعی منە
چونکە کێشکچی شەوە تۆ مەنعی هێلانەی مەکە

گەردنم پێی خۆشە حەڵقەی تای تەنافی زولفەکەت
چاوەکەم ئیتر حەواڵەی تۆق و لەرزانەی مەکە
دڵ بەمەیلی خۆی دەمێکە عاشقی باڵاکەتە
تۆ خودا مائیل بەغەیری خۆت و بێگانەی مەکە
هەر لە ئەووەل تۆ دڵت بردووم بەنازی چاوەکەت
تازە فێری ڕاو و ڕەسم و تەبعی پەروانەی مەکە
عاشقی خونچەی دەمت تاکەی دەبێ ئاوارە بێ
مەحرەمی ڕازە حەواڵەی چۆل و وێرانەی مەکە
هەر بە ڕەسمی دیدەنی باسێکی نایێنی دەمت
دڵبەری وانابێ عەیبە نانەجیبانەی مەکە
خۆت دەزانی وەك (ئەدیب) کەس بەندەگی پێ ناکرێ
وا بەڕیسوایی لەناو ئەم خەڵقە ئەفسانەی مەکە

(دیوان: ٢٢)

٢- **قەسیدەی پێنجین:** ئەم هونەرە شیعرییە لەبەرهەمی ئەدیب زۆر بە بڕشتە و شاعیر بایەخی پێداوە، لە کۆی (٥) تێکستی پێنجین کە لە دیوانەکەیدا هاتوون (٣)یانیان بە ناوەڕۆك لە باسوخواسی دڵدارین، دانەیەکیان بە ڕەمز و هێما و کینایەت لەباسی عیرفان دەدوێ، ئاخرەکەشی توانج و پلار و فڕهاویشتنە لە دەروێش مووسا ناوێك!. ژمارەی بەندی پێنجینەکانی لە هەر تێکستێك بۆ یەکێکی دیکە جیاوازن و لە (٥) بەندەوە تا (١١) بەند هەڵدەکشێ، شاعیر لەم هونەرەدا چاوی لە شاعیرانی پێشەخۆی لە وێنەی ئەدەب و وەفایی کردووە. ئەمە نموونەی یەکێ لە پێنجینەکانە:

ڕووت شەمسی تەمووزە هەموو پڕ تابش و تاوە
ئەگریجەیی چین چینە لە ڕووت پەخش و بڵاوە
حەیرانی دەمت بم بە مەسەل شووشە گوڵاوە
قوربانی دوو زوڵفت کە دەڵێی سونبولی خاوە
مەیلت ئەوە چەند ڕۆژە لەسەر وەعدە نەماوە

ڕۆژێ نییە مەستانە کە عەهدت نەشکێنی
وەك کاهرووبا ئەو دڵی مسکین نەڕفێنی
وەك قەوس و قەزەح ساتێ بەڕەنگێ دەنوێنی
بێ گیان بەدەنی خەستە جێگەر بۆچی دەمێنی
وەك شووشەیی ناسك دڵی بێچارە شکاوە
پێم فەرموو گوناهم چییە ئەی سەروی دلآرام
چیدی مەکە دڵ ڕەنجە ئەسیری منی ناکام
کوا تاقەتی ئەم جۆرە هەموو تاب و توانام
ئەبرۆی کەچت حاڵی دەمی مەرگی نیشاندام
تەهدیدی سەری تیری موژانت بە عەلاوە
ئاوارە و و خونخوارە مەگەر وامیقی عەزرام
لۆمەم چدەکەن کوشتەو و سەرگەشتەیی لەیلام
غەرقی غەم و سەوداسەر و ئاشوفتەو و شەیدام
بۆ دانەیی خاڵت بەفریو چووم دڵی کێشام
سەرتاسەری دەوری قەمەرت دانەو و داوە
سێوی چەنەگەت ئاوی حەیات و چەهی زەمزەم
ئەی گیانی عەزیزت بەفیدای ئەو سەروپەرچەم
ئەوڕۆکە دەڵێم خاکی هەموو دەر وەسەرم کەم
پرسیم چییە دەرمانی برینی دڵی پڕ خەم
فەرمووی کە دەوای سەهوە (ئەدیب) کاری کراوە

(دیوان: ١٨)

بەگوێرەی پێوەرەکانی ڕەخنەی کۆن ئەم تێکستە و هاوچەشنەکانی لەڕووی فۆرمەوە بە (موسەممەتی پێنجین) ناودەبرێت، لەڕووی ناوەڕۆکیشەوە قەسیدەی وەسف و ستایشە.

٣- **پێنج خشتەکی:** ئەدیب (٣) قەسیدەی پێنج خشتەکی لەسەر (٣) غەزەلی تەڕ و پاراوی (تاهیر بەگی جاف/ ١٨٧٥ - ١٩١٨) هۆنیوەتەوە. تاهیر بەگ لە شیعرەکانیدا بەوە دەناسرێتەوە کە شاعیرێکی غەزەلخوێنی دڵ تەڕ و جوانیناس و زمان شیرین بووە، خەیاڵ و وێنەی شیعری زۆر ناسك و دڵگیر و ڕازاوەی هەیە. ئەدیب لە سەرێکەوە سەرسامی شیعرەکانی (ئەدەب)ی هاوڕێ و هاوسەردەمی بووە، لە سەرێکیشەوە سەوداسەری غەزەلە پاراوەکانی تاهیر بەگ. بۆیە لە شیعرە پێنجینەکانی شوێنپێی ئەدەب کەوتووە، پێنج خشتەکییەکانیشی لەسەر غەزەلەکانی تاهیر بەگ هۆنیوەتەوە. ئەنجا هەم لەباری ڕەوانی و جوانی و زمان پاراوی و هەم لەباری وێنە و ئەندێشەی شاعیرانەوە ئاوقەرای ئەوان بووە.

ئەمەش نموونەی یەکێ لە پێنج خشتەکییەکانی:

سەرفی عومرم کرد چو ڕەممالان بەزەوج و فەردەوە
وا لە دووی دەرمانی دەردی قەلبی غەم پەروەردەوە
کوشتەیی لەعلی لەبی لەیلایی ئەحمەر جوردەوە
(تابەکەی قوربان بناڵم وا بە ئێش و دەردەوە
دەستە و ئەژنۆ قوڕبەسەر دائیم بە ئاهی سەردەوە)

***

سەیری داوی زوڵفی تۆم بۆچی دەبێ بێگانە بم
بێ خەتا کووکوو زەنان مەحبووسی ئەم وێرانە بم
بۆ تەماشای ڕووت عەزیزم چاکە بەس بێگانە بم
(ڕۆژی ئەووەل بوو کە زانیم من دەبێ دێوانە بم
عاشقی تۆ نەوعی مەجنوون وا بە کێو و هەردەوە)

***

شەیفتەو و حەیرانی یارم وا مەزانە غافڵم
عەندەلیبی پڕ فوغان وناڵەیی زاری گوڵم
چاکە ئینسافت هەبێ جارێ دەڵێی من عادلم

(مەرحەمەت کە زوو بڕۆ قاسید بڵێ دەردی دڵم
نازی پاپووچت دەکێشم من بە تۆز و گەردەوە)
***
گیان فیدایی غەمزەیی خاڵ و خەتی سیحرئافەرین
دڵبەرا شادیم لەدڵ دەرچوو غەمت بوو جێنشین
چاوەکەم ساتێ کەرەمکە ئەی غەزالی نازەنین
(هەروەکو قەوس و قەزەح بادەست لەگەردەن دانیشین
تۆ بە سیخمەی ئاڵ و سەوز و من بە ڕەنگی زەردەوە)
***
موژدەیی وەسڵت لەبۆ مە کەی دەنێری ئەی سەنەم
داستانی شەرحی هیجرانت لە خدمەت کێ بکەم
دائیما پەژموردە ناشادم غەریقی بەحری خەم
(یەك زەمان چاکی نەهانی کەعبەتەینی بەختەکەم
شەشدەرم گیراوە مەشغوولم بەدەستی نەردەوە)
***
بێ نەواو و دەردمەند و دەربەدەر سەرگەشتە خۆم
بۆتە زیکری ڕوویی لوتفت وێردی قەلبی گفتوگۆم
نامەوێ مڵکی عەجەم یا پادشایی خاکی ڕۆم
(چونکە من پەشماڵی بالاو بۆسەچینی کوڵمی تۆم
چی دەکەم ئیتر لە سەیری باخ و بێنی وەردەوە)
***
ڕوویی خوێنڕێژیت لە دەعوا حاجەتی خوودی نییە
حەڵقەیی زولفت نەزیری دەرعی داوودی نییە
هەروەکو دەردی (ئەدیبی) ڕووی بێهیوودی نییە
(ئیلتیماسی (تاهیری) بێچارە قەت سوودی نییە
تۆ لە بۆچی شەڕفرۆشی بەو دڵەی وەك بەردەوە)

(دیوان: ٢٦)

٤- شیعری داشۆرین و فڕهاوێژی:

ئەدیب (٤) تێکستی لەو بارەیەوە هەیە لەگەڵ پێنجینێك بەو ناوەرۆکە. ئەم شیعرانەی سیخناخن لە تیلە و توانج و جنێوی ئەدەبی، لە هەندێ حاڵەت دەگاتە ڕادەی شیعری ڕووهەڵماڵراویی پەتی، لەم شیعرانەیدا ئەوە دەخوێندرێتەوە کە لە جنێوفرۆشی و لاقرتێ و فڕهاوێژیدا چۆتەوە سەر ڕێبازی شاعیری مەزن شێخ ڕەزای تاڵەبانی.

نایل بوو بە شیعری دڵی پڕحوزنی شەبانە
قوربانی وجوودت حەشەم و موڵك و خەزانە
دوو ساڵی تەمامە چ لە ڕوودا چ غیابا
ئیخلاسی عەقیدەم بەتۆ بێ ڕەیب و گومانە
لەو وەجهە سەناخوان و مریدم بە جەنابت
عاری لە عەبا و سوبحەو و میسواك و نیشانە
ئەو پەردە لە بۆ موفسیدی وەك تۆ گەلێ سەیرە
کەودەن کوڕەیی هەرزە چەنەی لووسی ژنانە
لەو سەرحەدە بیستووتە یەقینەن بە تەواتور
چەند کەس کە دەناڵی لەبەر ئەو تیر و کەوانە
فیلجوملە کە سەرفی نەزەرم نابی لە ئەستی
هێلکێکی لەنێو ڕانییە دەیکەم بەنیشانە
حازر دەبم ئەو سێ شەمە بۆ قیسسەیی مەعهوود
بێ نیازی دەکەم یایێ بەبێ عوزر و بەهانە
عەهدم ئەوەیە نابێ لەسەر قوونی وەلاچم
سەدجار بناڵێنی بە هاوار و فوغانە
کارم ئەوە بێ مودەیێ دەیماهی جەلالی
کلکی بکەمە بەیرەقی ئوردوویی شەهانە

لـەو عوشـرەتە واچـاكە كـەوا خـانی بـرای بـێ

ئامـادە بـە تـەنبوور و بـە سـێتار و چـەغانە

مەعلوومـە كـە ئەسـتێ بەئەسلْ مـەنگوڕە كـەردز

پێـی خۆشـە تـەقازا و حەرەكـەی بولهەوەسـانە

چـون زۆر نییـە شـاعیری تەبعێكـە خـودا داد

كێشـەی تـۆ دەگـەڵ مـن بـەخودا خیبتوزیانـە

بـێ دەنـگ بـە مـەلا مینـە بـەكوردی ئـەدەبت بـێ

بـۆ هـەجو بـەبێ پـەردە ئـەدیب شـێری ژیانـە

(دیوان: ٢٨)

٥- نامەی شیعری:

لـە دیـوانی ئـەدیب (٣) پارچـە لـە شـێوەی نامـەی شـیعری هـاتووە. (شـیعرنامە) وەكـو جـۆرێكی ئـەدەبی دەمێكـە لـەنێوان شـاعیران و چـینی خوێندەواری كوردا لە ئارادا بووە، بەمەبەستی گواستنەوەی پەیامی دۆستانە یاخود ڕاز و گلەیی لەنێوان دوو دۆست و دوو هاوڕێ.

لە نامە شیعرییەكانی ئەدیب وا هەیە بە تەوسەوە و ناڕاستەوخۆ گلەیی و گازانـدەی خـۆی دەخاتـە ڕوو، واش هەیـە ڕێـك و ڕاسـت دەپەرژێتـە سـەر دەربڕینی بیر و مەبەست.

لــەم نامەیــەدا (ئــەدیب) ڕازوگلــەیی خــۆی لــە ئاســت (پەســوێ)دا هەڵدەڕێژێت، كەچی مەبەست (قەرەنی ئاغای پەسوێ)یە، كـەوا ئاغـای ئـەو شوێنەیە!

عەجەب ماوم كە پەسوێ بۆتە تاران بۆ منی خاكی

دەبـێ بمـرێ لـە دەردی بـێ وەڵامـی عـاریز و شـاكی

هەتا وێستا لە بۆ بێچارە جێی لوتف و عەدالـەت بووی

لەبــەر بەدبــەختی خۆمــە دادخــوازی بۆتــە بێبـاكی

دەســووم داســی ئومێــدێ بــۆ مەزرەعــەی لوتفــت

بــەری خووشــەی ڕجــاو و ئارەزوومــە خاروخاشــاکی

وەبگــرە جوولــەکێك بم مـن مـوتیعی ئـەمری ئیسـلامم

لــە ئیجــرای حــەق تەســاموح حەققە بـۆ ئـامری زاکـی

لـە لاجـان و شـنۆ مەلجـەء نـەماوە مولتـەجیی بم پێـی

کــە ئاغــاش لــێم نەپرسـێ دابنیشـم بـا بـە غـەمناکی

ئەگەر مـەیلت نەبایـە زێڕخریدی کـەس نـەبوو لاجان

هەمیشــە چــاوەڕێیی لــوتفی تۆیــە چـاوی غـەمناکی

ئەدیبیش هـەم بەڕۆژی خۆی بەکاری گیان نیساری دێت

درێغی لێ مەفەرموو بێ خەتا ڕووی ڕەحمـەتی چاکی

لە من وابوو کە بێچاران لەسایەت بێ خـەم و دەردن

کە لاجان بێتـە تـەوریز خـۆم قوتارکەم با بە چالاکی

(دیوان: ٣٠)

زمـانی شـیعری لای ئـەدیب لـە ڕووی وشـەئارییەوە زۆر سـادە و ڕەوان و پـەتی بۆتــەوە، لــە ســەلیقە و تێگەیشـتنی خـەڵك نزیـك بۆتـەوە، ئـەم بزاوتـە تایبەتمەندییەکی زمان و شێوازی ئەم ئەزموونەیە کە ڕووەو پەتیبوون هەنگاو دەنێ، بەڵام بەگشتی لە مەسـەلەکانی ئـاواز و ریـتم و هونـەردا، ئەدەبییـەتی خۆی پاراستووە.

حەیدەری

ناوی عەلی بەگی کوڕی ئەحمەد بەگ، کوڕی ڕۆستەم بەگی کوڕی سەیفەددین خانی موکرییە. ئەو بنەماڵەیە لە ڕابردوودا بە نازناوی جۆراوجۆر ناسراون وەکو: بابامیری، حەیدەر بەگی و سارم بەگی کە لە ڕەسەندا دەچنەوە سەر بوداغ سوڵتانی سەرداری موکریی ناودار. عەلی بەگ خۆیشی لە بەراییدا بە (سالار سەعید) ناسراو بوو، لە دوای دەرچوونی قانوونی ئامار و ناسنامە لە ئێران شۆرەتی بنەماڵەکەیان دەبێت بە (حەیدەری). ساڵ و مێژووی هاتنە دنیای حەیدەری لە دێرە شیعرێکی (حەریق)دا دەستنیشان کراوە کە بەم شێوەیە:

او همایون اختر و مامش مه برج شرف

پس بتاریخش بگفتم (اختری زایید ماه)

(واتە ئەو خۆی ئەستێرەی موبارەکی هومایۆنە و دایکیشی مانگێکە لە بورجی شەرەفدا، جا بۆ مێژووی لەدایکبوونی دەڵێم. مانگ ئەستێرەی لێ وەپاش کەوت). لەمەدا ئاماژەیەکی پەسن و پیاهەڵگوتن بۆ دایکیشی هەیە، کە ناوی (فاتیمەخانم) و لە بنەماڵەی (زەنگەنە)ی ناوداری کرماشانی بووە. ڕستەی (اختری زایید ماه) بە گوێرەی حیسابی ئەبجەد دەکاتە ساڵی ١٢٨٩ی کۆچی، کە بەرامبەر ساڵەکانی ١٨٧٢ زایینی و ١٢٥١ی هەتاوی دەوەستێ.

عەلی بەگ برا بچووکی عەبدوڵڵا بەگی میسباحوددیوانی (ئەدەب) بووە. گۆیا براییێکی دیکەشیان هەبووە بە ناوی (عەزیز بەگ). لە دێی (ئەرمەنی بلاغی) مەڵبەندیماڵباتەکەیان هاتۆتە دنیا. ئەحمەد بەگی باوکی پایەی (وکیل الرعایا)ی هەبووە و نوێنەر و حاکمی ناوچەی موکریان بووە لە سابلاغ. حەیدەری بە دەستووری ئەو ڕۆژگارە خوێندنی دەستپێك و سەرەتایی هەر لە دێیەکەی خۆیان بووە، لە حوجرە و مزگەوتدا دەرسە سەرەتاییەکانی نەحو و سەرف و زانستەکانی ئیسلامی دەخوێنێ. بە هۆی هۆشیاری و بیرتیژی بە خێرایی و بەچاکی فێری زمان و ئەدەبیاتی کوردی و

فارسی و عەرەبی دەبێت. ئەحمەد بەگی باوکیان بە هۆی هەبوون و دەسەڵات و نزیکی لە دەربارەوە، مامۆستای تایبەتی لە تارانەوە بۆ کوڕەکانی هێناوەتە ئەرمەنی بلاغی و مووچە و بەراتی بۆ بڕیوەتەوە تا منداڵەکانی بۆ پەروەردە بکات، گۆیا ئەم مامۆستایە زانایەکی ناوداری ئێرانی بەناوی (میرزا عبدالوهاب تالشی) بووە. دوای ئەوە ئەحمەد بەگ هەردوو کوڕەکەی (عەبدوڵڵابەگ و عەلی بەگ) بۆ فێربوون و شارەزایی دەنێرێتە (مۆسکۆ) و چەند کەسێکیشیان لەگەڵ ڕەوانە دەکا، ماوەیێک لەوێ دەمێنێتەوە و باوکیان هەموو خەرجی و پێویستییەکیان بۆ دابین دەکات. تا ئەوەی فێری رووسی و فەرەنسی دەبن و شارەزایی باشیش لە زانستە تازەکان پەیدا دەکەن. عەلی بەگ لە تەمەنی (٢٠) ساڵی و هێشتا لە دێکەی خۆیان دەبێت کە زەوق و سەلیقەی دەبووژێتەوە و دەرگای بەهرە و هونەری بەسەر دنیای شیعر و ئەدەبیاتدا دەکرێتەوە. لەدوای چەند ساڵ و کاتێک لە سەفەری وڵاتی رووس دەگەڕێتەوە، بەڕێنوێنیی باوکی دەچێتە مەیدانی کاری دەوڵەتی و وەزیفەی میری و دەبێتە حاکمی شارستانی (سەردەشت)، لە دوای کۆچی دوایی ئەحمەد بەگ دەبێتە جێگرەوەی باوکی و وەکو حاکمی موکریان لە سابلاغ دەست بەکاردەبێت.

حەیدەری هەم وەکو پیاوی دەوڵەت، هەم وەکو کەسایەتییەکی چالاك و دیاری بواری کۆمەڵایەتی و سەرۆکی تایفەکەی خۆی، کەسێکی بەئەزموون و شارەزا بووە لە بوارەکانی فەرهەنگ و ئەدەب و ژیانی رووناکبیری، بە هۆی نفووز و دەسەڵاتی باوکی لە دەرباری ئێران نزیك بووە و پەیوەندی و هامشۆی لەگەڵ شاکانی قاجار و بە تایبەت وەلی عەهدی ئەو سەردەمە (محەمەد عەلی شای قاجار)، کە ئەو دەم لە تەورێز دادەنیشت، توندوتۆڵ بووە. دۆستایەتی و پەیوەندی پتەوی لەگەڵ شاعیر و کەسایەتی ناوداری مەڵبەندی موکریان (ئەبولحەسەنی سەیفی قازی)دا هەبووە و زۆر شیعر و نامە گۆڕینەوەیان لەنێواندا بووە.

له دوای ڕووخـانی بنەماڵـەی (قاجـار) و هاتنـە سەردەسـەڵاتی بنەماڵـەی (پەهلەوی) لـە ئێـران، لـە سـەر خواسـتی خـەڵکی ناوچـەکە وەکـو نوێنـەری ناوچەی موکریان لە (مەجلیسی شوورای میللی) دەستنیشان کراوە و مـاوەی حەوت دەورەی تەواو و یەك لە دوای یەك، لـە نێـوان سـاڵانی ١٩٢٦ تـا ١٩٤١ لەو شوێنەدا ماوەتەوە و لە تاران نیشـتەجێ بـووە. لـەو ماوەیـەدا لـە تـاران تێکەڵاوی لەگەڵ کـۆڕی زانـا و ئـەدیب و شـاعیراندا هـەبووە، ئەنـدامی کـۆڕی ئەدەبی ئێران بووە، کە هەفتانە کۆڕ و کۆبوونەوەی ئەدەبی هـەبووە و تیـادا شـیعر و هـۆنراوە و باسوخواسـی ئـەدەبی و فەرهـەنگی پێشـکەش کـراوە. حەیدەری لە زۆربەی ئەو کۆڕانەدا بەشداری کـردووە و شـیعر و هۆنراوەکـانی خۆی خوێندۆتەوە کە مایەی پەسن و ئافەرینی ئامادەبووان بووە.

لـە دوای سـاڵی ١٩٤٠ و لـە سـەروبەندی جـەنگی جیهـانی دووەم، کاتێـك لەشکر و قشوونی هێزەکانی هاوپەیمانان دەڕژێنـە نـاو ئێرانـەوە، عـەلی بـەگ دەگەڕێتەوە موکریان لە دێی (حاجیـالی کەنـد)، کـە بەموڵکایـەتی هـی خـۆی بووە، نیشتەجێ دەبێت، بەیەکجاری لە ژیـانی گشـتی کشـاوەتەوە، خـەڵکی ناوچەکە ڕێزێکی زۆریان لێناوە. مایەوەی تەمەنی بە هـاوڕێتی لەگـەڵ مـەلا و زانایـانی ناوچـەکە، سـەرقاڵی کـۆڕی شـیعر و ئـەدەب و کـاری کشـتوکاڵ و عیبادەت و خواپەرستی بووە. تاوەکو لـە مـانگی بـەفرانباری سـاڵی ١٣٣٥ی هـەتاوی، ڕێکـەوتی ١٩٥٦ی زایینـی لـە تەمـەنی (٨٤) سـاڵیدا کۆچـی دوایـی دەکات و لەسەر ڕاسپاردەی خۆی جەنازەکەی دەبەنەوە بۆ (خانەقای شێخی بورهان) و لە تەنیشت ئەو زاتەوە دەینێژن.

مەلا حوسێنی (مەجدی مـەهابادی) ، لـە دێـرە شـیعرێکدا سـاڵی مـەرگی حەیدەری بە مێژووی هەتاوی بەم جۆرە تۆمار کردووە:

سال شمسی مرگ او خواهی
واحدی کم (نماز مغفوری).(٤٨)

وا باوه بەر لە کۆچکردنی پەی بەوە بردووە کە وادەی سەفەری کۆتایی نزیک بۆتەوە، ئەم تێکستە شیعرەی گوتووە کە لە شێوەی نزا و پاڕانەوەدایە:

دەردەداری هیجری تۆم ئەی ڕووحی شیرینم وەرە
چاوەڕێی دیداری تۆم ئەی یاری دێرینم وەرە
دەردی عشقت وا نەخۆشی کردووم هاتوومە مەرگ
نەك ئەجەل مۆڵەت نەدا با تاویٚ بتبینم وەرە
خەستەم و کەوتووم بە تیری نازی چاوی بازی تۆ
بۆ مەداوا ئەی تەبیبم تاکو بالینم وەرە
باغەوانی باغی ڕووت بووم و بەرێکم لیٚ نەخوارد
ئەی گوڵی گوڵزارەکەی نێو باغ و پەرژینم وەرە
مەن نەهاتیم بوو نەهاتی تا ژیام بۆ دیتنم
باریٚ وەقتی مەرگ و وەقتی دەفن و تەڵقینم وەرە
غەیری (شەمسەددین) نەماوە ئارەزووی دینی کەسم
(حەیدەری) بۆیە دەڵیٚ ئەی شەمسەکەی دینم وەرە

(زندگینامە: ٣٧٤)

هەر لەسەر کێش و ئاوازی ئەم پارچەیە غەزەلێکی دیکەی هەیە و تیادا دەڵێت:

دڵبەرا لەم حوجرەدا تەنیام ئەمن تاویٚ وەرە
هێندە کیبر و نازە بۆ چی نازەنین تاویٚ وەرە
گویٚ مەدە قەولی حەسوود و دوژمن و چفتەی ڕەقیب
چاو لەڕێتم ترس و لەرز و خۆفی پێناویٚ وەرە
بۆ نیشانی تیری موژگانت لە مێژە حازرم
ئەی کەوان ئەبرو درەنگە تیرەکەت باویٚ وەرە

من تەمەننا و خواهیشی بێ جێم لە تۆ هەرگیز نییە
غەیری ماچی کوڵمەکەت چیدیم لەتۆ ناوێ وەرە
حەیدەری ئەمڕۆ بە ئەسپی نەفسی خۆخۆری دەگوت
سەرکەشی و تۆڕی بەسە چیدیکە هەڵماوێ وەرە

(سروە: ژ/ ٣٤)

حەیدەری لەگەڵ ئەوەی پیاوی دیوان و دەوڵەت و سیاسەت بووە بەڵام لە کۆڕ و مەجلیسیدا کەمتر قسە و باس لەو مەسەلانە هاتوونەتە گۆڕێ، لەگەڵ ئەوەشدا کەوا لیباسی دەروێشی و موریدی و سۆفییەتی نەپۆشیوە وەلێ لە قۆناغی دوایی تەمەنی زۆر پابەند و دڵبەستەی شێخی بورهان بووە و زۆربەی کاتەکانیشی بە خوێندنەوەی کتێبی ئایینی و عیرفان و وتووێژی ئەدەبی بەسەر بردووە. بەرهەمی شیعری بەهەر سێ زمانی کوردی و فارسی و عەرەبی هەبووە بەڵام بەهۆی کارەساتی زەمانە بەشی زۆری لەناوچوون و کەمێکی بەکوردی و فارسی لێ ماوەتەوە.

وێستگەکانی ژیان و بەرهەمی شیعری حەیدەری:

دەتوانین چەند وێستگە و قۆناغی جیاواز لە ژیانی ئەدەبیی حەیدەری دەوربکەینەوە بەم شێوەیە:

١- لە هەرەتی لاوەتی و سەرەتای تەمەنی شاعیریدا شۆرەتی خانەوادەیی (سالار سەعید) و نازناوی شاعیری (عەلی) بووە. لەم دەورەیەدا کۆمەڵێك پارچە و غەزەلی زۆر پاراو و ڕەوان و شیرینی هەیە، کە لەسەر کێش و ئاوازێکی سوار و سادە و پەتی هۆنراونەتەوە، زۆریش لە زمان و شێوازی شیعری گۆرانییەوە نزیك و هەر شایانی ئەوەن بەدەنگ و ئاوازی دلگیرەوە بگوترێنەوە. لەم پارچانەدا زۆریش پابەندی فۆرمی کۆنی غەزەل نەبووە و لە باری زمان و شێواز و دەربڕین و ناوەرۆکی شیعریدا داهێنانی نواندووە، وەکو لەم نموونانەدا دەیانبینین:[٤٩]

(١)

حەڵقە حەڵقە زولفی یاری من هەموو پێچ و خەمە

تا خەم و پێچی دەبینم خواردنم پێچ و خەمە

تا چرای کوڵمت دەبینم من سەراپا هەڵدەبم

شوعلەیی ڕووت کەم کە جانا تا نەسووتێم بەم شەمە

زولفەکانت لادە با دڵ بێتە باغی کوڵمەکەت

ئاهوویی وەحشی کە داوی دی خەیاڵاتی ڕەمە

نامەوێ ڕێگای حیجاز و چاهی زەمزەم تازە من

لەعلی نابت زەمزەمی مە و تاقی ئەبرۆت قیبلەمە

گەر دەپرسی چۆنە بێ تۆ حاڵی من بێ حاڵییە

گەر لەدووری تۆ دەماغێ من هەمە بیللا هەمە

دین و دنیای خۆی لە پێناو پێیەکەی تۆ نا (عەلی)

هەر سەری هەڵنایە ئێستاکە شەوانەی پێ کەمە

(٢)

چاوەڕێی وەعدەی ویساڵم قاسیدی یارم نەهات

ئەی ڕەفیقان ڕووحی شیرین هاتە سەر زارم نەهات

ئینتیزاری من لە حەد دەرکەوت و قاسید هەر نەهات

ئافتابی عالەم ئارا بۆ شەوی تارم نەهات

یانە بێزارە لەگەڵ ئەم بەندەیەی زارونزار

بۆیە وا قاسید لە جانیب یاری بێزارم نەهات

لەو دەمە بەستەی قەدی ڕەعناو و پابەندە (عەلی)

قەت نەبوو جانا دەمێکی من کە هاوارم نەهات

(٣)

دڵبەرا لەم جەژنی قوربانە سەرم قوربانتە

ئەی خەلیلا دڵ زەبیحی تیغی ئەبرۆکانتە

ئافتـاب و مـاهی گـەردوون هەڵنـەیێن و باهـەڵێن
ئافتـــاب و بـــەدری کامیـــل تەلعـــەتی تابانتـــە
یوسفی میسری وڵاتان حوسنی تۆ حەققە ئەگەر
سەت هەزار شاه و عەزیز مەحبووسی نێو زیندانتە
ئەی دڵا بەم تیری موژگانە لە سەت جێ پارە بووی
هێندەکـــەم هـــاوارە بۆچـــی، بۆچـــی وا ئامانتـــە

٢- عەلی بەگ لە دوای ئـەوەی پابەنـدی خۆشەویسـتی شـێخی بورهـان و تەریقەت دەبێ، غەزەلەکانی بەو ئاقـارەدا دەڕۆن کـە سـۆزی عیشـق و بـیری سۆفییانە هاوئامێزی یـەکتر دەبـن، هـەر لـەو تێکستانەشـدا نازنـاوی شـیعری دەکات بە (حەیدەری) وەکو لەم نموونانەدا بەدیار دەکەوێت:

جەرگ و دڵەکەم قیمەتی یەك ماچی دەمی تۆ
گەر پێت کەمە جانانە کەمی مە و کەرەمی تۆ
بـۆ نامـە و خـەتێکی فـەرامۆش مەکـە یـاران
قوربـانی خـەت و نامـە و دەسـت و قەڵـەمی تـۆ
موحتاج بە ڕۆژ و مەه و خورشیدی فەلەك نیم
تـا سـوورمەیی دووچـاومە خـاکی قـەدەمی تـۆ
قـەدت عەلەمـە، تـیرە مـوژەت، شیرە دوو ئـەبرۆ
حـەیرانی مـوژە و ئـەبرۆ و قـەددی عەلـەمی تـۆ
لـــەو ســـاوە ڕۆیـــی لـــەکنم ڕووحـــی ڕەوانم
ئـــاواڵی شـــەو و ڕۆژمـــە بـــیللا غـــەمی تـــۆ
بـۆ (حەیـدەری) جـامێ لـە مـەی کافییـە سـاقی
مڵکی عەجەم و تاجی کەیی و جامی جەمی تۆ[٥٠]

دەقئــاوێزانی شۆڕشــی عەشــق و خۆشەویســتی شــێخ بۆتــە کــرۆك و ناوەرۆکی شیعر لە بەرگ و پۆشاکێکی ناوێزەدا، وەك دەڵێ:

تاسـەری زولفـی بـە حەڵقـە پـێچ و تـاب و خـەم دەکـا

وا دەزانـــی دڵ، ســـیامارە لـــەت و پـــارەم دەکـــا

گا بە قەیچی تابەتا گێسووی بە تـەرتیب ڕێك دەخا

گـا بـە پەنجـەی نـازەنینی لا بـەلای پەرچـەم دەکـا

بێبەشم بۆچی دەکەی گیانە لە حوسنی خۆت یـەقین

زێڕ و زیـوی کـێ، زەکـاتی لێ نـەدەی، هـەر کـەم دەکـا

هەر کەسێکی ڕێـی گـەدایی بـێ لـە دەرکـی تـۆ چلۆن

ئیعتینا بۆ تاجی خوسرەو مەیلی تـەختی جـەم دەکـا

بۆ مـوحیببی سادق ئەووەل شـەرتە دانـایی وجوود

بۆیـە وا پەروانـە خـۆی قوربـانی نـووری شـەم دەکـا

گـەر سـولەیمانیش نـەبی ئەمڕۆکـە حـۆری میهـری تـۆ

بـۆ ئیتاعـەی تیپـی عاشـق کـاری سـەت خاتـەم دەکـا

بۆ تەفـەئول خـەتمی ئەشـعارم بـە نـاوی شـێخ دەکـەم

مامـەحاجیش بـۆ تەبـەڕووك زیـارەتی زەمـزەم دەکـا

غەیری شەمسەدین کەسی دیکەم نەدی لایـەق بە مـەدح

(حەیدەری) هەر بۆیە مەدحی مورشیدی ئـەعزەم دەکـا

(زندگینامه: ٣٧٨)

٣- عەلی بەگ لە هەست و هۆشی خۆشەویستیی خـەڵك و قـەوم و خـاکی نیشتیمانەکەی بێبەش نەبووە، بەڵکو سەرامەدی بیری نیشـتیمانی و نەتـەوە پەروەری نوێ (ناسیۆنالیزم) لـە وڵاتـی موکریـان، سـەرەتا لـە قەسـیدەیەکی ئـەودا بـەڕوونی بـەدی دەکرێـت کـە لـە ڕۆژگـاری جـەنگی جیهـانی یەکەمـدا نووسیویەتی. کاتێك لەشکری ڕووسیای تـزاری لـە سـاڵی (١٩١٧)دا دەڕژێنـە نێـو ئێـران و ناوچـەکانی کوردسـتانی موکریـان داگـیر دەکـەن، کارەسـاتێك دەنێتـەوە کـە بـە کوشـتار و قـەتل و عـامی خـەڵك و کـاول و وێرانـی وڵات، بەتایبەتیش شـاری سـابلاغ، تـەواو دەبێـت. لـەو سـەروبەندە عـەلی بـەگ لـە

دووریی مەڵبەند و وڵات دەبێت، بەڵام ڕووداو و کارەساتەکان زۆر کاری لێ دەکەن، بۆیە ئێش و ژان و کەسەری دڵی لە سوێی خەڵك و شار و نیشتیمانەکەی لە شیعرێکدا دەربڕیوە:

لەو دەمەی تاقم لە دیداری عەزیزانی وەتەن
دایمە جووتم لەگەڵ غەم هەمدەمی حوزن و میحەن
تۆزی خاکی هەر میلی سورمەیی چاوی دڵە
ئاوی سەرچاوەی زولالی شەربەتی ڕووح و بەدەن
حوببی تۆ دینی منە، ئایینی مەن، ئیمانی مەن
یاد و فیکری ئاو و خاکت وێردی زیکری مەن وەتەن
گوڵبون و گوڵزارەکەی تۆ بوو کە جێی قومری و هوزار
ئاشیانەی جوغدە ئێستا بۆتە جێی زاغ و زەغەن
شار و بازاڕت دەڵێن سەرپاکی وێران و خەراب
موڵك و ئاسارت هەموو پامالْ و خالییوسسەکەن
کووچەو و شارت کە پڕ ئاهووی خوتەن بوو بێ خەتا
جوملە وێران و خەرابن پڕ لە سەگباب و لە سەن
حەیفە وا بێ قوتبە قیبلەت بێ سەفا باغی سەفا
سەیرە وا بێ سەیرە پرد و گۆلەکەی قازی حەسەن
مینبەر و مزگەوتی سوور و حوجرەکان و حەوشەکەی
بوو بە مەیخانە و تەویلە و مەعبەدی عەبدی وەسەن
جێی مەلاکان و ئیمام و مەدرەسە و نەشری علووم
پاکی جێ دەستەی قشوون و پاکی جێ وەعزی قەشەن
حەشرە واوەیلایە ئەوڕۆ، کەربەلایە شاری مە
کوشتن و تاڵان و یەخسیرە، کە وا دێن و دەبەن
دڵبەرانت بوونە یەخسیر چوونە قەفقاز و سەبیر
نەوجەوانانت هەموو کوژران و نێژران بێ کەفەن
ئەی خودا ئەکراد یەخسیری هەموو میللەت بوون
دەی (عەلی) تا چاك نەفەوتاون بلێ فیکرێ بکەن[٥١]

ئەم مەسەلەی بیری نیشتیمان و خاك پەروەری و گەل دۆستی لە شیعری ئەم قۆناغەی موکریاندا پێویستی بە هەڵوەستە لەسەرکردن و لێکۆڵینەوەی زیاتر هەیە، چونکێ ئەم چەمکانە بەم ناوەرۆکە مۆدێرنەیەوە ڕەنگە بۆ هەوەڵێ جار بێت و لە شیعری حەیدەریدا بەدی بکرێت.

٤- بەشێکی شیعرەکانی حەیدەری لە وەسف و ستایشی شێخی بورهان و مەناقیبی تەریقەتدا هۆنراونەتەوە، کە زیاتر لە شیعری فێرکردن و داستانییەوە نزیکن، لەو جۆرەدا زمان و کێش و سەروا تەنها بۆ مەبەستی گەیاندنی پەیام لە چوارچێوەیەکی هونەریی ساکار سوودیان لێ وەرگیراوە. لێرەدا زمان زمانی گشتی و ئاساییە و لادان و بەرزبوونەوەی هونەری تیادا نییە، بیرۆکەکانیش لە چوارچێوەی (نەزم) و شیعری میللیدا خراونەتە ڕوو، لێرەدا گەشتێك بەناو چەند بەرهەمێکی شاعیردا دەکەین کە بەم جۆرە هۆنراونەتەوە.

(١)

لەم تێکستەدا باسی چۆنییەتی پابەندبوونی بە تەریقەت و (شێخی بورهان)مان بۆ دەگێڕێتەوە:

شەو لە خەودا گەیمە خزمەت سالیکی ڕێگەی خودا
قائیدی ئەهلی بەسیرەت یەعنی خزری ڕەهنما
ئەووەلی خێر و شەڕم بوو یەعنی هەنگامی بلووغ
لوتفی حەق ئەم نیعمەتەی فەرموو بە ئەم بەندە عەتا
باوەڕت بێ گەر موسوڵمانی بە زاتی پاکی حەق
هەرچی فەرمووی پێت دەڵێم بێ کیزب و بێ ڕەیب و ڕیا
عەرزی حاڵم کرد لە خدمەتدا بە سەت عیجز و نیاز
پێم بفەرموو کێیە ئەمڕۆ یا نەبی مەردی خودا
دەستی ڕاستی پێ نیشاندام و بەڕەحمەت پێی گوتم
زامنم بۆ موخلیسینی شەمس بۆ خولدی عولا

دەستی چەپیی پێ نیشاندام و بە هەیبەت پێی گوتم
زامنیشم مونکرینی کەم لە دۆزەخ جا بە جا
باز پێی فەرمووم لە قەلبتدا نەمێنی میهری کەس
هەر بە میهری وی دەبێ تابی بکەی تۆ ئیکتیفا
حەیدەری تا چوومە خزمەت حەزرەتی پیری تەریق
خەونەکەی فەرمووم لە ئەووەل تا گەیشتە ئینتیها
خەون و خەرقی وای کەسێ دی چۆن دەبێ تەسلیم نەبێ
جا بدەن ئینسافێ ئەی ئەهلی مرووەت تۆ خودا
غەیری (شمس الدین) دەبێ چۆن ڕوو لە کەس کەم ئەی ڕەفیق
غەیری (شمس الدین) دەبێ کەس بێتە قەلبم ئەی برا

(زندگینامە: ٣٧٧)

(٢)

دیارە ئەو دڵبەستەگی و عیشق و عەلاقەیەی هەر لە زووێکەوە لە دڵی حەیدەریدا سەبارەت بە شێخ جێگیر بووە، هانی داوە چەندین پارچەی ڕەنگین لە شیعر و غەزەلی سۆفییانە لە وەسف و ستایشی پیرەکەیدا بهۆنێتەوە. کە تەنها بەشێکیان ماون و تۆمارکراون. (زندگینامە: ٣٧٩ – ٣٨١)

عاشقی خونچەی گوڵستانم ئەمن
بۆیە وەك بولبول غەزەلخوانم ئەمن
دیدەو و دڵ ساعەتێ ئاسوودە نین
چاوەڕێی دیداری یارانم ئەمن
بەڵکە بەحری ڕەحمەتی تۆ بێتە جۆش
هەر بە ئومێد هەور و بارانم ئەمن
تۆ وەکو لەیلی و من مەجنوونی تۆم
بۆیە وێڵی کوهسارانم ئەمن
کەمترین بەندەم لە دەرکی شەمسی دین
هەر غولامی شێخ عوسمانم ئەمن

موخلیسی سەیید موحیببی سادقم
جان فیداکەی عەبدی ڕەحمانم ئەمن
غەیری شەڕ خێرم لە عومری خۆم نەدی
لەو شەڕە یاڕەب پەشیمانم ئەمن
حەیدەری قەت نامەوێ شەئن و مەقام
بەسمە بەندەی شەمسی بورهانم ئەمن

لەم تێکستەدا ڕاز و گلەیی لە ئاست (عەزیز بەگی کوڵتەپە)ی دۆستی دەکات و دەڵێ:

خەستەیی تیری نیگاهی چاوی جانانم ئەمن
عاشقی شۆقی جەمالی ماهی تابانم ئەمن
عاشقت باکی لە تەهدیدی قیامەت خۆ نییە
عاشقی بێ ترس و خۆفم مەردی مەیدانم ئەمن
پیری کەنعان نیم بەڵام بۆ یوسفی خۆم ڕۆژ و شەو
گریەو و زاریمە هەر وەك پیری کەنعانم ئەمن
عەهد و پەیمانت گەلێ بەست و شکاندت تۆ عەزیز
هەر لەسەر ئەو عەهد و ئەو میساق و پەیمانم ئەمن
ئەم شکەست و پەستی ماهی بەهمەن و دەی تابەکەی
چاوەڕێی بادی بەهار و هەوری نیسانم ئەمن
عیززەت و جاه و جەلالم (حەیدەری) من بۆ چییە
هەر غولامی ئاستانی شەمسی بورهانم ئەمن

حەیدەری دوو پارچە شیعری ستایشی هەیە کە بۆ (مەولانا مەلا سادقی مەرزینگ/ ؟ – ١٩١٧)ی نووسیوە کە خەلیفە و جێ باوەڕ و جێگرەوەی شێخی بورهان بووە. هەروەها تێکستێکی (خەتمی خواجەگان)ی بە کوردی هۆنیوەتەوە کە لە مەناقیبی سیلسیلەی شێخانی تەریقەتی نەقشبەندییە و لە کۆڕی زیکر و تەهلیلەی سۆفییانی خانەقای شێخی بورهاندا خوێندراوەتەوە.
هەروەها بە فارسیش چەندین غەزەل و قەسیدەی ئایینیی پاراوی هۆنیوەتەوە کە توانا و دەسەڵاتی شاعیرانەی لەو مەیدانەدا بە ڕوونی نیشان دەدات، بەشی زۆری شیعرە فارسییەکانی لە ستایش و مەناقیبی شێخی بورهاندان.

چاوەش

لـە زومـرەی موریـدانی دڵسـۆزی خانـەقا، مـەرد و ڕەنـد و سەرڕاسـت و بەوەفا، قسە خۆش و خاوەن هۆش و زیرەك و زانا بوو، زمان پاراو، ڕەوانبێژ و ڕەوشت بەرز و دڵ لە وێنەی دەریا بوو، بیرتیژ و حازر جواب و نوکتە بێژ و شیرین ڕاوێژ، لە تیپی مورید و مەنسووباندا لە خانەقا تەنها ئەو بوو تانەگر و فڕهاوێژ، ڕووحێکی سەفابەخشی هەبوو لەناو مەجلیسی یـاران، سـەرحەڵقەی خەتمی خانەقا بـوو هـەموو سـوبح و ئێـواران، بـە قسـەی خـۆش یانـە مـزر و شیرین چی خواستبایە دەهاتە دی، تەنها ئەو بـوو لـە حـزوور کێـوی ویقـار و هەیبەتی شێخدا بتوانێ بدوێ. بەجوانیی سەر و ڕوخسار و ڕێکیی قەدوقامەت و پاك و تەمیزی لەبەر دڵان بـوو، بەڕاسـتی خواناسـێکی ڕاسـت و موریـدێکی سەوداسەر و حەیران بوو. عاشقێکی دڵسووتاو و دەست لە دنیا بـەرداو و بـێ سەر و سـامان بـوو، ئـەوەی هـەیبوو یـاخود نـەیبوو، لـەهۆش و لـە دڵ و لـە دەماغ بەئاستانەی پیری مەیخانـەی بەخشـیبوو. خـدری زینـدەدڵ، ڕێبـواری مانـدوو نەناسـی ڕێگـای ڕوونـاکیی ئـاوی بـەقا، ئەسـتێرەی گەشـی وڵاتـی موکریان، سەید ڕەشیدی خانەقا.

شەوچرای کۆڕی ئەم جارەمان سۆفییێکی مەرد و ڕەند بووە بەناوی سەید ڕەشـید کـوڕی سـەید حەسـەن کـوڕی سـەید عـەلی. بـاپیرە گـەورەی لـە سەیدەکانی گونـدی (زینـوێی شـێخی) ناوچـەی باڵەکایـەتی بـووە، دواتـر لـە ئاوایی (دوو ئاوان)ی ناوچـەی شـنۆ گیرسـاوەتەوە. سـەید ڕەشـید لـە سـاڵی ١٨٦١ لەو دێیە لەدایك بـووە، ماڵـە بـاوانی لـە دووئاوانـەوە چـوونەتە ئـاوایی (نەلۆس) هەر لەو دەوروبەرە، لە دوایە ماڵ و کۆچیان لـە دێـی (کەلـەکێن)ی ناوچەی پیرانشار گیرساوەتەوە و خزم و کەسوکاریان لە ئاوایی و دێهاتی ئەو ناوە بڵاوبوونەتەوە[٥٢].

سەید ڕەشید هەر لە منداڵییەوە نیشانەی زیرەکی و هۆشیاری پێوە دیـار بووە، بۆیە باوکی دایدەنێتـە بـەر خوێنـدن. سـەرەتاکانی خوێنـدنی ئـایینی، زمان و سەرف و نەحوی عەرەبی، گوڵستان و بۆستانی سـەعدی، ئـەدەبیاتی

فارسی و عەرەبی لە ئاواییەکەیان دەخوێنێ، ئەوسا بەدوای تەواوکردنی خوێندندا حوجرە و مەدرەسەکانی دێهاتی ئەو دەوروبەرە لە عێراق و ئێراندا دەگەڕێ.

هەر لەم گەشت و گەڕانەدا دەچێتە مەهاباد و لای مامۆستایانی ناودار و لە مەدرەسەکانی ئەوێش دەخوێنێ. لە مەهابادەوە ڕوو دەکاتە (شەرەفکەند) و لەوێ بەخزمەتی شێخی بورهان دەگات و تۆبە و تەریقەتی لێ وەردەگرێ. لەڕێزی موریدان و مەنسووبان جێ دەگرێ و جێنیشینی دەبێتە خانەقا و دەست لە خوێندن هەڵدەگرێ.

سەید ڕەشید بەڕەوشتی بەرز و باوەڕی پاك و زیرەکی و زمان و گفتوگۆی شیرین، زوو بە زوو جێگای خۆی لە دڵی شێخ و لەناو مورید و مەنسووبانی خانەقادا دەکاتەوە. هەر لە سۆنگەی ئەو قسەخۆشی و نوکتەزانی و زەرافەت و ڕووح سوکییەوە بووە کەوا شێخ نازناوی (چاوەش)ی بەسەردا دەبڕێت و هەر بەو ناوەش بانگی دەکات، سەید ڕەشیدیش کە پێشتر لە شیعر و هۆنراوەدا نازناوی (شەهید)ی بۆ خۆی هەڵبژاردبوو، بە شانازییەوە ئەو نازناوە قبووڵ دەکات و لە شیعر و هۆنراوەکانیشیدا بەکاری دێنێ.

دوای ماوەیەك گیرسانەوە لە خانەقا، بە مەبەستی تەواوکردنی خوێندنەکانی دەگەڕێتەوە لای مامۆستاکانی لە مەهاباد. ماوەیەکیش بە فەقێیەتی دەچێتە لای (حەریق)ی شاعیر لەگوندی (ساحیب)ی نزیك شاری سەقز، کە پێشتر لە خانەقادا پێکەوە ئاشناییان پەیدا کردبوو. دواتر دەگەڕێتەوە مەهاباد و لە مەدرەسەی (مەلا حوسێنی سەقزی) لە مزگەوتی (ڕۆستەم بەگ) کۆتایی بە خوێندن و دەرس و دەورەکانی دێنێ.

دیارە لەو ماوەیەی دوور لە خانەقا و خەریکی گەڕان و دەرس خوێندن بووە، خەڵکانێك هەم لە خانەقا و هەم لەلای شێخ بە خراپە لەسەری دەخوێنن، تا ئەوەی دڵی شێخی لێ دەڕەنجێنن، بەو هۆیەوە ڕێگای گەڕانەوەی بۆ خانەقا و لوتفی جارانی لەلای شێخ و کۆڕی یارانی لێ

دەبەستریَ. ماوەیەك بە ماتی و دەردەداری هەڵدەكات، چاوەڕوانیی بوار و دەرفەت و هەل دەكات، بەڵكو كەسێك پەیدابێت و لەلای شێخ شەفاعەتی بۆ بخوازێت. دیارە مەسەلەكە درێژە دەكێشێ تا ئەوەی سەید ڕەشید پەنا دەباتە بەر شیعر! ، پارچە شیعرێكی فارسی لەشێوەی شەفاعەتنامە دەنووسێ، كە ڕەنگدانەوەی كول و خەم و كەسەری قووڵی دەروونیەتی و لێوانلێوە لە شەوق و سۆز و سووتان. بەمەبەستی بەخشین و پاكبوونەوە لەگەڵ شێخ و گەڕانەوە بۆ خانەقا شیعرەكە دەنووسێ و دەیدا بەیەكێك لە نزیكانی شێخ تا لە هەل و دەرفەتێكی گونجاودا بۆی بخوێنێتەوە، ئەمە دەقەكەیەتی:

ای خسرو دین بە ایزد پاکم بخش

وی قطب یقین بشاه لولاکم بخش

شد خاك درت زندە دلان را مأمن

ای پاك زكین تو بدین خاکم بخش

در باغ جهان چون خر بی افسارم

نبود گنهی کە نیست در انبارم

با این همە امید بە عفوت دارم

زین رو کە سگ سگان این دربارم

از تو طلبم کە نفس پرباد شود

بیچارە دلم ز غصە آزاد شود

دشمن ز سیە روزی من بس شاد است

ای دوست مبین کە دشمنم شاد شود

ای نائب بی شریك در رد و قبول

وی یاور غم گسار هر زار و ملول

چاوش کە بود ظلوم و بیچارە جهول

اول بخداش بخش و ثانی بەرسول

ئـەو تـەگبیرە سـەر دەگـرێ، ناڵـە و سـۆز و سـووتانی سـەیید لـە دڵ و دەروونی شێخ کاریگەر دەبێ، بە چەند شەرت و مەرج دەبەخشرێ و ڕێگـەی پـێ دەدرێـت کـە بگەڕێتــەوە خانـەقا و شـوێنی شـیاوی جـارانی خـۆی دەستکەوێتەوە[٥٣]. چاوەش دەگەڕێتەوە و خانـەقا دەبێتـەوە بـە مـەنزڵگای تاوەکو کۆتایی ژیانی، زۆری پێ ناچێ بەبیر و هۆش و زوهد و خواپەرستی و خوو و ڕەوشتی بەرز و شایستەی دەبێتەوە بە یەکێك لە پیـاوان و موریـدانی هەرە نزیکی شێخ و ناوداری خانەقا.

وەك دەڵێن بە سەر و ڕوخساری پاك و نوورانی، قـەد و قیافـەی جـوان و ڕێك و جل و پۆشاکی لێوەشاوەی خاوێن و تەمیز و بە گفت و لفت و بـە زار و ئاخاوتنی شیرین و ڕەوان، لەکاتی وەعز و بەنـدخوێنی و ئامۆژگاریـدا هـەموو ئامادەبووانی دڵبەندی خۆی دەکرد و تەنانـەت بـە دەنگـی خـۆش و سـەدای دڵنشینی لەکاتی قورئان خوێنیدا بەجۆرێ کاری لە گوێگران و بەرامبەرەکانی دەکـرد کـەوا مـات و مـەبهووت و خـامۆش بـن. هـەر ئـەم ئـەدگار و خـوو و خەسڵەتانەی وای کردبـوو کـە شـێخ ئـەرك و پایـەی سـەر حەڵقـەی (خـەتمی خواجـەگانی نەقشـبەندی) لـە خانـەقادا بـەو بسـپێری و بـەو ڕادەیـەی کـەوا لەدوای کۆچی دوایی شێخیش، سەیید لەو پۆست و پایەدا تـا کۆتـایی ژیـانی بمێنێتەوە.

سەیید وێڕای ئەو هەموو پلـە و پایـە شایسـتەیەی کـە لـەلای شـێخ و لـە خانەقا و لە کۆڕی مورید و مەنسووبانیشدا بوویەتی ژیانێکی تا بڵێی سـادە و ساکار و خاکی ژیاوە، لە هەرچی ماڵ و سامان و سەروەتی دنیـا هەیـە بـەری بووە، لە خانەقادا هاوتای موریـد و مەنسـووبەکان هەڵسـاوە و ڕوونیشـتووە، لەگەڵ ئەوەی ماوەیەك خەزنەداری هەموو داهات و مەوقووفاتی خانەقا بووە، کەچی خۆراك و پێخۆری لەگەڵ ئەواندا بووە. لە هەموو ئیمتیازێك لە دارەتـی دنیا بێ بەری بـووە، تـەنیا دوو خولیـای هەمیشـەیی هـەبووە کـە یـەکێکیان تووتن و جگەرە و ئەوەکـەی تریـان چـایی بـووە، وێـڕای پـێ ناخۆشـبوون و

سەرزەنشتی جارجاری شێخیش، تا کۆتایی ژیان هەرگیز دەستبەرداریان نەبووە.

بەخاتری ئەو ڕێز و پێگەیەی لە خانەقادا هەیبووە، لەگەڵ زۆرێك لە مەلا و زانایان و ناودار و پیاو ماقوولانی ناوچەکە نێوان و نامەکاری هەبووە، زۆر کەڕەت لە نامەکانیدا بۆ دۆستەکانی سەری قسە و گوتاری بەرەو لای قسەی فشە و گاڵتەجاڕی وەرگێڕاوە و سەرو پۆتەلاکی بەفرهاوێژی و توانجی مزر و نەستەق کوتاونەتەوە، وەلێ ئەوان قەت دڵیان گەردی لێ نەنیشتووە، بەڵکو کردوویاننەتە مایەی شانازی و خۆهەڵکێشانیش.

لەدوای شێخ بۆ ساڵەهای ساڵ هەر ئەو بووە لە کۆڕی خانەقادا پەند و وەعز و فەرمایشتەکانی شێخی بەئەڵقەی مورید و مەنسووب و میوانان و ڕێبوارانی خانەقا ڕادەگەیاند، بەتایبەت بۆ کەسانێك کە فریای دیدار و مەحزەری شێخ نەکەوتبوون، بە چەشنێکی وا دڵبەندی ئەو گوتار و سەربووردانە دەبوون کە لە شێخی دەگێڕانەوە، کەوا تۆبە بکەن و ڕێبازی تەریقەت و سۆفیایەتی شێخی بورهان بکەن بە تاقە بژاردەی خۆیان.

چاوەش لە مەیدانی شیعرو ئەدەبدا:

لە کتێبی (زندگینامە عارف ربانی) لەمەڕ ڕادەی بلیمەتیی بەهرە و هونەری سەید ڕەشید لە بواری نووسین و ئەدەبیاتدا هاتووە: (بێ گومان ئەگەر سەید ڕەشید ڕووەو دنیای سۆفیزم کێش نەکرابایە و شاعیری و نووسەری وەکو پیشەی هونەری بۆ خۆی هەڵبژاردایە، ئەوا ئەمڕۆ نەوەکو هەر لەمێژووی ئەدەبیاتی کوردستان بەڵکو لە مێژووی ئەدەبیاتی ئێرانیش، لاپەڕەیەکی زێڕینی بۆ خۆی دەنەخشاند و وێنەی ئەستێرەیەکی پرشنگدار لەمێژووی شیعر و ئەدەبیاتی چەرخی خۆیدا دەدرەوشایەوە)[٥٤].

هێمن کە لە سەردەمی نەوجەوانیدا سێ چوار ساڵێك بە فەقێیەتی لە خانەقادا ماوەتەوە، لە نزیکەوە چاوەشی ناسیوە و لە کۆڕی وەعز و گوتار و شیعر خوێندنەوە و قسە خۆشەکانیدا ئامادە بووە، چەند جاران گوتوویەتی:

قسەی نەستەق و بە توێکڵ و توانج ئامێزەکانی سەید ڕەشید لە گوتە بە توێکڵ و مانادارە جوانەکانی (بێرنارد شۆ)ی نووسەری ناوداری ئینگلیز، هیچی کەمتر نەبوو، لە زۆر باری ڕاوێژیشەوە لە هی ئەو ورد و ناسکتر بووە. وەلی ئەم بولبولە خۆش ئاوازە زوو بە زوو کەوتۆتە چنگی باز و داوی تەریقەتەوە، ژیان و بەسەرهاتی بەرێبازێکی دیکەدا گوزەری کردووە، دەفتەری ئەدەب و شیعر و شاعیری بەلاوە ناوە و بۆتە شەیدا و سەوداسەری ئەلف و بێیەکی دیکە ![٥٥].

دیارە سەید ڕەشید لەوێنەی گەلێ لە مەلا و زاناکانمان هەرگیز شاعیری و نووسەری نەکردۆتە پیشە، بەڵام بەهۆی سروشتی ڕەوان و بەهرە و بلیمەتی، لابەلا ئاوڕیان لە مەیدانی شیعر و ئەدەب داوەتەوە و لەو مەیدانەدا بەرهەم و سامانی دانسقەیان بۆ بەجێ هێشتووین.

چاوەش لە زۆرێك لە هونەرەکانی ئەدەب، لەوێنەی شیعر و پەخشانی نامەنووسی و مەتەلۆکە و قسەی نەستەق و گاڵتەوگەپدا، بەهەردوو زمانی کوردی و فارسی، شوێنەواری ناوێزەی لەپاش بەجێ ماوە. لەگەڵ ئەوەی کە بە قەبارە زۆر و ئەستوور نین بەڵام لەڕووی چۆنایەتی ئەدەبییەوە لە ئاستێکی وادان کە چاوەش بگەیەنێتە پایەیەکی ئەوتۆ کەوا لەڕێزی مەزن شاعیرانی کورد و فارس بژمێردرێت[٥٦].

لە بەراییدا و بەرلەوەی سووکە گەشتێك بەناو گوڵزاری شیعر و بەرهەمە ئەدەبییەکانی چاوەشدا دەست پێبکەین، دەبێ پەنجە بۆ ئەو ڕاستییە ڕابکێشین کەوا شیعر و هۆنراوەکانی چاوەش هەمووی ئامانجدارن، بەو مەعنایەی ئەو نەهاتووە مامەڵە لەگەڵ شیعردا بکات وەکو جوانی و هونەر و داهێنانێکی تایبەت، بەڵکو لەپێناو دەربڕینی هەست و بیر و ئیحساساتی ویژدانی خۆی بەمەبەست و ئامانجێکی تایبەت کە مەحزی ئیماندارییە، پەنای بۆ هونەری شیعر و پەخشان بردووە و کەڵکی لێ وەرگرتوون، ئەنجا ئەو بیرو مەبەستانەی لە چوارچێوە و ناوەڕۆکی شیعرەکانیدا دەربڕیون، جا چ لە ستایش و پیاهەڵدانی شێخ و پیری تەریقەتدا بن، یا دوعا و نزا و پاڕانەوە بن

لە دەرگا و لە ئاستانەی پیری تەریقەت، یا لـەبارەی دڵسۆزی و دڵسـووتاوی خۆیدا بن، ئەوە هـەر هـەمان بـیر و مەبەسـتی ئـایینی و ئیسـلامەتین کـە لـە شیعرەکانیدا ڕەنگی داوەتەوە و کـەمتر ڕوویـان لـە سـۆفیزمە وەکـو کـرۆك و فەلسەفە و تیورێکی ئیمانداری.

چـاوەش لـە هونـەری شـیعردا شـارەزا بـووە، سـوودی لـە لایەنـەکانی ڕەوانبێژی و کێش و سەروا و ڕیـتم و ئاهـەنگی شـیعر وەرگرتـووە، هـەروەها سەبك و شێوازێکی توکمە و پتەوی هەڵبژاردووە لـە دەربـڕین و خسـتنەڕووی بیر و مەبەستەکانی:

تەشـەککور واجیبـە بـۆ مـن کـە ئـەمڕۆ مەزهـەری یـارم
بەبێ مەی مەست و مەسروورم، بەخۆشی ڕەشکی ئەغیارم
ئەگـەر موجیـب عـەداوەت بـوو، ئەگـەر گریـان و داوەت بـوو
ئەگــەر تـاڵی و عـەداوەت بـوو، بەشـۆخی هاتـە سـەرزارم
شـوکور شـەهزادەیی ئەمجـەد، سـەمییی حـەزرەتی ئەحمـەد
گوزەشــتی کـرد لــە نیـك و بــەد کــە زانــی دڵبرینــدارم
ئەگــەر عاقـڵ ئەگــەر شـێتم، ئەگـەر بـۆزم ئەگـەر کـوێتم
دەخیلـی خـاکی بـەرپێتم، دەبـێ سـوورەت بـدەی کـارم
ئەگـەر خـوێڕیم ئەگـەر چاکم، ئەگـەر بـەدخووم ئەگـەر پـاکم
دەمێکـــە ســـەیدی فـــەتراکم، بـــەداوی تـــۆ گرفتـــارم
هـەتا مـانگی موحـەڕڕەم بـوو، دەروونم پـڕ لـە ماتـەم بـوو
سـەفەر ڕۆیـی غـەمم کـەم بـوو، دەڵێـی سـووکتر دەبـێ بـارم
هـەتا ڕووی تـۆم ببـێ چاکم، گـەش و ڕووخـۆش و ڕووناکم
کـــەنار و هـــار و بێبـــاکم، دەڵێـــی سەرمەســـتی دیـــدارم

چاوەش لەم پارچەیە تـا کۆتـایی وەسـتایانە سـوودی لـە ڕیتمـی خێـرا و نەغمە بەخشی (کەرتکردن) و سەروای ناوخۆیی وەرگرتووە و لەگەڵ سواریی سەروا و ڕوونیی زمانی شیعری، تـا ئـاواز و ئاهـەنگی شـیعر پـەرە پـێ بـدا و

گوزارەکـانی بـە ئـارامی لـە دەروونـی خوێنـەر و گـوێگردا بنیشـن. زمـان و شێوەزاری ڕەوان و پاراوە، پەنای بۆ سەنعەتسازی و پێچـاوپێچ و ئـاڵۆزی و لێڵی نەبردووە، کاریگەریی شیعری میللی بەسەرەوەیە:

بـە دڵ مەسـتم بـە سـەر پەسـتم، بـە ئومێـدی تـۆ پاپەسـتم

کە تۆ بێی دەست دەیە دەستم، دەڵێم خۆم شاه و خونکارم

غـەریب و مـات و مەدهۆشـم لـە دەرکـی تـۆ نمـەد پۆشـم

منیش هەروەك سەمەد پۆشم، فەقەت تۆی یار و غەمخوارم

ئـــەتۆ ئینســـان ئـــەمن چـــاوم، ئـــەتۆ تـــەرلان ئـــەمن داوم

لــە تـاو تـۆ هێنــدە تــەنگاوم، بەغایــەت گــەیوە ئـازارم

(چاوەش: ٣٣)

(نالی) هەمیشە وەکـو نموونـە و ڕێنوێنێـك بـووە کـە شـاعیرانی کلاسـیك ڕوویان لێ کردووە و پێیان لە شوێن پێی داناوە تا دەسەڵات و شکۆی شیعری خۆیـانی پـێ دەستنیشـان بکـەن. ئـەو لـە (٥) بەیتـە شـیعری غەزەلێکـدا زەمزەمەیەکی شیعری ڕەنگینی خولقاندووە کە گوتوویەتی:

کە تۆی قیبلە، دەمت سابێنە قوربان

لەســـەر قوبلە، دڵم مەشــکێنە قوربـان

وەرە بنــوارە دوو دەســـتی حەناییم

حەنایی چی؟ هەموو خۆ خوێنە قوربان

چاوەش زۆر وەستایانە و بە لەبەرچاوگرتنی داب و دەستووری ئەم چەند بەیتەی نالی، تێکستێکی شیعری هۆنیوەتەوە و بەڕاستیش هونەر و داهێنـانی تیادا نواندووە:

دەروونم پـڕ لـە دەرد و داغـە قوربـان

لــە داغــی تــۆ دڵــم ناســاغە قوربــان

لــه بــازاڕی ئەمــەل شــادی کەســادە

جــەفا ڕەسمــە، وەفــا یاســاغە قوربــان

لەهەر لا غەم کە هەستا دێتـە کن من

لــە ســایەی تــۆ دڵــم قۆناغــە قوربــان

گـوڵی سـووریی و گـوڵزاری بـەهاری

بــەبێ دیــداری تــۆ ئالاغــە قوربــان

مــژۆڵت خەنجــەری کرمانــە بــۆ دڵ

بـەخوێنی جـەرگی مـن پەرداغـە قوربان

دڵـم بەندەرگەیــە بـۆ لەشـکری غــەم

لەخۆشــی مەنعــە ئــەم تۆرپاغــە قوربان

جــەمالت باغــە تــۆ خــۆت باغــەوانی

ئــەمن بولبــول ڕەقیــبم زاغــە قوربــان

دەزانم بۆچــی ناپرســی لــە حــاڵم

دڵــی تــۆ فــاریغ و بــێ داغــە قوربــان

کــە دڵ گــیرا بــە تــۆ ئــارامی ڕۆیــی

ئــەوە دۆشــاغە ئــەم قاچــاغە قوربــان

دڵم دەرهـات و خـۆی ئاوێتـە بـەرپێت

ئەوێســتا بــێ ســەرو ســۆراغە قوربــان

ئەگـەر ساغت دەوێ (چاوەش) غەریبە

بۆخۆی ناساغە، شیعری ساغە قوربان

(چاوەش: ٣٧)

وشەی سەروا و پاش سەرواکە لای نالی ئەوەندە شاز و دەگمـەن نـین لـە فەرهەنگی کوردیدا، کەچی ئەو لە کورتی بڕیویەتەوە، بەڵام وشـە سـەرواکان لـە تێکسـتەکەی چاوەشـدا زۆر دەگمـەن و نـاوێزەن (داغ، ناسـاغ، یاسـاغ، قۆناغ، ئالاغ، پـەرداغ،....... تـاد)، لـەرە و ئاهـەنگ و مۆسیقاشـیان بـەرز و ڕازاوەیە، کەچی زۆر ڕەوان و نەرم و ئارام لە ڕێکەوەندی ڕستە شیعرییەکاندا

هاتوون بێ کۆسپ و گرێ و نەشازی دوا دێرەکانیان ئارایشت کردووە، ئەمە بالانوێنیی دەسەلاتی شاعیر و دەوڵەمەندیی فەرهەنگە شیعرییەکەی شاعیرە.

شیعرێکی موسەممەتی هەیە کە لە شێوەی بەندی سێیینەدا هۆنراوەتەوە، بە زمانێکی سادە بەلام هونەری و ئاهەنگ بەخش:

ئەی نەوجەوانی پڕ کەید و حیلە
وەسڵت شفایە دەوای عەلیلە
دووریت جەفایە دڵ پێی قەتیلە
ئەم زەمهەریرە، ئەو سەلسەبیلە

بۆ غەیرە ئاوی، بۆ ئێمە خوێنی
بۆ خەڵکی لوتفی، بۆ ئێمە جوێنی
عاشق بەزێن و ڕەقیب ڕفێنی
تۆ بەفر و خوێنی، ڕووت ئاوی نیلە

دیدارت مەنعە، ویساڵە فەقدە
ئەندووهە جەمعە، هیجرانە نەقدە
نەساخی وەعد و فەساخی عەقدە
نەقازی عەهدە ئەو بێ دەلیلە

وەفا دەڵێی کەم، جەفاتە زۆرە
حەیاتە تەڵخە، سەفاتە شۆڕە
بێچارە (چاوەش) پاشی کلۆرە
نێوڕانی مۆرە، وەك کرمی پیلە

باران دەبارێ دڵ بێ سەدایە
جانانە دوور و بێ ئیمتینایە
سەفا بەسەرچوو نۆبەی جەفایە
کەوای سپی دڵ بەدبەختی قیلە

(چاوەش: ٣٨)

مستەفا بەگی کوردی لـە دوای ڕووخـانی میرنشـینی بابـان و کۆچـکردنی ئەحمەد پاشا بەرەو تاراوگە سێ تێکستی شـیعری کـورتی هۆنیوەتـەوە، کـە سەربەندی هەموویان وەکو یەکن[٥٧]:

(زەمانی فیرقەتی یارانە ئەمشەو)

چاوەش لەسـەر هـەمان کێش و پاشـبەند شـیعرێکی هۆنیوەتـەوە تیـادا دەڵێ:

غـەریب و بێکـەس و دامـاوم ئەمشـۆ
لـە زینـدانی غەمتـدا مـاوم ئەمشـۆ
وەك پەروانـەیی خاڵـت عـەزیزم
لەسەر شەمعی ڕوخت سووتاوم ئەمشۆ
لـە داغـی خـاڵی تـۆ ڕیشـەی وجـوودی
بـە دووخـی غـەم فەلـەك باداوم ئەمشـۆ
وەکـو زولفـت کـەوا سـەودایی ڕووتـە
بەشـێوەی ئـەو منـیش شـێواوم ئەمشۆ
ڕەقیـب زانـی غـەریبی کـۆی نیگـارم
وەکو سـەگ بۆیـە دەورەی داوم ئەمشۆ
کـە دیـتم چـاوەکەت زانـیم کـە مەسـتە
لەبـەر چـاوت بـەدڵ بـرژاوم ئەمشـۆ
بەداوی زوڵف و دانەی خاڵی سەر ڕووت
فریـوی مـورغی ڕووحـت داوم ئەمشـۆ
بـڵا خـاکی هـەموو عالـەم وەسـەر کـەم
کـە یـارم ڕووی لێ وەرگێـڕاوم ئەمشـۆ
گرفتـاری عـەزابی ئەشـك و ئـاهم
دەمـێ غـەرقم دەمـێ سـووتاوم ئەمشـۆ

لەبـــەر چـــاوم زەلی دەور و کـــەنارم

لـە زەلکـاوی غـەما خنکـاوم ئەمشـۆ

فیراقــت ئاشــەوان و ئاسمــان ئــاش

بـە نـۆ بەرداشـی زل هـاڕاوم ئەمشـۆ

بـە سـانی پەرچـەمی ئـاڵۆز و خـاوت

دڵـم ئـاڵۆزە بـێ تـۆ، خـاوم ئەمشـۆ

لـە دووری تـۆ فەلـەك وای دا بەسـەرما

کـەڕ و کـوێر و هـوڕ و تاسـاوم ئەمشۆ

لـە چـاوم دای و چـاوم پـڕ لـە ئـاوە

وەرە ئـەی گـوڵبنی تێرئـاوم ئەمشـۆ

کــە تــۆ ڕۆیــی دڵــم گــیرا نــەهاتم

لـە گیـانی خـۆم بـەدڵ تـۆراوم ئەمشـۆ

بـە تـیری غـەمزە جـەرگت پـارە کـردم

ئەسـیری غـەمزە دیلـی چـاوم ئەمشـۆ

بـە نـووکی تـیری موژگانـت شـەهیدم

بـەبێ نـام و نیشـان کـوژراوم ئەمشـۆ

دەزانم چونکە بۆ تۆ بوومە (چاوەش)

لەبۆیــە وات لەبــەر بێــزراوم ئەمشــۆ

مرۆڤ دەبێ ئەو ڕاستییە بدرکێنی کـەوا ئـەم تێکسـتە ئەوەنـدە سـادە و سـوار و ڕەوانـە لـە سـەرەتاوە تـا خـوار گرفتێکـی ناتێگەیشـتن یـا زمـان و فەرهەنگی ناهێتە سەر ڕێگا و بـە دووریشـی نـازانم کـە شـاعیر دەیتـوانی بـە دەیان دێری دیکەشی بە سەرەوە بهۆنێتەوە بەهەمان ڕەوانی و ڕیتم و ئـاواز بێ ئەوەی شەکەتی و هیلاکیی ڕێگای پێیەوە دیاربێت.

چاوەش لە بواری پەخشان و نامەنووسیدا:

سەید ڕەشید لە بواری پەخشانی نامەنووسی و مەتەڵ و گەپجاڕپیدا هەم ڕچەشکێن و دەستپێشخەر بووە هەم باڵادەست و لێزان.

ئەو نامە و دەستخەتانەی کە لێرەو لەوێ لە دوایدا بەجێ ماون وەکو خاوەنی (زندگینامە عارف ربانی) دەڵێ چەند ڕاستی و ئاماژەی بەجێیان لێ دەخوێندرێتەوە:

١- سەید لە بواری پەخشان و نامەنووسی بەزمانی شیرینی کوردی وەکو پیاوێکی ئازا و بلیمەت ڕچەشکێن و دەستپێشخەر بووە، ڕاستە ئێمە لە پێشدا شاعیران و هونەروەرانی زۆرمان بوون، کە بە کوردی شیعر و هۆنراوەیان هۆنیوەتەوە، بەڵام هەرگیز لە نووسیاری و نامەنووسیدا ئاوڕیان لە زمانی کوردی نەداوەتەوە، بۆیە کوردی نووسی و کوردی خوێنی تا ئەو ڕۆژگارە لە چوارچێوەی تەنگەبەری شیعردا ماوەتەوە.

٢- چاوەش لە نامەنووسین و پەخشانەکانیدا، پەنای بۆ سەجع و سەرواداری بردووە و تیاشیدا سەرکەوتووە، کە ئەمەشیان داهێنانێکە بۆ ئەو دەژمێردرێت.

٣- چاوەش لە سەردەم و ڕۆژگارێکدا ئەم نەریتەی داهێناوە کە زۆربەی شاعیران و نووسەرانی کورد تەنانەت لە کوردستانی عێراقیش پەخشان و نامەیان بە زمانەکانی فارسی و عەرەبی نووسیوە و بۆ مەبەستەکانی زانستی ئایینیش هەر سوودیان لەو زمانانە وەرگرتووە[٥٨].

لێرەوە چاوەش ئەوەمان بۆ دەسەلمێنێ کە کەسێ بەهرەدار بێ چۆن دەتوانێ بیر و مەبەستەکانی خۆی لە هەر بوار و زانستێکدا بێت لە پۆشاکی زمانی زگماکی خۆیدا بڕازێنێتەوە و بیخاتە ڕوو. ئەنجا با بە چاوی موشتەری وەکو سەنگی مەحەك ئەم دوو سێ نامەیەی (چاوەش) بەسەربکەینەوە، یەکەمیانی بۆ (عەمەرخانی شکاك) نووسیوە، کە کەسایەتیی دیار و ناوداری ئەم هۆزە بووە لە دوای (سمکۆ):

(عومەر گیان: ئومێدەوارم عومرت درێژبێ، دوژمنت گێژبێ، ڕێگەت سەر بەرەوژێر و لێژ بێ، نەقیزەت درێژبێ. کەمەندت ژێ بێ، ما نیعت مێ بێ، نەفەقەت پێ بێ، پیری بورهانیت لە پشتی بێ.

عەزیزم شەب خیز بە، شوور ئەنگیز بە، کەمتر حیز بە، هەزار جار لە ڕێی دنیادا گیراوی بلاّ لە ڕێی خوداشدا بەردێکت بێتە بەر پێ.

ئیقدام موبارەکە هەستە وەرە، مەعزەرەتت هەر وەڕە وەڕە سەی حیز بە خۆڕایی لە بەر خۆیەوە دەوەڕێ، ئەتۆ ئاغای من چاوەشم دەگەڵ منت پێ ناکرێ ڕەشید کۆنە چاوەشە).

هەروەها ئەمەش نامەیەکی دیکەیەتی کە بۆ (قەرەنی ئاغا) ناوێک نووسیویەتی لە ناوچەی (شارویران) و دەڵێ: (مام قەرەنی دەمێکە نەمدیوی، ئەودیو ئەودیوم پێ نەکردووی، بزانم ئەو دیوەی کە دەگەڵتە چی لێ کردووی، بە هەر سوورەت سەلامت لێ دەکەم، دووعای بەخێرت بۆ دەکەم، کاغەز هەڵناگرێ ئەوەی کە خەیالّم هەیە پێت بلّێم، بۆچی زۆر هەڵدەگری ئەگەرچی زۆر زەعیفی، شا کەرە دەنا دەبوو زەخیرەی سەردەشتێ بە تەنێ بەتۆ هەلگرێ. ئەگەر وا نەبێ فائیدەی تۆ لە دەرەوە ئەوەیە کە فەقەرەیەک دەنێو مەنسووبی حەزرەتی شێخدا، ڕووحم بەقوربانی بێ، ڕوویدا خەریک بی ئیسلاحی بکەی، مادەی کاک عەبدوڕڕەحیم کە لە ئەسحاب و مەنسووبانی قەدیمی مەولاییە، دەبوو ئێمە پێ نەزانین چاکی بکەی، پاکی بکەی، نەوەک خۆت کەرکەی بێ باکی بکەی. فائیدەی ئێمەش لە جیواری مەرقەدی مونەووەردا ئەوەیە کە بە دەردی ئێوە دەردەداربین، بەغەمی ئێوە گرفتاربین، غەمخواربین، غەمگوساربین، (مستغفر بالاسحار) بین.

موختەسەر ئەمن برێکم ئاگا لە خۆیە، بە خوای وەزیفەی خۆم بە کوللی تەرک نەکردووە، دوعا گۆیی دەکەم، ئەتۆش کەد خودایی و ئاغایی بکە وەئیللا دەبییە کەیبانوو.

عەلەلحیساب برای موکەڕەم مەلا ئیبراهیم ئەگەر بە هیمەتی شێخی بەڕەزامەندی گەڕاوە، بابی لە جێی خۆی دامەزراوە، مەجبوورم یەك بە سەت دەبێ دووعاگۆیی زیادکەم وەئیللا دوو فەقەرە پەیدا دەبن، یەك بە سەت نازانم، دوو بە کەرت لە قەڵەم دەدەم، دەمێکیشە نەهاتووی جەریمەداری، یا هەر نایەی، یا دێی زوو دەڕۆی، ئەوەندە بەند نابی نەختێ بەسەروگوێت دادەم، وەڵا نازانم بە کوێت دادەم؟ چ جێی ساغت نییە و ئاخریمان دووعاو سەلام بێ، مەعنای (بێ)، دەزانی مەعنای وەرە، دەبێ لە ئەلفو بێوە پێت بخوێنمەوە، قەرە نییە خەرجی جووتبەندانی لە سەرە. دووعا و سەلامی من بە بابەکراغای بگەیەنە، بۆیە کاغەزم عەلاحیدە بۆ نەنووسی وەك قسە دەکەن دەڵێی بابی نەماوە، ئاخر ئەوە موعەمایە، بابەکر کە بابی نەما کەر دەبێ، ئەگەر کەر نەبێ بۆ دەبێ کار بە دەرەجەیەك بگا پیاوی وەك کاك عەبدوڕڕەحیم جواب بکا، ئەمن عەرزم کردووی شارویران بە کەران ئاوەدانە ناحەقم نییە. موختەسەر دووعا و سەلامی منی پێ بگەیەنە لێشی قەبووڵ مەکە کاك عەبدوڕڕەحیم لەوێ بڕوا. والسلام محمد رشید).

وەکو دەبیندرێت چاوەش لە قسەی ڕۆژانە و پەتیی ئاساییدا، پارچەیەکی ئەدەبی پڕ لە جوانکاری نەخشاندووە، لە هەندێ. بڕگەدا خوازە و درکە و ڕەگەزدۆزی وای ساز کردووە کە پێویستی بە ڕاڤە و لێکدانەوەییە و، ئاماژە بۆ بیری ورد و قووڵ و ناسکی ئەو دەکات لەو بوارەدا. لە هەندێ لە نامەکانیدا چاوەش سوودی لە هەردوو زمانی کوردی و فارسی وەرگرتووە و زۆر بە جوانی پێکەوەی گونجاندوون، هەروەها زۆر لە نامەکانیشی بە دێرە شیعری فارسی و کوردی، یا حەدیس و ئایەتەکانی قورئان تێهەڵکێش کردووە و ڕازاندۆتەوە، لێرەدا پەنا بۆ نموونەیەکی دیکە لەو نامانە دەبەین:

(قال الشافعي رضی الله تعالی عنە، من استرضی ولم یرض فهو شیطان ومن استغضب ولم یغضب فهو حمار، بابەکەم، تۆ خۆت ناناسی عەجەب حاڵەتێکت هەیە بە من موتەئەسیر نابی، دڵت پێم ناسووتێ، کە دەحووبی تۆدا ئەهلی فەنا و بەقام، ساحێبی شەرت و وەفام، گرفتاری جەفام، لە ژێر

باری عەنام. بە دوژمنی دەست و کاسەشت کە موداخەلـەت لـێ دەکا، پێت موتەلەزیز دەبێ، پاشملەش حەبسی دڵخواهی نەفسـی بـەدخووی خـۆی لێت دەوێ، لێشت دەخوا، لێشت دەخەوتێ، تووڕە نابێ، لێی لانادەی بـە عـەقڵی ناقیسی من دۆستە لەگەڵ تۆ عەداوەتە، عەداوەت بۆ تۆ شایی و داوەتە.

قوربان، مەنزوورم ئەوە نییە بەگژ کەست داکەم، شەڕە سەگت پێ بکـەم، مەقسوودم ئەمەیـە، دەخـەوی خـۆت بگـە. قوربـان، زۆرم ئومێـد بـەتۆ بـوو، دەمکوت شوکر یارێکی وەفادار و دڵدارێکی سەداقەت شیعارم کەوتە چـەنگ، نەمدەزانی مارێکی ژەهرکار و کەمتیارێکی ئینسانخوارم هاتە چەنگ، ڕەجـام بە قووەت بوو زەعیفت کرد، تەمام بە شیدەت بوو خەفیفت کرد. قـال الـنبي صلى الله عليه وسلم، من قطع رجاء من ارتجاه قطـع الله رجائـه يـوم القيامـة، فلن يلج الجنة. ماڵت خرابێ نە بە ڕجایێ فریو دەخۆی نە خۆفێ لـە ئەندێشـە دەکەی!، نە غیرەت بەکار دەبەی نە نەفسانییەت بە عەمەل دێنی، نازانم بـە چت بگرم؟ بێ ئینساف قەت برایەتی وا دەبێ، ئەوە من لە ئاخری ڕەجەبەوە شەو و ڕۆژ بیست و چوار سەعاتە کوللی دەقیقێـك چـاوم لـە ڕێتـە، گـوێم لـە دەرکێتە یا ڕەبی خودا عەقڵێکت پێ بدا کە پێی خەجاڵەت بـی، ئینسـافێکت بداتێ کە حەقێ تەسلیم کەی، دڵێکت پێ مەرحەمـەت کـا دۆسـت بـە دۆسـت بزانی، دوژمن بە دوژمن.

با بدان بد باش و بانيكان نيكو

جای گل گل باش وجای خار خار

قوربان دەستم لە هەموو کەس و هەموو شت بەردا، لە دامێنی تۆش بەنـد نەبوو:

به يَكبار از جيهان دل در تو بستم

ندانستم كه پيمانم نپايی

توخودا بۆچ هیچ بەقسەی من موتەئەسیر نابی؟، قەسەم بەزاتی خـودا لـە خۆم و لە تۆ موتەحەیرم، لە تۆ کە چۆن هێندە بێ تەمیزی، لە خۆم کە بۆچ هێندە حیزم!. ماشاء الله لاحول ولا قوة الا بالله.

قوربان مەملەکەتی خەیاڵم هەموو بە جووتی زبان شێو کرد، بە ئاmووری قەڵەم وەردم داوە، بە ماڵووی سفارش ماڵووم کرد، بەشی وەرزێکی دیکەم نەماوە، بە ئومێدێك و سەد هەزاری هەمووم داچاند، هیچی لێ نەڕوا، ئەوی کە ڕواش زیزانە بوو، کەس بو کارم حیزانە بوو، هەرچەند سەری خۆم دێنم و دەبەم فکرێکی بیکرم نەماوە کە بیڕازێنمەوە بۆ تۆی بنێرم، هەموو خۆیان لێ شاردوومەوە، خۆیان لێ باردووم. بە زبانی حاڵ پێم دەڵێن حاڵت خۆشە بێ حەیا؟، زۆرت شەرم بەخۆیە؟، ئاخۆ ئەو هەموو فیکرە بیکرە کە دەلیباسی نەزم و نەسردا بۆی دەنێری، هەرهێندەی مەیل پێ هەن تا جارێکیان دەگەڵ دەنووێ، خراپیان دەکا، لە پاشان بە شەقان دەریان دەکا، دەربەدەریان دەکا، عاقیبەت هەموویان دەبێ بێنەوە کن تۆ، بۆچ هێندە بێ ناموسی؟ بۆچ دەمری ئەگەر نەنووسی؟ دانیشی بە مەئیووسی یا بچیە نێو عورووسی؟

شیعرەکانم کە جگەر گۆشی منن دەربەدەرن

دڵی (نالی) چ ڕەقە، قەت غەمی فەرزەندی نییە

دەمکوت لێی گەڕێ مەحرەمی ڕازم جێگەی نیازم دەستکەوت، نەمزانی بە ناهەمواری بێچووە بەرازم تووش بوو!، یاڕەب زۆر زۆر شوکر ناچارم وەك سەنعانی لێرەوپاش دەبێ پاسی بەرازان بکەم. کە مەلا ئەحمەد هاتەوە فریوت دابوو، برات بوو بە بەراتت دابوو، کاغەزی سەرگەردانیت وەدەست نابوو کە: (چند روز دیگر می آیم). من کە بە ئومێدی وەسڵت بووم بە قەباڵەی فەسڵت چووم، لە قەبیل ئەوەیە هەستم بێمە (ڕەحیم خان)، خۆم لێ وەدزی بڵێی کاڵەکی بۆ بەرن، فرووجی بۆ وەکوژن، خۆ من (أم الخبائث) نیم بە زگ دەگەڵت پێوە بووبم، بە خەیاڵ بێمە زگت داخۆ چ دەخۆی، من ماچ و مووچەم لە یارم ناوێ، خۆی ناوێژمە سەر هەتا هەڵاوێ، کەسێکم دەوێ پێم ئاشنابێ بەلاچۆ نەچێ بەوابێ وابێ.

باوجوودی ئەوەش ئەوەم هەر لە چاودا کە لە ئاخری کاغەزەوە نووسیبووت: (بود بندە نازنین مشت زن)، اما شما بە بی انصافی خشت زن

و به بی وفایی مشتی زنی والا قول مارا در بی قولی کالبول قرار نمیدادی وانگشت منع را پرحرف ما نمی نهادی.

وام خەیاڵ لە تۆ دەکرد بۆخوێنی خۆت قسەی من ناشکێنی، پەردەی من نادڕێنی، وا ناکەی ئەمن مەحزوون بم ڕەقیب مەمنوون بێ، ئەوێستاش یەك دەفعە لێت نائومێد نەبووم، بۆچ کە هاتی ئەگەر عاقڵ بی منیشت بە قەدری مریشکێکی هێلکە نەکەر پێ بوێ، بەخوای کە کەوتیە عوزران خەجاڵەتم دەکەی، چونکە عوزر عەلامەتی تەوالود و تەوادودە. ئەگەر خوا نەخواستە کەر و خێرەسەر و دەربەدەربی، دەستت لە عەلاقەی من شووتبێ، شێت دەبی دەڵێی: ئەیجا چ قەوماوە؟، تووڕە دەبی، لە عوزر دەکەوی تا دەگەییە سیننی یەئس، دەبێ هەر بگریم، قوڕێ وەسەرکەم، بڵێم وەرە لە دنیایەدا برایەکت بێ، ئەویش تەبەڕڕا بکا، بابێکت بێ دەرتکا، کوڕێکت بێ نەفەقەت نەکێشێ، دڵدارێکت بێ دڵت لێی بێشێ، حەیاتێکت بێ ڕووحت بکێشێ، ڕەجام وایە بە هیمەتی شێخی ئەو حاڵەمان بەسەردا نەیە زۆر لە جاران چاکتر ڕێك کەوینەوە. والسلام).

ئەم نامانە گرینگ ئەوە نییە بۆ چ کەسێ نووسراون بەڵکو گرینگ چییەتی و چۆنیەتی نووسینیانە، لە ڕۆژگار و سەردەمێك کە نامەنووسیی کوردی دەگمەن و یاخود هەر نەبووە، پێویستە لە باری واتاناسی و داڕشتن و خەبەر و ئینشا و ئیستیفهامەوە لێکۆڵینەوەیان لە بارەوە بکرێ و هونەرەکانی ڕەوانبێژی و شێوازی نووسینیان دەستنیشان بکرێت، تاوەکو شوێنی شیاوی خۆیان لە ڕیزی داهێنانی بەرهەمی ئەدەبی پەخشانی کوردی بگرنەوە.(٥٩)

چاوەش لە بواری چەفەنگ و قسەی خۆش و نەستەقیش کۆمەڵێك مەسەلە و سەربردە و چیرۆکەی خۆش و بە مەزەی هەبووە کە دەماودەم لێیان گێڕاوەتەوە و لە قۆناغێکی دواتردا تۆمارکراون. ئەمانیش نیشان گەلێکن زەوق و سەلیقە و چەشەی ئەدەبی ئەو مرۆڤە ڕووح سووك و بلیمەتە دەنوێنن، لە نوکتە چنی و حازرجوابی و هەرزەگۆیی ماقووڵانە. لێرەدا نموونەیەك لە قسە بەتوێکڵ و مەبەستدارەکانی دەهێنینەوە: شێخ محەمەد

کوڕی شێخی بورهان گێڕاویەتییەوە و گوتوویە: جارێك لە دێی شەرەفکەند ژنان دەوەیان دەکێشا، منیش منداڵ بووم و لەگەڵ وان هاتوچۆم دەکرد جارجاریش یارمەتیم دەدان، سەیید لە دوورەوە چاوی بە من کەوت و بانگی کردم و گوتی: شێخ محەمەد چ دەکەی؟ گوتم قوربان لەگەڵ ژنان خەریکی دەوەکێشانم، گوتی باشە بەڵام ئەوکارە بێ بەزم و زەمزەمە نابێ، ئەگەر گەڕایەوە بچۆ ئەو شیعرانە لەبەرکە و بە گۆرانی بیانڵێ:

من بەمەسەل دەروێشم — موغتەنیمی بڕوێشم
نایبێ کەرقەڵێشم — مودخیلی پاش وپێشم
هەشتێکی بێتە پێشم — لاڕەددە تێی دەکێشم
ئەمڕۆ دەوەی دەکێشم — سبەی دەوەی دەکێشم(٦٠)

لە بواری مەتەلۆکە و شیعری داخراویش سەید رەشید کۆمەڵێك بابەتی لەو جۆرەی هەبووە، کە لە نامەکانیدا بۆ دۆست و هاوەڵەکانی پەنای بۆ بردووە.

دیارە ئەو مەتەلۆکە و شیعرە داخراوانەش لە داهێنانی ئەدەبی بەدوور نین، بەو هۆیەی زۆرینەی مەتەڵ و شیعرەکان فارسین بۆیە لە هێنانەوەی نموونە بۆیان خۆمان دەبوێرین.

لێرەدا ئاماژە بۆ ئاڵوگۆڕی دوو چوارینی شیعری دەکەین کە لە نێوان چاوەش و ئەدەبدا ڕەدد و بەدەلیان پێکراوە: چاوەش دەڵێ:

چوومە جەرگەی ئەهلی دڵ جەرگێکی بێ داغم نەدی
ناڵەیی بولبول لە باغا بێ قڕەی زاغم نەدی
عالەمێکم دی بە ناساغی یەکی ساغم نەدی
دوور لە مەردانی خودا غەیری قورمساغم نەدی

ئەدەب بەم جۆرە وەڵامی داوەتەوە:

ئەهلی دڵ داغدارن بۆیە بێ داغت نەدی
بولبولی ئەو باغە نی تۆ بۆیە بێ زاغت نەدی
تۆ میزاجی خۆت نەساغە پێت نەزانیوە سەیید
بۆیە لەو دونیایەدا غەیری قورمساغت نەدی

هەر لە بواری فرهاوێژی لە شێوەی مەتەلۆکە و موعەممادا چاوەش تاکە شیعرێکی بۆ (افتخار السادات) ناوێك نووسیوە، کە ئاغایەکی نێودار بووە و داوا لە سەیید دەکات کە دووعاییێکی بۆ بنووسێت، ئەویش بۆی دەنووسیٚ:

دوعات بۆ دەکەم بەبیٚ زەرافەت

یاخوا (افتخار) دووری بی لە ئافەت

ئاغاکە زۆر دڵی پیٚ خۆش دەبێت، دواتر کەسانێك بۆی شی دەکەنەوە، ئەنجا تووڕە دەبیٚ و هەڵدەچیٚ، بەڵام تازە چی بکات کار لەکار ترازاوە. شیکردنەوەکەشی بەم جۆرەیە:

ئەگەر پیتەکانی (اّ، ف، ت) لە ناوەکەی(ا ف ت ی خ ا ر) دەربهاوێژرێت وشەی (خر) بەواتای (کەر) دەمێنێتەوە، دووعاکەش وا دەگەیەنی کە ئیفتیخار دووعات بۆ دەکەم کە خوا بتکا بە کەر!.

چاوەش لە بواری قەسیدە و غەزەل و مەسنەوی و فۆرمە باوەکانی دیکەی شیعری کلاسیکدا بە زمانی فارسی بەرهەمێکی بەپێزی لیٚ بەجیٚ ماوە، کە لە باری هونەری شیعرییەوە هیچی لە شیعرە کوردییەکانی کەمترنین و خۆ لە قەرەی شیعری بەرزی شاعیرانی فارسی زمان دەدات.

ئەنجا کۆمەڵێك نامە و نووسراویشی لەو بوارەدا هەن کە نموونەی بەرزی هونەری نامەنووسی و پەخشانی فارسین[٦١]

پەراوێز و سەرچاوەکانی بەشی سێیەم:

(١) یەکەم شاعیرێکی کورد کە بە دەستی خۆی و لە سەردەمی ژیانی خۆیدا یاداشت و بیرەوەرییەکانی خۆی نووسیبێتەوە وەفاییە، بەڵام ئەمەش لە کارەسات بەدوور نییە، لەلایێك ئەو دەستخەت و دەستنووسەی خۆی دیار نییە، لە لایێکی دیکەشەوە دوو بەشی یەکەم و دووەمی بیرەوەرییەکان کە تایبەتن بە قۆناغەکانی بەرایی ژیان و پێگەیشتنی دیار نین، ئەوەی هەیە و لە بەر دەستە لەو کاتەوە دەست پێدەکات کە وەفایی لە ساڵی (١٨٦٦) زایینیی دەچێتە خانەقای شێخی نەهری تاوەکو سەفەر و حەجی دووەمی کە لە (١٨٩٨ – ١٨٩٩) ئەنجامی داوە. بگەڕێوە بۆ:

- بیرەوەرییەکانی وەفایی (تحفة المریدین)، لە فارسییەوە: محەمەد حەمە باقی، چاپی تازەی پێ زیادکراو، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، سلێمانی، ٢٠١٠.

(٢) ساڵنامەی ژیان و مردنی وەفایی لە سەرچاوەکاندا بەم جۆرە هاتووە:

أ- (١٨٣٨ – ١٨٩٩)، مێژووی ئەدەبی کوردی، علاءالدین سجادی، چ٢، بەغدا، ١٩٧١، ل: ٥٨٩.

ب- (١٨٤٤- ١٩١٤)، دیوانی وەفایی، گیوی موکریانی، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٥١، ل: ٢، هەروەها لە چاپەکانی دواتری چاپخانەی کوردستان.

ح- (١٨٤٤-١٩١٤)، دیوان وفائی مهابادی، محمدامین مصری (سیدیان)، مهاباد، ١٩٦٥، ل: ١٩-٥٦، هەروەها لە چاپەکانی دواتری سەیدیان.

د- (١٨٤٤-١٩٠٢)، دیوانی وەفایی، محەمەد عەلی قەرەداغی، بەغدا، ١٩٧٨، ل: چل و دوو- پەنجاو چوار.

هـ- (١٨٣٠-١٩٠٢)، پایەی وەفایی لەناو شاعیرانی سەدەی نۆزدەهەمی کرمانجی خوارووداء مستەفا سەید مینە، دەزگای التفسیر بۆ بڵاوکردنەوە و ڕاگەیاندن، هەولێر، ٢٠٠٨، ل: ٢١١.

و- (١٨٣٠-١٩٠٢)، دیوانی وەفایی، سەید عوبەیدوڵلای ئەییوبیانی مەرکەزی، ساغکردنەوە و پێشەکی: د.عوسمان دەشتی، لە بڵاوکروەکانی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر،٢٠١٢، ل: ٨٢.

(٣) تەواوی ئەو بیر و ڕا و بۆچوونانە لەو پێشەکی و سەرەتایەدا خراونەتە ڕوو کە بۆ چاپی تازەی ناوبراو ئامادەکراوە، خوێندەواری هێژا بۆ دەستهێنانی زانیاری وردتر دەتوانی بگەڕێتەوە بۆ ئەو سەرچاوەیە.

(٤) مەلا عەبدولکەریمی مودەریس دەڵێ: (حاجی شێخ عەبدوڕەحمان ئەدیبێکی ناسك و شاعیرێکی پایەبڵندی چەرخی خۆی بووە، دیوانێکی شیعری بە فارسی هەیە،...)،

دوور نییــە ئەمــە کاریگــەری لەســەر وروژانــدنی هەســتی شــاعیرێتی لای وەفــایی هەبووبێت. بڕوانە:

- یـادی مـەردان، مـەلا عبـدالکریمی مـدرس، بـەرگی دووەم، چـاپخانەی کـۆڕی زانیـاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٣،ل: ١٠٥.

(٥) بیرەوەرییەکانی وەفایی : ٢٨٥.

(٦) وەفایی لە بیرەوەرییەکانیدا دەڵێ: (نزیکەی ساڵێك لە ڕابەرایەتی پیرۆزی ئـەو زاتـە بەسەر چووبوو کە بچووکتان بە نزیکایـەتی و خزمـەتی پـیرۆزی ئـەو زاتـە سـەربەرز بووم). بەو هۆیەش شـێخ عوبەیـدوڵڵا لـە سـاڵی ١٨٦٥ز بۆتـە مورشـیدی تەریقـەت، دیارە وەفایی لە ساڵی ١٨٦٦دا گەیوەتە نەهری.

- سەرچاوەی پێشوو: ٣٩ .

(٧) هەمان سەرچاوە: ٢٩١.

(٨) بـرای نووسـەرمان (عـەلی ئیسـماعیل زادە)، بـاس و لێکۆڵینـەوەیێکی وردی لـە ژێـر ناونیشانی: (ڕازی جودایی شێخ و وەفایی) نووسـیوە و لـە ژمـارە (١٣٤)ی گۆڤـاری (مهاباد)دا بلاو کردۆتەوە، کـە تیایـدا بـەو ئەنجامـە گەیشـتووە، کـە جۆرێـك لـە دڵ ئێشان و جودایی لەو سەروبەندە لـە سـەر مەسـەلەیەك لـە نێـوان شـێخ و وەفاییـدا دروسـت بـووە، بۆیـە لـە گەرمـە و جـەنجاڵیی ئـەو هـەموو ڕووداو و بەسـەرهات و کارەساتانەی لە نێوان ساڵانی (١٨٨٠ـ١٨٨٣)دا بەسـەر شـێخدا تێپـەڕیون، وەفـایی دوور لە شێخ و هەمیشە دوورە پەرێز ولات نشین بووە!.

تەنانەت لەو ساڵەی کەوا شێخ ماوەیەك لە ئەستەمبۆڵ دەستبەسەر بووە و لـە پاشان خۆی گەیاندۆتەوە نەهری و ئەنجا دووبارە دەستبەسەر کراوەتەوە تا ئەوەی دوور دەخرێتەوە بۆ حیجاز، وەفـایی زەحمـەتی ئـەوەی نەکێشـاوە بەهـەر هۆیـەك بووبێـت سـەرێکی شـێخیش بـدات !، دیـارە لـە گێڕانـەوەی بیرەوەرییەکانیشـی لـە ئاست ئەو مەسەلەیەدا بێ دەنگە و شتێك نادرکێنی .

(١٠) لێرەدا ئاڵۆزی و هەڵەیەك لە دەستنیشانکردنی ساڵی نووسینەوەی بیرەوەرییەکانی (تحفة المریدین) و ساڵی سەفەر و حەجی دووەمی وەفاییدا لە نوسـخە چاپییەکاندا بەدی دەکرێت و ڕەنگە لە دەستنووسە بنەڕەتییەکەشـدا هـەر وا بێـت، وەفـایی لـە بیرەوەرییەکانیدا دەڵێ: ((لە ساڵی لە ١٣١٣ی کۆچی (١٨٩٥ی زاینی) لەلایـەن ئـەو زاتەوە (مەبەستی شێخ عەبدولقادری گەیلانییە) هەواڵم پێگەیشت و مزگێنی ئـەوەی دامێ کە ئەگەر فلانێ کتێبەکەی تەواوبکات بمگەیەنێتی تـا چـاپی بکـەم...)) ئەمـە ئـەو ڕێکەوتەیـە کـە شـێخ عەبـدولقادر ڕێگـەی پێـدراوە و بـە مـاڵ و کۆچـەوە لـە

حیجازەوە گەڕاوەتەوە بۆ ئەستەمبۆڵ. بەڵام هەر دوای ئەوە بەچەند دێڕێك دەڵێن: ((بەڵام تا (٧) ساڵی تر لە بۆتەی دووری و ئاگری جیاییدا دەسووتام و دەبرژام و بە کسپەی حەسرەتەوە دەژیام)) واتە تاکو (٧) ساڵی دواتر نەمتوانی بیبینم کە تاوەکو ساڵی ١٣٢٠ی کۆچی بەرابەر بە ١٩٠٢ی زایینی دەوەستێ! . بەڵام هەر لاپەڕەیەك دواتر لە بیرەوەرییەکاندا هاتووە: ئیتر منیش بۆ دابینکردنی خەرجی سەفەر هەندێ پارەم لە چەند کەسێکی هاوشاریم بە قەرز وەرگرت کە بەرەو حەج دەچوون و لە مانگی (رەجەبی ١٣١٤ی کۆچیدا (١٨٩٧ ی زاینی) لەخزمەت ئەوان و لەگەڵ کاروانی حەجاجدا بەڕێ کەوتین.....).

دیارە ئەم مەسەلەی کە دەڵێ تا (٧) ساڵی دیکە نەمتوانی بیبینم لەگەڵ ڕووداوەکاندا دروست نایێتەوە. بگەڕێوە بۆ:

- بیرەوەرییەکانی وەفایی: ل ١١٠ـ ١١١ بەشی کوردی و ل ٣٦٦ـ٣٦٧ی بەشی فارسی.

(١١) لە هەندێ سەرچاوەدا هاتووە کە وەفایی لەسەر ڕێگەی سەفەر و حەجی سێیەمی هاتۆتە سلیمانی و لەوێ لە تەك دەستەیەك لە شێخان و حاجی تۆفیق بەگی پیرەمێردا بەرەو ماڵی خوا بەڕێ کەوتوون.....

ئەم زانیارییانە لە ڕاستییەوە دوورن، چونکێ دەستەی شێخان و پیرەمێرد لە ئەستەمبۆڵەوە بۆ حەج بەڕێ کەوتوون نەك لە سلێمانییەوە. هەروەها پیرەمێرد لە کاتی ئەنجامدانی مەراسیمی حەجدا لەگەڵ وەفایی یەکیان گرتۆتەوە ئەنجا لە گەڕانەوەدا لە تەك سەید ئەحمەدی خانەقا وێکڕا بوون. بگەڕێوە بۆ:

- دیوانی وەفایی، محەمەد عەلی قەرەداغی، ل: چل و پێنج و چل شەش.
- دیوانی وەفایی، سەید عوبدوڵلای ئەییوبیان: ل ٨٧ ـ ٨٨.

(١٢) دیوانی پیرەمێرد، فائق هوشیار و ئەوانی تر، بەرگی یەکەم، بەغدا، ١٩٩٠، ل: ١٠.

(١٣) پیرەمێرد_ پێداچوونەوەیەکی نوێی ژیان و بەرهەمەکانی، ئومێد ئاشنا، چ ٢، ب١، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٩، ل: ٤٠.

(١٤) بیرەوەرییەکانی وەفایی: ١٨٧.

(١٥) شیعرێکی ماتەمنامەی دیکەشمان هەیە، لە شیعری نوێی کوردیدا کە ئەویش تاك و بێ وێنەیە، ئەم شین و ماتەمەی کەوا (محەمەد ساڵح دیلان/١٩٢٧ـ١٩٩٠) لە ساڵی ١٩٥٦ بۆ کۆچی دوایی شێخ مەحموودی حەفیدزادەی گێڕاوە بە ناونیشانی (شێخ مەحموودی زیندوو)، کە بەم شێوەیە دەست پێدەکات:

پایز...خەزانی تەماوی و مەنگە
گەڵا لق و پۆپ خونچە بەژەنگە

ئاسمان نە شینە نە پیرۆزەیی

نە شەو جریوەی ئەستێرەی شەنگە

نە سروەی شەماڵ نە سەدای مەلە

چاوە وشك و ڕەش بەبێ ئاهەنگە

ڕۆژ كە ڕووناكیدەری سروشتە

تەرازووی تیشكی نەوی و لاسەنگە......

بگەڕێوە بۆ:

- دیوانی شیعر، محەمەد صالح دیلان، ئامادەكردنی: عەبدوڵلا عەزیز خالد، بەغدا، ١٩٨٧،ل: ١٨٩ـ١٩٨.

(١٦) دیوانی وەفایی، محەمەد عەلی قەرەداغی، ل: سی و دوو

(١٧) هەر ئەو سەرچاوەیە، ل: سیوسێ

(١٨) پایەی وەفایی....، مستەفا سەید مینە، ل: ٣٤٣.

(١٩) دیوانی وەفایی، محەمەد عەلی قەرەداغی، ل: سی و دوو.

(٢٠) لەو پێشەكییەی كە بۆ چاپی تازەی دیوانی وەفاییمان نووسیوە و لە ساڵی پاردا چاپ و بڵاو بۆتەوە هەڵوەستەمان لەسەر چەند لایەنی تازە لە شیعر و بەرهەمی وەفایی كردووە و بە گوێرەی پێویست ڕووناكاییمان خستۆتە سەری، هەروەها بۆ زۆر لایەنی بابەت و هونەرەكانی دیكەی شیعری وەفایی خوێنەری هێژا دەتوانێت بگەڕێتەوە بۆ كتێبی (پایەی وەفایی لە ناو شاعیرانی سەدەی نۆزدەهەمی كرمانجی خوارووودا) كە لە پێشەوە ئاماژەمان بۆ كردووە.

(٢١) بۆ زانیاری پتر سەبارەت بە ژیان و خوێندن و گەشت و گەڕانی حەریق لەو دەورەیەی ژیانی سەیری ئەو سەرچاوانە بكە:

- مێژووی ئەدەبی كوردی، علاءالدین سجادی، چ٢، ل ٤٢١.
- زندگینامە عارف ربانی، ابوبكر خوانچە سپهرالدین، ص: ٣٣٣.
- دیوانی حەریق، سەید نەجمەدین ئەنیسی، چ٢، ل: ١٠.

(٢٢) بە ڕۆشنی دیارە ئەم پارچەیەی حەریق بە ئیلهام وەرگرتن لە قەسیدە نێودارەكەی (سالم/ ١٨٠٥ – ١٨٦٩) هۆنراوەتەوە، كە وەكو نوقلانە لە هەواڵی گەڕانەوەی (عەبدوڵلا پاشای بابان) لە ساڵی (١٨٥٤)دا گوتوویەتی، كە سەرەتاكەی بەم جۆرەیە:

تیر وەش دێمە گوزەشت و عەهدی نیسان هاتەوە

بولبولی بێدڵ لە دەوری گوڵ بە ئەفغان هاتەوە

سەختگیری کرد ئەگەر سەرما وەکو ئەفراسییاب

بادی نەورۆزی بە میسلی پووری دەستان هاتەوە

(٢٣) بۆ درێژەی بەسەرهاتەکە بگەڕێوە بۆ:

– پاشەرۆك، هێمن، چاپەمەنی سەیدیان، ١٣٦٢، ل: ١١٢.

(٢٤) شیعر و ئەدەبیاتی کوری، رەفیق حلمی، ١٩٨٨، ل: ١٢١.

(٢٥) پاشەرۆك، ل: ١١٠.

(٢٦) مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، ب٤، ل: ٤٢٧.

(٢٧) انواع ادبی، سیروس شمیسا، ص: ٢٩٢.

(٢٨) زندگینامه عارف ربانی، ص: ٣٤٥.

(٢٩) پاشەرۆك، ل: ١٠٧.

(٣٠) شاعران کرد پارسی گوی، سید عبدالحمید حیرت سجادی، ص: ٢٢١.

(٣١) شێوازی شیعری گۆران، نامەی ماستەر، زانکۆی کۆیە، ٢٠٠٧، ل: ٣١–٣٤.

(٣٢) دیوانی ئەدەب، ئامادەکردنی: محەمەد حەمە باقی، چ ٢، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، سلێمانی، ٢٠١٠.

(٣٣) نموونە لە بارەی ئەم باس و بۆچوونانەوە هەموو لە دیوانەکەی شاعیردا بەرچاون، بۆیە بە پێویستی نازانین باسەکە بە هێنانەوەی نموونەگەلی شیعری دووردرێژ بکەینەوە.

(٣٤) کورد و کوردستان، واسیلی نیکیتین، وەرگێڕانی خالید حیسامی (هێدی)، هەولێر، ١٩٩٨، ل: (٨٠،٣٠).

(٣٥) عەبدوڵلا بەگی میسباح – دیوان، د.مارف خەزنەدار، بەغدا، ١٩٧٠، ل: ١٢.

(٣٦) زۆر مخابن تاوەکو ئەورۆ زۆرێك لە نووسەر و توێژەرانی کورد سنووری نێوان (پێنجین) و (پێنج خشتەکی) لێك جوێ ناکەنەوە! . لە کاتێکدا ئەمانە دوو فۆرمی شیعری جیاوازن لە دنیای شیعری کلاسیکی ڕۆژهەڵات لەلایەنی قالب و ڕوخسارەوە. ئەوەتا کاك حەمەباقیش بە دابی نووسەرانی دیکە لەدوا چاپی دیوانەکەی (ئەدەب)دا پێنجییەکانی شاعیری بە پێنج خشتەکی لەقەڵەم داوە. تکا لە نووسەرانی بەڕێز دەکەم بۆ ئەم بابەتە سەیرێکی ئەم سەرچاوانە بکەن:

– لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، د.مارف خەزنەدار، چاپخانەی (المؤسسة للدعایة والطباعة)، بغدا، ١٩٨٤.

– فنون الشعر الفارسي، دكتورة اسعاد عبدالهادی قندیل، مكتبة الشریف وسعید رأفت للطباعة والنشر والتوزیع، ط١، القاهرة، ١٩٧٥.

(٣٧) دیوانی ئەدەب: ل: ١٣.

(٣٨) ئەدەب و داهێنانی تەنسیف لە موکریان، عەلی ئیسماعیل زادە، گ. مهاباد، ژ/ ١٤٢، ل: ١٠ — ١١.

(٣٩) کێش و ڕیتمی شیعری فۆلکلۆری کوردی، د.محەمەد بەکر، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

(٤٠) گۆران (نووسین و پەخشان و وەرگێڕاوەکانی)، ئومێد ئاشنا، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٢، ل: ١٦١.

(٤١) ئەدەب لە ئاوایی (باخچە)ی موکریان کۆچی دوایی کردووە و هەر لە وێش لە گۆڕستانی (مەرقەدان) نێژراوە. (بڕوانە: ((دیوانی مصباح الدیوان))، شەرح و لێکدانەوە: محەمەد سەعید نەجاڕی، إنتشارات صلاح الدین ایوبی، ١٣٨١، ل: ١١)).

هەروەها حوزنی خۆیشی لەو دیوانەی کە لە ساڵی ١٩٣٦ و لە چاپخانەی (زاری کرمانجی) بۆ (ئەدەب)ی چاپ کردووە، دەڵێ لە ساڵی١٩١٢ کۆچی دوایی کردووە.

(٤٢) دیارە کاك محەمەدی حەمە باقی ئاگاداری ئەو وتارەی حوزنی لە گۆڤاری ڕووناکی نەبووە، بۆیە لە دۆزینەوەی بەڵگەیەك بەم دواییانە لەمەڕ ساڵ کۆچی ئەدەب هەڵڵایەکی ساز کردووە، کەچی حوزنی (٧٧) ساڵ لەمەوبەر پەنجەی لەسەر ئەم ڕاستییە داناوە. بگەڕێوە:

- دیوانی ئەدەب، پێشەکی، ل: ٢٩ — ٣٦.
- ئەدەب و مێژوو، محەمەد حەمە باقی، خانەی موکریانی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر، ٢٠١٣، ل: ١٠١ — ١٠٧.

(٤٣) بگەڕێوە بۆ ئەم وتارە: خەسار ناسی ساغکردنەوەی دیوانی ئەدەب، یونس ئەمین پوور، گ. ڕامان، ژ. ١٨٥، ل: ٦١ — ٦٧.

(٤٤) لەم دواییانە کارێکی ئەکادیمی و زانستی سەبارەت بە هەر (٥) چاپەکەی دیوانی (نالی) ئەنجام دراوە، کە تیایدا دێر بە دێر هەریەکێك لە تێکستە شیعرییەکان لە هەر (٥) چاپەکەدا بە پێوەری کێشی (عەروز) لە سەنگی مەحەك دراون، بەمە هەڵەوپەڵە و لەنگییەکان لە ئاستی دەنگ و برگە و وشە و ڕستە و دەستەواژە و خاڵبەندی لە ئاستی کێشی هەر دێرێکدا دەستنیشان کراون و ڕاستی و دروستەکانیشیان خراوەتە ڕوو. لێرەوە لە پێناوی ساغکردنەوەو ڕاستکردنەوەی هەر تێکستێکی شیعری کلاسیکی پێویستە ئەم ڕێبازە بگیرێتە بەر. بگەڕێوە بۆ:

- عەرووز وەکو پێوەرێك بۆ ساغکردنەوەی شیعری نالی، یادگار ڕەسوول باڵەکی، بەڕێوەبەرایەتی بڵاوکردنەوەی هەولێر، هەولێر، ٢٠١١.

(٤٥) دیوانی ئەدیب، گرد و کۆکەرەوە: گیوموکریانی، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، ١٩٦٠.

- چاپی دووەم، ١٩٧٦.

(٤٦) سەیری ئەم سەرچاوانە بکە:

- مێژووی وێژەی کوردی (٢)، صدیق بۆرەکەیی، انتشارات ناجی، چاپ اول، ١٣٧٠، ص: ٢٦٤.
- تاریخ مهاباد، سید محمد صمدی، انتشارات رهرو، مهاباد، ١٣٧٣، ص: ٢٢٦.
- تاریخ فرهنگ و ادب مکریان، ابراهیم افخمي، جلد دوم، ناشر: محمدی سقز، ١٣٧٣، ص: ٤٠٩.
- مێژووی ئەدەبی کوردی، د. مارف خەزنەدار، بەرگی پێنجەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥، ل: ١٨٧.

(٤٧) لە پێشەکی دیوانەکەیدا هاتووە کەوا: (ئەدیب هەڵبەستی بە زمانی کوردی و فارسی و عەرەبی و ڕووسی زۆر داناوە). ئەم قسەیە لە سەرچاوەی تریش دووپات کراوەتەوە. بۆ هەڵبەستی کوردی و عەرەبی و فارسی ئەوە شتێکی ئاساییە، بەڵام پرسیارەکە لەوەدایە کەوا (ئەدیب) چۆن ڕووسی زانیوە؟ بەو ڕادەیەش کە شیعری پێ دابنێ. بڕوانە:

- دیوانی ئەدیب، ل:٢.

(٤٨) بۆ ئاگاداربوون سەبارەت بە ژیان و بەسەرهاتی عەلی بەگی حەیدەری سوود لەم سەرچاوانە وەرگیراوە:

- عەلی بەگ حەیدەری، جەعفەر حەیدەری، گۆڤاری (سروە)، ساڵی پێنجەم، ژمارە (٣٤).
- تاریخ مهاباد، سید محمد صمدی، ص: ٢٢٦.
- زندگینامە عارف ربانی، ابوبکر خوانچە سپهرالدین، ص: ٣٧٣.

وەکو چۆن لە هێنانەوەی تێکستە شیعرییەکاندا، پەنامان بۆ گەلێ سەرچاوە بردووە کە لە جێگەی خۆیاندا ناویان دەهێنین.

(٤٩) زار کرمانجی، ئامادەکردن و پێشەکی: د. کوردستان موکریانی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٢، (ژمارە (١)، ل: ١٨)

(٥٠) گۆڤاری هەتاو، سدیق ساڵح و ئەوانی تر، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، بەرگی یەکەم، بەشی دووەم، هەولێر، ٢٠١٠، ل: ٣٧٣.

(٥١) بۆ ساغکردنەوەی دەقی تەواوی ئەم تێکستە سوود لەم دوو سەرچاوەیە وەرگیراوە:

- زێدی من کۆکە، مامۆستا خاڵەمین، گۆڤاری (سروە)، ژمارە (٢٠)، ڕەشەمەی ١٣٦٦.
- گۆڤاری دیاری کوردستان، ئامادەکردنی ڕەفیق ساڵح، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠١، (ژمارە (٧)، ل: ٧).

(٥٢) بۆ درێژەی ژیننامە و بەسەرهاتی سەید ڕەشید سوود لەم دوو سەرچاوانە وەرگیراوە:

- زندگینامە عارف ربانی، ص ٢٨٠ – ٣٣٢.
- چاوەش، نووسین و لێکۆڵینەوەی سەید نەجمەدین ئەنیسی، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، ٢٠١٢.

(٥٣) گۆیا شەرت و مەرجەکانی شێخ ئەمانە بوون: ١- بە یەکجاری دەست لە خوێندن هەڵبگرێ و بگەڕێتەوە لە خانەقا جێنشین بێت. ٢- تا ماوە ژن نەهێنێت.٣-دەست لە چا خواردنەوە هەڵبگرێت.

ئینجا ئەگەر بۆ هەردوو مەرجی یەکەم و سێیەم تا ڕادەیەك پاساو و تێگەیشتن هەبێت، بەڵام بۆ مەرجی دووەم مرۆڤ نازانێ بڵێ چی! لە کاتێکدا شێخی بورهان بۆ خۆی وەکو لە سەرچاوەکاندا هاتووە، سێ ژنی هێناوە، نازاندرێت بۆ چی و چۆن ئەم شەرت و مەرجانە بەسەر حەریق و سەید ڕەشید و خەڵکانی دیکەش سەپێندراون؟. بگەڕێوە بۆ:

- زندگینامە عارف ربانی، ص: ٣٤٢.

(٥٤) زندگینامە عارف ربانی، ص: ٢٨٧.

(٥٥) سەرچاوەی پێشوو، ص: ٢٨٧.

(٥٦) هەوڵی جوامێرانەی خاوەنی کتێبی (زندگینامە عارف ربانی) لەو بوارەدا لەبەرچاوە. کە بەشێکی بۆ ژیان و بەسەرهات و شیعر و بەرهەمە کوردی و فارسییەکانی سەید ڕەشید تەرخان کردووە. بەم کارە تۆماری بەرهەم و ژیننامەی ئەم کەڵە پیاوەی ناوچەی موکریانی بۆ پاراستووین. لە دوای ئەویش بەڕێز سەید نەجمەدین ئەنیسی، قۆڵ و باسکی مەردایەتی لێ هەڵماڵی و هەموو باس و بابەتەکانی تایبەت بە (چاوەش)ی لە کتێبێکدا چاپ و بڵاو کردۆتەوە.

(٥٧) دیوانی کوردی، لێکۆڵینەوەی محەمەد مستەفا (حەمەبۆر)، بەرگی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر ٢٠١٠، ل: ٥٢١ — ٥٣٥.

(٥٨) زندگینامە عارف ربانی، ص: ٣١٦ — ٣١٧.

(٥٩) لە هەردوو سەرچاوەی ناوبراودا: (زندگینامە و چاوەش) سەرجەم (١٣) نامەی کوردی، یاخود تێکەڵاوی کوردی و فارسیی چاوەش هاتوون، کە بەڕاستی هەریەکێکیان لەو بوارەدا شتێکی دانسقەیە، ئێمە لێرەدا بە هێنانەوەی ئەم چەند نموونەیە دەستیان لێ هەڵدەگرین.

(٦٠) چاوەش، سەید نەجمەدین ئەنیسی، ل: ٧٦.

(٦١) زانیاری وردو زیاتر سەبارەت بە بەرهەمە ئەدەبییەکانی چاوەش بەزمانی فارسی لە سەرچاوەکانی پێشوودا دەست دەکەون.

پێڕست

پێشەکی ٥

بەشی یەکەم: لەبارەی مێژوونووسیی ئەدەبیاتی کوردی ٩

– تەوەری یەکەم: شوێنی مێژووی ئەدەب لەنێوان لقەکانی زانستی ئەدەب (ئەدەبیاتناسی)دا ٩

– ئەزموونی گەلان لە رەوتی مێژوو نووسی ئەدابیاتدا ١٢

– تەوەری دووەم: تیور و میتۆدەکانی مێژوونووسی ئەدەبیات ١٦

– تەوەری سێیەم: هەوڵەکانی مێژوونووسی ئەدەبی کوردی ٢٢

– پەراوێزو سەرچاوەکانی بەشی یەکەم ٤٥

بەشی دووەم: شیعری ناوچەی موکریان ٦١

– بڵاوبوونەوە و پەرەسەندنی قوتابخانەی شیعری بابان ٦١

– سەرچاوەکانی ئەدەب و رۆشنبیری لەناوچەی موکریان ٦٥

– تایبەتمەندییەکانی شیعری ناوچەی موکریان ٦٦

– تایبەتمەندییە گشتی و هاوبەشەکان ٦٧

– بەرەی یەکەمی شاعیرانی ناوچەی موکریان ٧١

– شێخ ئەحمەدی کۆری موکریانی ٧٥

– پەراوێزو سەرچاوەکانی بەشی دووەم ١٠١

بەشی سێیەم: بەرەی یەکەمی شاعیرانی ناوچەی موکریان (کلاسیك) ١٠٥

– وەفایی ١٠٥

– حەریق ١٢٦

– ئەدەب ١٤٤

– ئەدیب ١٦٢

– حەیدەری ١٧١

– چاوەش ١٨٣

– پەراوێزو سەرچاوەکانی بەشی سێیەم ٢٠٣